ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
АКАДЕМИК Е.А. БӨКЕТОВ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҒАНДЫ ҰЛТТЫҚ ЗЕРТТЕУ УНИВЕРСИТЕТІ

УДК 343.9.02:004-053.6(574)

ИЛЬЯСОВ КАЙНАР ТОЛКУНОВИЧ

«Қазақстан Республикасындағы діни сенім бостандығының конституциялық-құқықтық реттелуі»

Мамандығы: «6D030100 - Құқықтану»
«Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация»

Ғылыми кеңесшілер:
философия докторы (PhD),
профессор Мусин К.С.

философия докторы (PhD),
профессор Рустембекова Д.К.

философия докторы (PhD),
профессор Балгимбекова Г.У.

з.ғ.д. профессор Рысмендеев Б.Д. (Қырғызстан)

Қарағанды - 2026

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР……3
АНЫҚТАМАЛАР……..4
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР……6
КІРІСПЕ……..7
1 ДІНИ СЕНІМ БОСТАНДЫҒЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ
1.1. Діни сенім бостандығы адамның негізгі құқығы ретінде: ұғымы, мазмұны және құрылымы……30
1.2. Дін бостандығының конституциялық-құқықтық табиғаты және оның адам құқықтары мен бостандықтары жүйесіндегі орны……...40
1.3. Діни сенім бостандығын қамтамасыз етудің халықаралық-құқықтық стандарттары……..55
2 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ДІНИ СЕНІМ БОСТАНДЫҒЫН РЕТТЕУДІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ
2.1. Қазақстанда дін бостандығын конституциялық реттеудің қалыптасуы мен дамуы……71
2.2. Қазақстан Республикасындағы діни сенім бостандығының конституциялық кепілдіктері……83
2.3. Қазақстан Республикасында діни бірлестіктер қызметін заңнамалық реттеу……..100
2.4. Мемлекеттік саясат және мемлекет пен діни бірлестіктердің өзара іс-қимылының институционалдық тетіктері……116
3 ДІНИ СЕНІМ БОСТАНДЫҒЫН ІСКЕ АСЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЗАҢНАМАСЫН ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ
3.1. Қазақстанда діни сенім бостандығына конституциялық құқықты іске асыру практикасы……132
3.2. Дін бостандығын қорғаудың сот және құқық қолдану практикасы……...148
3.3. Діни сенім бостандығының қазіргі заманғы мәселелері және құқықтық шектеулер……..161
3.4. Қазақстан Республикасында дін бостандығын конституциялық-құқықтық реттеуді жетілдірудің негізгі бағыттары……175

ҚОРЫТЫНДЫ……..193
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ……200
ҚОСЫМШАЛАР.....210

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

- Осы диссертацияда келесі нормативтік құқықтық актілерге сілтемелер пайдаланылған:
- Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған) (2022 жылғы 19 қыркүйектегі өзгерістер мен толықтырулармен).
- «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» ҚР Заңы (2011 ж. 11 қазан, № 483-IV).
- ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі (2014 ж. 5 шілде, № 235-V) - діни қызмет саласындағы әкімшілік жауаптылық нормаларын қоса.
- ҚР Қылмыстық кодексі (2014 ж. 3 шілде, № 226-V) - діни алауыздықты қоздыру және өзге де діни мотиві бар қылмыстарға қатысты ережелерді қоса.
- «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңы (2005 ж. 18 ақпан).
- «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңы (1999 ж. 13 шілде, № 416-I).
- «Бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу тәртібі туралы» ҚР Заңы (2020 ж. 25 мамыр, № 333-VI).
- Халықаралық құжаттар және беделді түсіндірмелер (soft law)
- Венеция комиссиясы және ЕҚЫҰ/ДИАҚБ-ның «Дін немесе сенім бостандығы контексіндегі діни немесе сенім қауымдастықтарының құқықтық тұлғалығы туралы басшылық қағидаттары» (2014).
- БҰҰ Адам құқықтары комитетінің 22-жалпы түсіндірмесі (ICCPR-дің 18-бабы бойынша, 1993) - forum internum/forum externum шектері, құзырлы шектеу өлшемдері.
- ЕАҚС (Еуропалық адам құқықтары соты): Kokkinakis v. Greece, 25.05.1993 - «діни насихаттың» заңды/заңсыз шектері туралы іргелі позициялар.

АНЫҚТАМАЛАР

Осы диссертацияда келесі терминдер тиісті анықтамаларымен бірге қолданылды:

Дін немесе сенім бостандығы - адамның дінді/сенімді ұстану немесе ұстанбау, дінді/сенімді өзгерту, жеке-дара не қауымдастықта ғибадат ету, ілімді үйрету, жариялау және құндылықтарды ұстану еркіндігі; forum internum, яғни ар-ождан мен ішкі сенім аясы ешқашан шектелмейді, ал forum externum тек заңмен, демократиялық қоғамдағы қажеттілік және өлшемділік шарттарымен, қоғамдық қауіпсіздік/тәртіп, денсаулық немесе өзгенің құқықтары үшін ғана шектеле алады.

Forum internum / forum externum - дін/сенімнің ішкі өлшемі, яғни ой мен ар-ождан саласы, және оның сыртқы көріністері: ғибадат, уағыз, рәсім, символдар, ұйым құру. Біріншісі - абсолюттік, екіншісі - тар әрі нақты мақсаттар үшін шектелуі мүмкін.

Зайырлы мемлекет - дін мен мемлекеттің бөлінуі қағидатына негізделген мемлекеттік құрылым; Қазақстан Республикасының конституциялық сипаты.

Діни бірлестік - ортақ дінді/сенімді ұстанатын азаматтардың діни қызметті жүзеге асыру үшін ерікті бірлестігі, ол заңда белгіленген тәртіппен тіркеледі; ұғым Заңның 1-бабында айқындалады.

Діни қызмет - діни бірлестіктердің, дін қызметшілерінің және сенушілердің діни қажеттіліктерін өтеуге бағытталған әрекеттер жиынтығы: ғибадат, рәсім, уағыз, діни оқыту және т.б.

Миссионерлік қызмет - белгілі бір дінді/ілімді тарату мақсатындағы қызмет; ол Заңға сәйкес тіркеуден/қайта тіркеуден өткен тұлғалар арқылы ғана жүзеге асырылады және уәкілетті органға хабарлануы/рұқсат алуы қажет жағдайлар бар.

Діни әдебиет (материал) - діни мазмұндағы баспа және өзге де материалдар; олардың таралуы мен әкелінуі арнайы талаптарға бағынады, ұғым мен рәсімдер Заңда көрсетілген.

Діни рәсім/ғибадат - сенім-нанымға сәйкес орындалатын культтік іс-әрекеттер; олар ғибадат үйлерінде еркін, ал ғимараттан тыс жерде заңда белгіленген тәртіппен өткізіледі.

Әкімшілік құқық бұзушылық (діни қызмет саласы) - діни қызметті жүргізу талаптарын, миссионерлік тәртіпті, діни әдебиетті тарату ережелерін және т.б. бұзу; жауаптылық ӘҚБтК-де көзделген.

Қылмыстық құқық бұзушылық (діни мотив/объект) - діни алауыздықты қоздыру және өзге де қоғамдық қатынастарға қауіпті әрекеттер; құрамдары ҚК-де регламенттелген, мысалы, діни алауыздықты қоздыру.

Экстремизм - Қазақстан заңнамасы тұрғысынан қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігіне қатер төндіретін, конституциялық құрылысты күшпен өзгертуге, әлеуметтік, рулық, нәсілдік, діни алауыздықты қоздыруға бағытталған идеология мен іс-әрекет.

Қажеттілік (демократиялық қоғамда) және өлшемділік (пропорционалдылық) - құқықтарды шектеудің конституциялық-халықаралық өлшемдері: мақсаттың заңдылығы, құрал мен мақсат сәйкестігі, ең аз шектеуші баламалардың бар-жоғын тексеру және т.б.; дін/сенім бостандығы саласында қолданылуы жөніндегі халықаралық стандарт.

Мемлекеттің бейтараптығы және кемсітпеу қағидаты - мемлекеттің белгілі бір дінді/сенімді қолдамауы, баршаға тең шарт ұсынуы; дін негізінде кемсітуге тыйым салу.

Заңсыз прозелитизм (improper proselytism) - сыртқы қысым, алдау, мәжбүрлеу элементтері бар діни насихат; ЕАҚС бұл ұғымды дін бостандығын шектеудің тар әрі қажетті негіздерімен байланыста түсіндіреді, оның заңды және заңсыз шекараларын ажыратады.

Бейбіт жиналыс (діни іс-шара) - ғибадат үйінен тыс өткізілетін діни сипаттағы көпшілік іс-шара; арнайы заңмен регламенттелетін хабарлау/рұқсат тәртібі қолданылады.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ҚРК - Қазақстан Республикасының Конституциясы

ДҚДБ туралы Заң - «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» ҚР Заңы

ӘҚБтК - Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі

ҚРҚК - Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі

ЭҚІҚ туралы Заң - «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңы

ТҚІҚ туралы Заң - «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңы

БЖ туралы Заң - «Бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу тәртібі туралы» ҚР Заңы

FoRB/ДСБ - Freedom of Religion or Belief / Дін немесе сенім бостандығы, халықаралық қысқартуы

АХК (HRCtee) - БҰҰ Адам құқықтары комитеті, ICCPR бойынша шарттық орган

ЖТ-22 (GC-22) - Адам құқықтары комитетінің №22 жалпы түсіндірмесі, ICCPR 18-бап

ЕҚЫҰ/ДИАҚБ (ODIHR) - Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымының Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюросы, FoRB бойынша нұсқаулықтар авторы

ВК (Venice Commission) - Еуропа Кеңесінің Венеция комиссиясы

ЕАҚС (ECtHR) - Еуропалық адам құқықтары соты, салыстырмалы құқық дереккөзі ретінде

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Осы диссертациялық жұмыс Қазақстан Республикасында діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық реттеуді кешенді зерттеуге арналған. Зерттеудің өзегінде ар-ождан бостандығы мен діни қызметтің конституциялық және заңнамалық нормаларда формальды бекітілуі ғана емес, бұдан әлдеқайда күрделі мәселе тұр: зайырлы құқықтық мемлекетте жеке тұлғаның автономиясы, ұжымдық діни практика, діни бірлестіктердің қызметі, қоғамдық тәртіп, ұлттық қауіпсіздік, конфессияаралық келісім және кемсітушілікке жол бермеу арасындағы тепе-теңдік қалай құрылуға тиіс деген мәселе.

Тақырыпты таңдау діни сенім бостандығы мазмұны бір ғана конституциялық формуламен толық қамтылатын құқықтардың қатарына жатпайтындығымен айқындалады. Бұл құқық көпқабатты құрылымға ие. Оның негізінде адамның ішкі бостандығы - діни наным-сенімге ие болу, оны сақтау, өзгерту немесе мүлде діни нанымға ие болмау еркіндігі жатыр. Бірақ сонымен бірге діни сенім бостандығы сыртқы кеңістікте де көрініс табады: құлшылық ету, діни рәсімдер, діни оқыту, діни ілімді тарату, миссионерлік қызмет, діни бірлестіктер құру, діни әдебиетті пайдалану, рухани білім беру ұйымдарына қатысу, қайырымдылық және өзге де қызмет арқылы. Ең шиеленісті конституциялық-құқықтық мәселе дәл осы сыртқы деңгейде туындайды: мемлекет ар-ождан бостандығын тануға және қорғауға міндетті, бірақ сонымен бірге діни қызмет атауымен басқа адамдардың құқықтары, қоғамдық тәртіп, азаматтардың денсаулығы, қоғамның адамгершілігі, ұлттық қауіпсіздік немесе конфессияаралық келісім бұзылатын жағдайларға бейжай қарай алмайды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігін Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясының 2026 жылғы 15 наурызда республикалық референдумда қабылдануы айқындайды. Ресми мәтінге сәйкес, жаңа Конституция 2026 жылғы 1 шілдеден бастап күшіне енеді және бұрын қабылданған Қазақстан Республикасы Конституциясының қолданылуы бір мезгілде тоқтатылады. Осылайша, діни сенім бостандығын зерттеу енді тек 1995 жылғы конституциялық модельге ғана негізделе алмайды. 1995 жылғы Конституция тарихи-құқықтық талдау үшін маңызын сақтайды, алайда осы диссертацияның негізгі нормативтік базасы ретінде Қазақстан Республикасының 2026 жылғы Конституциясы алынады [1].

Жаңа Конституция Қазақстанды демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде бекітеді; оның ең жоғары құндылықтары - адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. Конституция сондай-ақ Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығы Конституцияның, оған сәйкес келетін заңдардың, Конституциялық Сот пен Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларының, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, Қазақстан Республикасының халықаралық шарттық міндеттемелерінің нормаларын қамтитынын белгілейді; бұл ретте Конституцияның жоғары

заңдық күші бар және ол елдің бүкіл аумағында тікелей қолданылады [1]. Бұл ережелер диссертация тақырыбы үшін қағидатты мәнге ие: ар-ождан бостандығы мен діни сенім бостандығы дін туралы арнайы заңнаманың факультативтік элементтері ретінде емес, заң шығарушының, атқарушы органдардың, соттардың және конституциялық бақылау органдарының қызмет мазмұны мен шектерін айқындайтын құқықтар ретінде қарастырылуы тиіс.

Жаңа Конституцияда діни сала неғұрлым айқын конституциялық ресімге ие болды. 7-бапта діннің мемлекеттен бөлінгені тікелей бекітіледі, ал Қазақстан аумағындағы діни ұйымдардың қызметі заңға сәйкес жүзеге асырылады және конституциялық құрылыс негіздерін, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қоғамдық тәртіпті, азаматтардың денсаулығын және қоғамның адамгершілігін сақтау мақсатында шектелуі мүмкін. 25-бап әрбір адамға ар-ождан бостандығына құқық береді, ал 41-бап құқықтар мен бостандықтарды шектеудің жалпы конституциялық режимін белгілеп, шектеулерге тек заңдармен және конституциялық маңызы бар құндылықтарды қорғау үшін қажетті шамада ғана жол береді [1].

Дәл осы нормалардың үйлесімі диссертацияның басты зерттеу мәселесін құрайды. Бір жағынан, ар-ождан бостандығы ерекше конституциялық қорғауға ие; бұдан бөлек, жаңа Конституцияның 41-бабы 25-бапта көзделген құқықты шектеуге жатпайтын құқықтар мен бостандықтар қатарына жатқызады. Екінші жағынан, діни ұйымдардың қызметі, діни материалдарды тарату, миссионерлік қызмет, культтік ғимараттардан тыс діни іс-шаралар, діни бірлестіктерді мемлекеттік тіркеу және дінтану сараптамасы заңнамалық реттеу саласында орналасқан. Осыған байланысты ар-ождан бостандығының ішкі және сыртқы қырларын ажырата қарастыру қажет деп есептейміз. Адамның діни сенімді таңдауы, өзгертуі немесе одан бас тартуы оның ішкі еркіндігіне жатады және шектелмеуге тиіс. Ал діни сенімді сырттай білдіру заңмен реттелуі мүмкін. Мұндай реттеу заңдылық, қажеттілік, мөлшерлестік және кемсітпеу қағидаттарына негізделуі қажет. Біздің пікірімізше, осы талаптарды сақтау діни бостандық, қоғамдық тәртіп және өзге адамдардың құқықтары арасындағы қажетті тепе-теңдікті қамтамасыз етеді.

Егер мемлекет діни саланы мүлде реттемесе, ол қоғамдық тәртіпті, басқа адамдардың құқықтарын және конфессияаралық келісімді қорғау қабілетін жоғалтуы мүмкін. Ал егер мемлекет діни саланы негізінен рұқсаттар, тыйымдар, сараптамалар және әкімшілік санкциялар арқылы реттесе, онда ар-ождан бостандығын рұқсат беру режимімен алмастыру қаупі туады. Конституциялық тұрғыдан орнықты модель тек мемлекеттік реттеу бостандықты терістемей, оның құқықтық ұйымдастырылуы мен қорғалуына қызмет ететін модель ғана бола алады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі бірнеше өзара байланысты мән-жайлармен айқындалады.

Ар-ождан бостандығы мен діни сенім бостандығы ұлттық конституциялық құқық қана емес, адам құқықтары жөніндегі халықаралық құқық та таныған іргелі адам құқықтарының қатарына жатады. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт әрбір адамның ой, ар-ождан және дін бостандығына құқығын, соның ішінде өз таңдауы бойынша дінге немесе нанымға ие болу немесе оны қабылдау еркіндігін, сондай-ақ өз діні мен нанымын жеке өзі немесе басқалармен бірлесіп, жария немесе жеке тәртіппен, құлшылық ету, діни және рәсімдік жораларды орындау және ілім беру арқылы ұстану еркіндігін бекітеді [2]. Қазақстан Республикасы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні 2005 жылғы 28 қарашадағы № 91-III Заңымен ратификациялады, бұл тиісті халықаралық стандарттарды ұлттық заңнама мен құқық қолдану практикасы үшін міндетті бағдарға айналдырады [3].

Дін немесе наным бостандығының халықаралық-құқықтық стандарттары бұл құқықтың ішкі және сыртқы өлшемдерін нақты ажыратуды талап етеді. БҰҰ Адам құқықтары комитеті № 22 Жалпы түсіндірмесінде Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 18-бабы теистік, нетеистік және атеистік нанымдарды, сондай-ақ ешқандай дінді ұстанбау құқығын қорғайтынын көрсетті. Комитет ой, ар-ождан, дін немесе наным бостандығы дінді немесе нанымды білдіру бостандығынан өзгеше екенін ерекше атап өтті: дінге немесе нанымға ие болу не оны қабылдау жөніндегі ішкі еркіндік ешқандай шектеуге жол бермейді, ал дінді немесе нанымды білдірудің сыртқы нысандары тек заң болған жағдайда және қоғамдық қауіпсіздікті, тәртіпті, денсаулықты, адамгершілікті немесе басқа адамдардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғау қажеттілігі туындағанда ғана шектелуі мүмкін [4].

Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы діни сенім бостандығын талдау қажет болатын координаталар жүйесін өзгертті. 1995 жылғы бұрынғы конституциялық модельде ар-ождан бостандығы адамның өзінің діни қатыстылығын айқындау және оны көрсетпеу құқығымен бірге қарастырылды. Жаңа Конституция ар-ождан бостандығын 25-бапта бекітеді, ал жеке құпия, дербес деректерді қорғау, кемсітушілікке тыйым салу және дінге қатынасы себепті қолайсыз қатынасқа ұшырамау құқығы бірнеше конституциялық норма арасында бөлінген. Мәселен, 16-бап дінге және нанымға қатынасы себепті кемсітушілікке тыйым салады, 21-бап жеке өмірге қол сұғылмаушылықты, жеке және отбасылық құпияны, дербес деректерді қорғауды кепілдейді, ал 25-бап ар-ождан бостандығын бекітеді [1]. Бұл жаңа конституциялық-құқықтық түсіндіруді талап етеді: жаңа Конституция қабылданғаннан кейін діни қатыстылықты ашпау құқығы бір ғана арнайы формуладан емес, ар-ождан бостандығы, жеке өмір, дербес деректер, теңдік және кемсітпеу туралы нормалардың жиынтығынан туындауы тиіс.

Зайырлылықтың конституциялық қағидаты ғылыми нақтылауды қажет етеді. Зайырлылық идеологиялық мағынада мемлекеттің дінсіздігін білдірмейді және дінді қоғамдық өмірден ығыстыруды көздемейді. Оның

заңдық мазмұны діннің мемлекеттен бөлінуінен, мемлекеттік немесе міндетті діннің болмауынан, діни бірлестіктер мен адамдардың дінге қатынасына қарамастан теңдігінен, жария биліктің бейтараптығынан, діни кемсітушілікке жол бермеуден және діни қызметтің сыртқы нысандарын Конституция мен заң белгілеген шектерде құқықтық реттеуден тұрады. Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңының негізінде де мемлекеттің діннен және діни бірлестіктерден бөлінуі, сондай-ақ діни бірлестіктер мен азаматтардың дінге қатынасына қарамастан заң алдындағы теңдігі қағидаттары жатыр [5].

Қазақстанда діни саланың қоғам өміріндегі орны ауқымды. Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Дін істері комитетінің ресми деректеріне сәйкес, елде 18 конфессияны білдіретін 3999 діни бірлестік тіркелген. Сонымен бірге 3788 культтік ғимарат жұмыс істейді, ресми тіркелген миссионерлер саны 452-ні құрайды. 2024 жылдың 4 тоқсанының қорытындысында 1474 материал дінтану сараптамасынан өтіп, 561 интернет-ресурс талданған; тексерілген ресурстардың бір бөлігінен құқыққа қайшы контент табылған [6]. Осы деректер діни сенім бостандығының құқықтық институт ретіндегі маңызын, оның діни бірлестіктердің, мемлекеттік органдардың және қоғамдық қатынастардың өзге де субъектілерінің қызметіне ықпалын аңғартады. Сондықтан діни саланы реттеуге арналған арнайы тетіктерге конституциялық-құқықтық баға беру қажет.

Діни қызметті құқықтық реттеудің қолданыстағы жүйесіндегі арнайы тетіктердің конституциялық талаптарға және адам құқықтарын қорғаудың халықаралық стандарттарына сәйкестігі бағалануға тиіс. «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заң діни бірлестікті рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін ортақ мүдделер негізінде біріккен Қазақстан Республикасы азаматтарының, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың ерікті бірлестігі ретінде айқындайды; діни қызмет сенушілердің діни қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған қызмет ретінде белгіленеді; миссионерлік қызмет - дінге тарту мақсатында Қазақстан Республикасының аумағында діни ілімді таратуға бағытталған қызмет ретінде түсіндіріледі. Сонымен қатар заң діни бірлестіктерді мемлекеттік тіркеуді, дінтану сараптамасын, миссионерлерді тіркеуді, діни әдебиетті таратуға қойылатын шектеулерді және культтік ғимараттардан тыс діни іс-шараларды өткізудің хабарлама тәртібін көздейді [5].

Жаңа Конституция күшіне енгеннен кейін қолданыстағы заңнама жаңа конституциялық модельге сәйкестігі тұрғысынан тексерілуге тиіс. Жаңа Конституцияның 96-бабы Конституция күшіне енген күнге дейін қолданылып келген Қазақстан Республикасының заңдары мен өзге де нормативтік құқықтық актілері Конституцияға қайшы келмейтін бөлігінде ғана қолданылатынын, ал Үкімет, орталық және жергілікті мемлекеттік органдар нормативтік құқықтық актілерді Конституцияға сәйкес келтіру жөнінде қажетті шаралар қабылдайтынын көздейді [1]. Біздің пікірімізше,

«Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңды, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің тиісті нормаларын, сондай-ақ дінтану сараптамасын, миссионерлік қызмет пен діни саладағы мемлекеттік қызметтерді реттейтін заңға тәуелді актілерді бағалауда қалыптасқан құқық қолдану тәжірибесімен қатар жаңа Конституцияның талаптары да ескерілуі қажет.

Зерттеліп отырған мәселенің практикалық маңызы конституциялық бақылау тәжірибесінен де көрінеді. Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының 2025 жылғы 26 ақпандағы № 67-НҚ нормативтік қаулысында миссионерлік қызмет пен оны тіркеуге қатысты нормалар қарастырылған. Конституциялық Соттың атап көрсетуінше, қоғамдық тәртіпті, халықтың денсаулығы мен адамгершілігін, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау шаралары мен діни өзін-өзі білдіру құқығы арасында теңгерім сақталуы қажет [7]. Біздің ойымызша, осы қаулыдан діни сенім бостандығын реттеу мәселелерінің конституциялық бақылау шеңберінде де қарастырылатынын көруге болады.

Құқық қолдану тәжірибесінде тіркеу талаптарын ар-ождан бостандығын қамтамасыз етумен ұштастыру мәселесі әлі де өзекті. Мемлекеттік тіркеуден өткен діни бірлестік заңды тұлға ретінде мүлік иеленіп, шарттар жасаса алады; оған культтік ғимараттар ашуға, рухани білім беру ұйымдарын құруға және азаматтық айналымға қатысуға мүмкіндік беріледі. Біздің пікірімізше, тіркеу болмаған жағдайда да адамның діни сеніміне, дұға етуіне, бейбіт діни қарым-қатынасына және діни өзін-өзі сәйкестендіруіне кедергі жасалмауы тиіс. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ мен Венеция комиссиясының ұсынымдары да осы ұстанымға сай: тіркеу рәсімдері заңды тұлға мәртебесін алуға жағдай жасауға тиіс, ал оларды қолдану кемсітушілікке не дін және наным бостандығын жүзеге асыруға шамадан тыс кедергі келтіруге әкелмеуі қажет [8].

Дінтану сараптамасы мен діни әдебиетті реттеу мәселелерін де бөлек талдау қажет. Заңда сараптама жүргізуге негіз болатын бірнеше жағдай аталады: жеке және заңды тұлғалардың өтініштері, діни әдебиет пен ақпараттық материалдардың түсуі, миссионерлер және діни бірлестіктерді тіркеу барысында, сондай-ақ діни әдебиетті әкелу, дайындау, шығару және тарату. Діни мазмұны бар құжаттар, рухани білім беретін бағдарламалары, ақпараттық материалдар мен діни мақсаттағы заттар сараптамадан өткізіледі [5]. Біздің ойымыз бойынша, дінтану сараптамасын жүргізу барысында рәсімдік кепілдіктер нақты белгіленуі тиіс. Осы кепілдіктерді бағалау өлшемдерінің анықтығы, сарапшының тәуелсіздігі және қорытындының уәжділігін қамтиды. Мүдделі тұлғаның қорытындымен танысу, оған қарсылық білдіру мүмкіндігі мен сотқа шағымдану құқығы кіреді.

Ақпараттық ортадағы өзгерістер зерттеу мәселенің өзектілігін де күшейте түседі. Қазіргі жағдай бойынша діни көзқарастар культтік ғимараттар және баспа әдебиеті арқылы ғана емес, сайттарда, әлеуметтік желілерде, видеоплатформаларда тағыда мессенджерлерде де таралады. Жаңа қабылданған Конституция ақпаратты еркін алу және таратуға кепілдік бере

жата, діни артықшылықты немесе алауыздықты насихаттауға, ұлттық қауіпсіздікке, қоғамдық тәртіп пен конституциялық құрылыс негіздеріне нұқсан келтіретін әрекеттерге шақыруға тыйым салады [1]. **Біздің ойымызша, осы жағдайда заңды діни білдіруді негізсіз шектемеудің, құқыққа қайшы насихатқа жол бермеудің құқықтық шегін айқындау маңызды екені даусыз.**

Діни сала білім беру жүйесімен тығыз байланысты. Жаңа Конституция Қазақстан Республикасының аумағындағы білім беру ұйымдарындағы білім беру мен тәрбиелеу жүйесінің, рухани діни білім беру ұйымдарын қоспағанда, зайырлы сипатта болатынын тікелей бекітеді [1]. «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заң да рухани білім беру ұйымдарын қоспағанда, білім беру мен тәрбиелеу жүйесінің діннен және діни бірлестіктерден бөлінгенін негізге алады. Осыған байланысты діни сенім бостандығын құқықтық реттеу діни бірлестіктердің қызметін ғана емес, мектептердегі, жоғары оқу орындарындағы, білім беру ортасындағы діни білдіру шектерін, киім нысаны мәселелерін, діни тәрбиені, ата-аналардың құқықтарын және мемлекеттік білім беру стандарттарының зайырлы сипатын да талдауды талап етеді.

Осылайша, диссертацияның өзектілігі діни сенім бостандығының негізгі құқық ретіндегі маңызымен ғана емес, Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы жағдайында діни саланы мемлекеттік реттеудің конституциялық тұрғыдан өлшенген моделін әзірлеу қажеттілігімен де айқындалады. Диссертация діни сенім бостандығын құқықтық реттеу декларативті де, репрессивті-әкімшілік те болмауы тиіс деген ұстанымнан шығады. Ол конституциялық болуы керек: ар-ождан бостандығына, мемлекеттің зайырлылығына, теңдікке, кемсітпеуге, халықаралық стандарттарға, соттық қорғауға, шектеулердің пропорционалдылығына және дүниетанымдық ұстанымдардың көптүрлілігіне құрметке негізделуі тиіс.

Зерттеудің ғылыми проблемасы діни саланы жол берілетін мемлекеттік реттеу мен ар-ождан бостандығына және діни сенім бостандығына шамадан тыс әкімшілік араласуды ажыратуға мүмкіндік беретін тұтас конституциялық-құқықтық модельдің болмауынан тұрады.

Қолданыстағы реттеу жүйесі рәсімдердің едәуір санын қамтиды: діни бірлестіктерді тіркеу, миссионерлерді тіркеу, дінтану сараптамасы, діни бірлестіктер қызметінің жекелеген мәселелерін келісу, діни әдебиетті таратуға шектеулер, культтік ғимараттардан тыс діни іс-шаралар туралы хабарлама беру, діни қызмет туралы заңнаманы бұзғаны үшін әкімшілік жауаптылық. Бұл рәсімдердің әрқайсысы жария мүддемен негізделуі мүмкін. Бірақ олардың ешқайсысы ар-ождан бостандығының конституциялық мазмұнын, зайырлылық қағидатын, кемсітушілікке тыйым салуды және мөлшерлестік талаптарын ескермей, автоматты түрде қолданылмауы тиіс.

Осы диссертацияның нақты ғылыми шиеленісі мынада: ар-ождан бостандығы жаңа Конституцияда шектеуге жатпайтын құқық ретінде бекітілген, алайда діни қызмет нанымдарды іске асырудың сыртқы нысаны

ретінде заңнамалық реттеу саласында орналасқан. Сондықтан конституциялық-құқықтық ғылым нанымдардың ішкі бостандығын сыртқы қызметтен ажыратуға, сондай-ақ мемлекеттік араласу қай кезде қажетті әрі мөлшерлес болатынын, ал қай кезде негізгі құқықты негізсіз шектеуге айналатынын анықтауға мүмкіндік беретін өлшемдерді ұсынуға тиіс.

Тақырыптың ғылыми зерттелу дәрежесі. Ар-ождан бостандығы, діни сенім бостандығы, мемлекеттік-конфессиялық қатынастар және діни бірлестіктердің құқықтық мәртебесі проблематикасы конституциялық құқықтың, халықаралық құқықтың, дінтанудың, мемлекет және құқық теориясының, сондай-ақ адам құқықтары саласының зерттеу пәні болып табылады. Ғылыми еңбектердің едәуір саны болғанына қарамастан, Қазақстан Республикасының 2026 жылғы Конституциясы қолданылатын жағдайдағы діни сенім бостандығын іске асырудың конституциялық-құқықтық тетігін кешенді зерттеу қазақстандық заң ғылымында осы уақытқа дейін жүргізілген жоқ.

Қазақстандық заң ғылымында ар-ождан бостандығы мен діни сенім бостандығы мәселелері негізінен мемлекеттік-конфессиялық қатынастар, мемлекеттің зайырлылық қағидаты, діни қауіпсіздік және діни бірлестіктер қызметін құқықтық реттеу тұрғысынан зерттелді. Мысалы, Подопригора Р. А.-ның «Посткеңестік Қазақстандағы дін саласындағы құқықтық реттеу: тәсілдер мен салдарлар» атты ғылыми мақаласында діни қызметті реттеудің қазақстандық моделінің трансформация кезеңдері, сондай-ақ либералды тәсілдерден мемлекеттік бақылаудың неғұрлым шектеуші тетіктеріне өтуі зерттелген [9].

Подопригора Р. «Посткеңестік Қазақстандағы діни қызметтің құқықтық негіздері: либералдық тәсілдерден шектеуші тәсілдерге дейін» атты мақаласында діни қызметті реттейтін заңнаманың даму үрдістерін талдайды. Автор мемлекеттік саясаттың ерекшеліктеріне тоқталып, діни қатынастарды реттеудің күшеюі қандай салдарға әкелетінін бағалайды [10].

Подопригора Р. мен Клюшев А. «Қазақстандағы діни сенім бостандығына ықпал ететін халықаралық-құқықтық құралдар» атты еңбегінде халықаралық-құқықтық тетіктер мен халықаралық ұйымдардың Қазақстандағы дін және наным бостандығын құқықтық реттеудің қалыптасуы мен дамуына ықпалын талдайды [11].

Подопригора Р., Апахаев Н., Жатқанбаева А., Баймаханова Д.М., Ким Е.П., Сартаева К.Р. «Қазақстандағы діни сенім бостандығы және адам құқықтары» мақаласында дін бостандығын іске асыру, адам құқықтарын қамтамасыз ету және ұлттық заңнаманың халықаралық стандарттармен арақатынасы мәселелерін талдайды [12].

Амандыкова С. К. мен Искакова И. Е. жазған «Қазақстан Республикасында діни бірлестіктер қызметін құқықтық реттеу: қазіргі жай-күйі және жинақталған тәжірибе» атты еңбекте діни бірлестіктердің құқықтық мәртебесі, тіркелу тәртібі және Қазақстанда зайырлылық қағидатын іске асыру мәселелері талданған [13].

«Ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы заңнаманы жетілдіру мәселелері» атты Самалдыков М. К. мақаласында қолданыстағы заңнаманың проблемалық тұстарына тоқталады. Автор оны жетілдіру бағыттарын құқықтық мемлекет және адам құқықтарын қорғау қағидаттарына сүйене отырып ұсынады [14].

Тойлыбекова Э. О. «Қазақстан мен Ресейдегі ар-ождан бостандығы және оның құқықтық негіздері» атты зерттеуінде екі елдегі ар-ождан бостандығын қамтамасыз ету тетіктеріне салыстырмалы-құқықтық талдау жасайды. Еңбекте діни құқықтарды шектеудің жол берілетін шектеріне ерекше көңіл бөлінген [15].

Қоғамдық қатынастардың ерекше салаларындағы діни сенім бостандығын іске асырудың жекелеген аспектілері Берікбаев Е. Қазақстан Республикасындағы әскери қызметшілердің діни сенім бостандығына құқықты жүзеге асыруы: мәселелері, перспективалары және шешу жолдары» атты мақаласында зерттелген; онда әскери қызметшілердің діни құқықтарын іске асыру ерекшеліктері және әскери қызмет жағдайында діни сенім бостандығын шектеу шектері қарастырылған [16].

Зайырлы мемлекет жағдайындағы дінилік және діни сананың трансформациясы мәселелерін Кушербаева А. мен Аликбаева М. «Қазақстан қоғамындағы дінилік феномені: зайырлы мемлекеттегі діни сұраныстар» атты мақаласында зерттеген; онда қазіргі діни процестер, діннің қоғамдық өмірге ықпалы және Қазақстан халқының діни сұраныстарының өзгеруі талданады [17].

Ар-ождан бостандығын конституциялық-құқықтық реттеудің, адам құқықтарын шектеу тетіктерінің және зайырлылық қағидатын іске асырудың жекелеген аспектілері қазақстандық конституционалист ғалымдар Нургалиева Е. Н., Хасенов М. Х., Баймаханова Д. М., Даутбаева-Мухтарова А. Е., Идрышева С. К., Искакова А. М., Рахимбекова А. Е., Тазабеков А. М., Айпыханова А. Т. және басқа да зерттеушілердің ғылыми мақалалары мен монографияларында зерттелген.

Құқықтық мемлекет, адам құқықтарын конституциялық шектеу және мемлекеттік араласудың мөлшерлестік қағидаттары мәселелері ресейлік ғалымдар Баглай М. В., Лазарев В. В., Тихомиров Ю. А., Малько А. В., Чиркин В. Е., Кутафин О. Е. және басқа да конституционалист ғалымдардың еңбектерінде зерттелген.

Дін бостандығы мен мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды кешенді зерттеу шетелдік заң ғылымында да дамыды. Дін бостандығының халықаралық-құқықтық аспектілерін әзірлеуге Билефельдт Х., Ганеа Н., Винер М. авторлығындағы «Діни сенім немесе наным бостандығы: халықаралық құқықтық түсіндірме» іргелі монографиясы елеулі үлес қосты; онда дін мен наным бостандығының халықаралық-құқықтық стандарттары, халықаралық ұйымдардың практикасы және жол берілетін мемлекеттік араласудың шектері ашылады [18].

Эванс М.Д. «Еуропадағы діни сенім бостандығы және халықаралық құқық» монографиясында Еуропалық құқықтық жүйедегі дін бостандығын халықаралық қорғау тетіктері, сондай-ақ діни құқықтарды қорғау саласындағы халықаралық сот органдарының практикасы зерттелген [19].

Құқық, дін және бостандық арақатынасының теориялық және практикалық аспектілері Дарем У. Коул кіші, Мартинес-Торрон Х., Тэйер Д.Д. авторлығындағы «Құқық, дін және бостандық: ортақ құқықтың тұжырымдамалық негіздері» ұжымдық монографиясында қарастырылған; бұл еңбек дін бостандығын әмбебап адам құқығы ретінде зерттеуге арналған [20].

Орталық Азия елдеріндегі діни саланы мемлекеттік реттеу проблемалары Пейруз С. -тің «Орталық Азия мемлекеттері билігінің дінге қатысты қауіптенуінің себептері» атты жұмысында зерттелген; онда Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстандағы діни қызметке мемлекеттік бақылаудың күшею себептері талданады [21].

Қазақстандағы зайырлы мемлекет моделі мен мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың ерекшеліктері Корнелл С.Э., Старр С.Ф., Такер Дж. авторлығындағы «Қазақстандағы дін және зайырлы мемлекет» монографиясында зерттелген; ол қазақстандық зайырлылық моделін, конфессияаралық келісімді және мемлекеттің діни бірлестіктермен өзара іс-қимылын талдауға арналған [22].

Зерттеу үшін әмбебап сипаттағы халықаралық-құқықтық құжаттар, атап айтқанда Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт [2]; [3], БҰҰ Адам құқықтары комитетінің № 22 Жалпы түсіндірмесі [4], сондай-ақ дін және наным бостандығы саласындағы халықаралық құқық қорғау тетіктерінің практикасы елеулі мәнге ие.

Аталған зерттеушілер ар-ождан бостандығын және діни сенім бостандығын, мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды зерттеуге елеулі үлес қосты. Дегенмен ғылыми еңбектердің көпшілігі Қазақстан Республикасының 2026 жылғы Конституциясы қабылданғанға дейін жазылып, алайда діни саланы реттеудің бұрынғы конституциялық-құқықтық моделіне сүйенеді.

Көпдеген әдебиеттерге жасалған шолу Қазақстандағы діни сенім бостандығын 2026 жылғы Конституция аясында кешенді конституциялық-құқықтық зерттеу қажеттігі айқындалады. Біздің пайымдауымыз бойынша, халықаралық-құқықтық стандарттардың ықпалы және конституциялық сот практикасы әле терең ғылыми талдауды қажет ететіндігі даусыз. Діни құқықтарды шектеуге жол берілетін шегі мен мөлшерлестігі алайда және мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың осы кездегі даму үрдістерін де тереңірек зерттелуге тиіс. Аталған ғылыми олқылық осы диссертациялық зерттеудің өзектілігін және ғылыми жаңалығын, теориялық-практикалық маңыздылығын айқындайды.

Зерттеу объектісі Қазақстандағы ар-ождан, діни сенім бостандығын тануға, жүзеге асыруға, құқықтық тұрғыдан қамтамасыз етуге, қорғауға және шектеуге байланысты қалыптасатын қоғамдық қатынастарды қамтиды.

Зерттеу жұмысының пәнін Қазақстан Республикасындағы ар-ождан бостандығы және діни сенім бостандығын реттейтін конституциялық-құқықтық, халықаралық-құқықтық және салалық құқықтық нормалар, яғни оларды Конституциялық Соттың, соттардың және мемлекеттік органдардың қолдану және түсіндіру тәжрибесі құрайды. Сондай-ақ діни құқықтардың мазмұны яғни олардың шектеуді жол берілетін шектеріне қатысты қалыптасқан доктриналық тұжырымдар құрайды.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты Қазақстан Республикасында ар-ождан бостандығы және мемлекеттің зайырлы сипаты, діни бірлестіктердің құқықтары, қоғамдық тәртіп, ұлттық қауіпсіздік, конфессия аралық келісім және де адам құқықтарының халықаралық стандарттары арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету діни сенім бостандығын реттеудің ғылыми негізделген конституциялық-құқықтық моделін әзірлеуден тұрады.

Мақсатқа жету үшін диссертацияда келесі **зерттеу міндеттері** қойылды:

- діни сенім бостандығы адамның негізгі құқығы ретіндегі ұғымын және мазмұнын, құрылымын ашып көрсету;
- ар-ождан, дін, және діни сенім, наным бостандықтарының арақатынасын анықтау;
- ар-ождан бостандығының ішкі өлшемі және діни қызметтің сыртқы нысандары арасындағы айырмашылықтарды негіздеу;
- діни сенім бостандығының конституциялық-құқықтық табиғатын яғни оның адам құқықтары мен бостандықтары жүйесіндегі орнын анықтау;
- ой, ар-ождан, дін және наным бостандығын қамтамасыз етудің халықаралық-құқықтық стандарттарын зерттеу;
- Қазақстанда діни сенім бостандығын конституциялық реттеудің қалыптасуы мен дамуын талдау;
- Қазақстан Республикасының 2026 жылғы Конституциясының аясында, ар-ождан бостандығы, діннің мемлекеттен бөлінуі, білім берудің зайырлы сипаты, теңдік пен кемсітпеу, сөз және бірлесу бостандықтары, сондай-ақ құқықтарды шектеудің конституциялық шектері мәселелерін зерделеу;
- Қазақстанда діни бірлестіктерді жүзеге асыратын қызметтің құқықтық табиғатын талдау;
- діни ұйымдарды мемлекеттік тіркеуде қолданылатын конституциялық-құқықтық өлшемдер мен жол берілетін шектерді айқындау;
- миссионерлік қызметтің құқықтық реттелуін діни өзін-өзі білдіру бостандығы және мемлекеттің араласуына жол берілетін шектері негізінде бағалау;
- дінтану сараптамасын әкімшілік-құқықтық реттеудің құралы ретінде қарастырып, оны қолдану мен байланысты конституциялық-құқықтық тәуекелдерді айқындау;
- діни әдебиеттерді яғни діни мазмұндағы өзге де материалдарды таратуға қатысты құқықтық реттеудің ерекшеліктерін зерделеу;

- мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын, мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы өзара іс-қимылдың институционалдық нысандарын айқындау;

- діни сенім бостандығын қорғаудың соттық, әкімшілік және конституциялық тетіктерін қолдану тәжірибесін талдау;

- Қазақстанда діни сенім бостандығын жүзеге асыру және діни құқықтарды шектеу барысында туындайтын өзекті мәселелерді анықтау;

- Қазақстан Республикасының діни қызмет және діни бірлестіктер туралы заңнамасын 2026 жылғы жаңа Конституцияға сәйкес жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеудің әдіснамалық негізін жалпы ғылыми және арнайы заңдық әдістердің жиынтығы құрайды. Диалектикалық әдіс діни сенім бостандығын жеке тұлға, мемлекет, діни бірлестіктер және қоғамның өзара іс-қимылында дамитын динамикалық құқықтық институт ретінде талдау үшін пайдаланылды. Жүйелік әдіс діни сенім бостандығын оқшау емес, сөз бостандығымен, бірлесу бостандығымен, соттық қорғау құқығымен, мемлекеттің зайырлы сипатымен, кемсітушілікке тыйым салумен және Қазақстан Республикасының халықаралық міндеттемелерімен өзара байланыста қарастыруға мүмкіндік берді.

Формальды-заңдық әдіс конституциялық нормаларды, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңды, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексті, Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексті, білім туралы, құқықтық актілер туралы, мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы, экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы заңнаманы және өзге де нормативтік құқықтық актілерді талдау кезінде қолданылды. Тарихи-құқықтық әдіс Қазақстанда діни сенім бостандығын реттеудің эволюциясын - тәуелсіз мемлекеттің ерте кезеңдегі заңнамасынан бастап 2026 жылғы жаңа Конституцияға дейін - зерттеу кезінде пайдаланылды. Салыстырмалы-құқықтық әдіс Қазақстандағы діни сенім бостандығын құқықтық реттеу моделінің Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ), Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымының Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюросы (ЕҚЫҰ/ДИАҚБ) және Еуропа Кеңесінің Құқық арқылы демократия үшін Еуропалық комиссиясы (Венеция комиссиясы) шеңберінде қалыптасқан халықаралық стандарттарға сәйкестік деңгейін айқындау мақсатында қолданылды.

Конституциялық-герменевтикалық әдіс Конституция нормаларын түсіндіру барысында қолданылып, жекелеген конституциялық ережелердің мазмұнын ғана емес, сонымен бірге олардың ар-ождан бостандығы мен діни сенім бостандығының конституциялық кепілдіктері жүйесіндегі орны мен мәнін айқындауға мүмкіндік берді.

Мысалы, 25-баптағы ар-ождан бостандығын 7-баптағы діннің мемлекеттен бөлінуінсіз, 16-баптағы дінге қатынасы себепті кемсітушілікке тыйым салусыз, 23-баптағы діни артықшылық пен алауыздыққа тыйым салусыз, 33-баптағы білім берудің зайырлы сипатынсыз, 41-баптағы

құқықтарды шектеу шектерінсіз және 73-баптағы азаматтардың Конституциялық Сотқа жүгіну мүмкіндігінсіз түсіну мүмкін емес.

Диссертацияда құқықтарды шектеудің конституциялық тесті әдісі де пайдаланылады. Ол діни сенім бостандығына қойылатын әрбір шектеуді келесі өлшемдер бойынша бірізді тексеруді көздейді: заңда құқықтық негіздің болуы; легитимді конституциялық мақсат; шараның осы мақсатқа жетуге жарамдылығы; араласудың қажеттілігі; анағұрлым аз шектейтін баламалардың болмауы; араласудың қорғалатын жария мүддеге мөлшерлестігі; шараның кемсітушілік сипатта болмауы; рәсімдік кепілдіктердің және тиімді сот бақылауының болуы.

Зерттеудің нормативтік негізін Қазақстан Республикасының 2026 жылғы Конституциясы, тарихи-құқықтық аспектіде Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы, Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңы, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі, Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі, Қазақстан Республикасының «Құқықтық актілер туралы» Заңы, Қазақстан Республикасының «Қоғамдық бірлестіктер туралы» Заңы, Қазақстан Республикасының «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Заңы, Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, Қазақстан Республикасының «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» Заңы, Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Заңы, Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы» Заңы, Қазақстан Республикасының «Рұқсаттар және хабарламалар туралы» Заңы, сондай-ақ мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды, мемлекеттік органдардың қызметін, соттық қорғауды, әкімшілік рәсімдер мен жауаптылықты реттейтін өзге де нормативтік құқықтық актілер құрайды.

Жаңа Конституцияның 96-бабы негізгі мәнге ие; оған сәйкес Конституция күшіне енген күнге дейін қолданылып келген заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілер Конституцияға қайшы келмейтін бөлігінде ғана қолданылады. Бұдан диссертацияның нормативтік негізі статикалық емес екені туындайды. Діни қызмет туралы заңнама жай ғана қолданыстағы нормалар массиві ретінде емес, жаңа Конституцияға сәйкестігі тексерілуге және қажет болған жағдайда соған келтірілуге тиіс жүйе ретінде қарастырылады [1].

Зерттеудің халықаралық-құқықтық негізін 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, 1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт, БҰҰ Адам құқықтары комитетінің № 22 Жалпы түсіндірмесі, дін немесе наным бостандығына және діни қауымдастықтардың құқық субъектілігіне арналған ЕҚЫҰ/ДИАҚБ мен Венеция комиссиясының құжаттары құрайды. Аталған дереккөздер механикалық емес, сыни тұрғыдан пайдаланылады: олар Қазақстанның ұлттық конституциялық моделімен, зайырлылық қағидатымен, қоғамдық

тәртіп талаптарымен және қазақстандық заңнаманың ерекшелігімен салыстырылады.

Зерттеудің эмпирикалық негізін Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Дін істері комитетінің ресми материалдары, тіркелген діни бірлестіктер, культтік ғимараттар, тіркелген миссионерлер, дінтану сараптамасы, ақпараттық-түсіндіру топтары және интернет-ресурстарды талдау туралы мәліметтер; Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының материалдары, оның ішінде 2025 жылғы 26 ақпандағы № 67-НҚ нормативтік қаулы; діни қызметке байланысты істер бойынша сот және әкімшілік практика; мемлекеттік органдардың ресми статистикалық және талдамалық материалдары; дін немесе наным бостандығы саласындағы халықаралық құжаттар мен басшылық қағидаттар құрайды.

Эмпирикалық базада Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының № 67-НҚ нормативтік қаулысы ерекше орын алады. Ол миссионерлік қызмет пен әкімшілік жауаптылыққа қатысты болғандықтан ғана емес, сонымен қатар конституциялық бақылау органының діни өзін-өзі білдіру бостандығы мен жария мүдделер арасындағы тепе-теңдікке қатысты тәсілін көрсететіндіктен де маңызды. Сонымен бірге жаңа Конституция күшіне енгеннен кейін аталған қаулы жаңа Конституцияның 96-бабын ескере отырып талдануы тиіс; оған сәйкес Конституциялық Кеңес пен Конституциялық Соттың бұрын қабылданған нормативтік қаулылары жаңа Конституцияға қайшы келмейтін бөлігінде ғана заңдық күшін сақтайды [1].

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы діни сенім бостандығының ішкі наным бостандығын, діни қызметтің сыртқы нысандарын, діни бірлестіктердің ұжымдық құқықтық мәртебесін, мемлекеттік араласу шектерін, әкімшілік рәсімдерді, соттық қорғауды және конституциялық бақылауды қамтитын кешенді конституциялық-құқықтық институт ретінде қарастырылуында. Діни сала негізінен мемлекеттік саясат, қауіпсіздік немесе діни бірлестіктердің құқықтық мәртебесі арқылы талданатын тәсілден айырмашылығы, осы диссертацияда бастапқы нүкте ретінде ар-ождан бостандығы адамның негізгі құқығы ретінде алынады.

Ғылыми жаңалық мынадай нәтижелерден көрінеді:

Қазақстан Республикасында діни сенім бостандығы жеке, ұжымдық, институционалдық және жария-құқықтық элементтері бар ар-ождан бостандығының функционалдық көрінісі ретінде қарастырылуы тиіс екені негізделді.

Қазақстан Республикасының 2026 жылғы жаңа Конституциясы діни саланы реттеудің конституциялық контекстін өзгерткені дәлелденді: енді ар-ождан бостандығы діннің мемлекеттен бөлінуімен, Конституцияның тікелей қолданылуымен, дінге және нанымға қатынасы себепті кемсітушілікке тыйым салумен, сөз бостандығымен, бірлесу бостандығымен, білім берудің зайырлы сипатымен, соттық қорғаумен және азаматтардың Конституциялық Сотқа жүгіну мүмкіндігімен өзара байланыста талдануы тиіс.

Қазақстандық конституциялық құқыққа қатысты діни сенім бостандығының ішкі және сыртқы өлшемдерін ажырату ұсынылды: forum internum шектеуге жатпайды, ал forum externum заңдылық, қажеттілік, мөлшерлестік және кемсітпеу өлшемдері сақталған жағдайда заңмен реттелуі мүмкін.

Діни сенім бостандығын шектеуге жол берілетіндігінің конституциялық тесті әзірленді; ол жеті өлшемді қамтиды: заңның болуы, легитимді мақсат, шараның жарамдылығы, шараның қажеттілігі, араласудың мөлшерлестігі, шектеудің кемсітушілік сипатта болмауы және рәсімдік кепілдіктердің болуы.

Діни бірлестікті мемлекеттік тіркеу ар-ождан бостандығы мен діни сенім бостандығының өзінің пайда болу шарты емес, заңды тұлғалықты иелену тетігі ретінде қарастырылуы тиіс екені негізделді.

Дінтану сараптамасының бағалау өлшемдерінің белгісіздігімен, шамадан тыс әкімшілік қалаудың мүмкіндігімен, діни әдебиетті таратуға ықпалымен және тиімді сот бақылауының қажеттілігімен байланысты конституциялық-құқықтық тәуекелдері анықталды.

Діни нанымдарды бейбіт тарату, институционалдық миссионерлік қызмет және конституциялық құрылыс негіздеріне, адам құқықтары мен бостандықтарына, ұлттық қауіпсіздікке, қоғамдық тәртіпке, азаматтардың денсаулығына және қоғамның адамгершілігіне нақты қатер туғызатын әрекеттерді ажырату ұсынылды.

Қазақстан Республикасының діни қызмет және діни бірлестіктер туралы заңнамасын Қазақстан Республикасының 2026 жылғы жаңа Конституциясына сәйкес келтіру жөніндегі ұсыныстар тұжырымдалды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар

1. **Біз Қазақстан Республикасындағы діни сенім бостандығы тек адамның жеке құқығы ғана емес, сонымен қатар мемлекеттің зайырлы сипатын, заң алдындағы теңдікті, бірлесу бостандығын, сөз бостандығын, білім алу құқығын, сот арқылы қорғалу құқығын және мемлекеттің діни салаға араласуының шектерін айқындайтын жүйелі конституциялық-құқықтық институт ретінде қарастырылуы тиіс деп есептейміз. Біз Қазақстан Республикасындағы діни сенім бостандығын конституциялық қағидаттары және жеке тұлғаның құқықтық өкілеттіктерінің, оларды іске асыру кепілдіктерінің яғни мемлекеттің діни салаға араласуының заңдық шектерінің өзара байланысты жиынтығы білдірілетін жүйелі конституциялық-құқықтық институт ретінде айқындап авторлық тұжырымдаманы ұсынамыз. Ол заң алдындағы теңдік және бірлесу бостандығы және сөз бостандығын, білім берудің зайырлы сипаты және сот арқылы қорғалу құқығы қағидаттарымен өзара байланыста діни сенім бостандығының мазмұнын және оны іске асыру кепілдіктерін яғни мемлекеттің діни салаға араласуының жол берілетін шектерін айқындайды. Сондықтан Қазақстан Республикасының конституциялық құқығында діни сенім бостандығын тұлғаның жеке құқығымен шектеуге болмайды. Оны жеке**

тұлғаның дербестігі мен діни еркіндігін мемлекет пен қоғамның жария мүдделерімен теңгеретін кешенді конституциялық-құқықтық институт ретінде қарастыру қажет.

2. **«Діннің мемлекеттен бөлінуі» деген конституциялық формуланы дінді қоғамдық кеңістіктен ығыстыру мағынасында түсіндіруге болмайды. Бұл формуланың құқықтық мәніне мемлекеттің діни бірлестіктерден институционалдық тәуелсіздігі, мемлекеттік билік органдарының бейтараптығы, мемлекеттік дінге жол бермеу, діни және діни емес наным-сенімдерді бірдей қорғау кіреді. Осы қағидат мемлекеттің діни наным-сенімдерге қатысты бейтараптығын қамтамасыз етуімен қатар, діни сенім бостандығын іске асыруға қажетті құқықтық жағдайлар қалыптастыруды көздеуге тиіс.**

3. **Діни сенім бостандығының ішкі өлшемін сыртқы өлшемінен ажырату. Ар-ождан бостандығы мен діни сенім бостандығының ішкі өлшеміне шектеулер қойылмауға тиіс. Мемлекеттің адамды діни наным-сенімдерді таңдауға, өзгертуге, сақтауға, жария етуге немесе олардан бас тартуға мәжбүрлеу құқығы жоқ. Адамның ішкі діни наным-сенімдері оның ойлауына, ар-ожданына және діни тұрғыдан өзін-өзі айқындауына қатысты болғандықтан, олар мемлекеттік мәжбүрлеу мен шектеулерден қорғалуға тиіс. Діни наным-сенімдердің сыртқы көріністерін, соның ішінде діни қызметті заңнамамен реттеуге жол берілуі мүмкін.** Реттеу Конституция талаптарына сәйкес жүргізіліп, заңды мақсатқа бағытталуға тиіс; бұл ретте енгізілетін шектеулер қажеттілік пен мөлшерлестік талаптарын сақтауы қажет. Сондықтан діни сенімнің ішкі және сыртқы қырларының ара-жігін анықтау маңызды. Адамның ішкі діни наным-сенімін шектеуге де, мәжбүрлі түрде өзгертуге де болмайды. Діни сенімді сырттай білдіруді шектеуге Конституцияда көзделген талаптар сақталғанда ғана жол берілуі мүмкін.

5. **Діни бірлестіктерді мемлекеттік тіркеуге қойылатын конституциялық-құқықтық шектер. Діни бірлестіктер үшін мемлекеттік тіркелу заңды тұлға мәртебесін иеленудің және соған байланысты құқықтарын жүзеге асырудың заңды жолы болып табылады. Дегенмен тіркеуді діни қауымдастықтың өмір сүруіне немесе дінді бейбіт ұстануына рұқсат беретін рәсім деп түсіндіруге болмайды. Діни бірлестіктің құқық субъектілігі мемлекеттік тіркеуге заңды тұлға мәртебесін алу және сол мәртебеден туындайтын құқықтарды жүзеге асыру тұрғысынан тәуелді. Тіркеуге мұндай тәуелділік адамның діни тұрғыдан өзін-өзі айқындауына, дінді бейбіт ұстануына және күш қолданбай діни қарым-қатынас жасауына қатысты ішкі діни сенім бостандығына таралмайды. Діни бірлестіктің тіркелмеуі өздігінен адамның діни сенім бостандығын, жеке діни өзін-өзі айқындауын және бейбіт діни қарым-қатынас жасауын шектеуге немесе осы салаға мемлекеттік араласуға негіз болмауға тиіс. Миссионерлік қызметті реттеу кезінде оның ішкі діни сенім бостандығынан және діни наным-**

сенімдерді бейбіт түрде тарату құқығынан айырмашылығы ескерілуге тиіс. Миссионерлік қызметті жүзеге асыруға байланысты тіркеу және рәсімдік талаптарды белгілеуге тиіс, алайда діни наным-сенімдерді бейбіт түрде тарату қызметтің өзі ғана қоғамдық тәртіпке немесе қауіпсіздікке төнетін қатер ретінде қарастырылмауға тиіс. Миссионерлік қызметке қойылатын шектеулер конституциялық тұрғыдан қорғалатын құндылықтарға келтірілген нақты зиянға немесе дәлелденген қауіпке байланысты болуы қажет. Біз миссионерлік қызметті шектеудің конституциялық-құқықтық моделін ұсынамыз: конституциялық тұрғыдан қорғалатын құндылықтарға төнетін дәлелденген қауіп деңгейінің артуы мемлекеттік шектеудің жол берілетін қарқындылығының артуына негіз болады. Ал дәлелденген қауіптің болмауы діни наным-сенімдерді бейбіт түрде таратуға тек осы қызметті жүзеге асыру фактісінің негізінде шектеу қоюға жол бермейді.

6. **Діни сараптаманы жүргізудің құқықтық және рәсімдік кепілдіктері. Діни сараптама басым түрде әкімшілік сүзгі қызметін атқаратын тетік ретінде емес, құқықтық критерийлері айқындалған, қабылданған шешімдері негізделген және сот арқылы тиімді шағымдану мүмкіндігі қамтамасыз етілетін құқықтық рәсім ретінде қайта құрылуға тиіс. Діни сараптаманың конституциялық-құқықтық негізділігі мен нәтижелерінің тексерілуін қамтамасыз ету үшін мынадай кепілдіктер белгіленуі қажет:**

- **сараптама жүргізудің құқықтық критерийлерінің айқындылығы;**
- **сараптамалық қорытындылардың дәлелділігі;**
- **сарапшылардың тәуелсіздігі;**
- **мүдделі тұлғалардың түсініктемелер мен қарсылықтар ұсыну мүмкіндігі;**
- **сараптама нәтижелері негізінде қабылданған шешімдерге тиімді сот арқылы шағымдану мүмкіндігі.**

Процестік кепілдіктер деңгейінің артуы, атап айтқанда, критерийлердің айқындылығы және де қорытындылардың негізділігі яғни сарапшылардың тәуелсіздігі мен түсініктеме беру және сот арқылы шағымдану мүмкіндіктері, діни сараптама нәтижелеріне негізделген шешімдердің негізділігі мен тексерілу деңгейін арттырады.

7. Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясының күшіне енуі діни қызмет пен діни бірлестіктер туралы заңнаманы жүйелі түрде қайта қарау қажеттігін туындатады. Яғни, арнайы заңнама Конституцияның ар-ождан бостандығы және діннің мемлекеттен бөлінуі, кемсітушілікке тыйым салу, сөз бостандығы, бірлесу бостандығы, білім берудің зайырлы сипаты, сот арқылы қорғалу және азаматтардың Конституциялық Сотқа жүгіну құқықтарына қатысты нормаларымен үйлестіруге ерекше назар аударылуға тиісті екені даусыз. Алайда, біздің тұжырымдамаға сәйкес, діни қызмет пен діни бірлестіктер туралы заңнаманың конституциялық кепілдіктерге сәйкестік деңгейі артқан сайын діни саладағы құқықтық реттеудің

конституциялық үйлесімділігі артуда. Адамның діни тиесілігін жариялamау құқығын өзара байланысты конституциялық кепілдіктер арқылы қарастырған жөн. Бұл қатарға ар-ождан бостандығы және жеке өмірге қол сұғылмаушылық пен дербес деректерді қорғау және заң мен сот алдындағы теңдік, яғни, сондай-ақ дінге немесе наным-сенімге байланысты кемсітушілікке тыйым салу кіреді. Бұл не демек, бұл құқық Конституцияда тікелей аталмаса да, осы жайт оның конституциялық-құқықтық қорғалуын әлсіретуге негіз болмауға тиіс демек. Адамнан, оның діни тиесілігін ашуды немесе белгілі бір діни наным-сенімге жататынын растауды мәжбүрлеп талап етуге жол берілмеуі қажет екені анықекені айқын. Осы ұстаным жеке өмірдің дербестігін, ар-ождан бостандығын, кемсітпеу қағидатын қорғауға қатысты. Діни сенім бостандығын қорғау үшін соттық пен конституциялық бақылау тетіктері ерекше маңызды. Конституция кепілдік берген адам мен азаматтың құқықтары және бостандықтарын бұзатын заңдар және өзге де нормативтік құқықтық актілер соттарда қолданылмауға тиісті. Қолданылуға тиіс актінің конституциялылығына негізді күмән туған жағдайда есе, сот іс жүргізуді тоқтата тұрып, Конституциялық Сотқа жүгінуге міндетті [1]. Біздің тұжырымдауымызша, соттардың Конституция нормаларын тікелей қолдануы және конституциялық бақылау діни сенім бостандығын тиімді қорғаудың маңызды тетіктері болып саналады. Конституциялық құқықтар мен бостандықтарға қайшы келетін нормативтік құқықтық актілер қолданылмауға тиісті. Ал олардың конституциялылығына негізді күмән туындаса, соттың Конституциялық Сотқа жүгінуі діни сенім бостандығына берілген конституциялық кепілдіктерді құқық қолдану практикасында нақты жүзеге асыруға мүмкіндік беріледі [1].

Зерттеудің теориялық маңызы - діни сенім бостандығының конституциялық-құқықтық табиғатын тереңірек түсіндірумен айқындалады. Зерттеуде осы бостандық адамның субъективтік құқығы ретінде ғана емес, мемлекеттің діни салаға араласуының жол берілетін шегін бағалауға да мүмкіндік беретін өлшем ретінде де қарастырылады. Осындай тұрғыдан негізгі құқықтар теориясы мен зайырлы мемлекет қағидаты, дін немесе наным бостандығының халықаралық стандарттары және Қазақстандағы діни қызметті құқықтық реттеу практикасы өзара байланыста талданады.

Зерттеудің практикалық маңызы қорытындылар мен ұсыныстарды діни қызмет пен діни бірлестіктер туралы заңнаманы жетілдіруге пайдалану мүмкіндігінен көрінеді. Осы қорытындылар мен ұсыныстарды миссионерлік қызметтің құқықтық табиғатын нақтылауға және дінтану сараптамасын жүргізуге, яғни діни әдебиеттер мен діни мазмұндағы өзге де материалдарды тарату тәртібін реттеуге қолдануға болатындығы анық. Діни салада әкімшілік-құқықтық ықпал ету шараларын қолдану кезінде пайдаланылуы мүмкін екені даусыз. Соттарға, жергілікті атқарушы және әділет органдарына, діни қызмет саласындағы уәкілетті органға және білім беру ұйымдарына арналған әдістемелік ұсынымдар әзірлеуде де зерттеу нәтижелерін пайдалануға болады.

Жұмыстың практикалық құндылығы - қолданыстағы заңнаманы жаңа Конституция талаптарымен сәйкестендіру мәселесінен де көрінеді. Діни сенім бостандығына қойылатын шектеулердің жол берілетіндігін бағалау үшін зерттеу барысында конституциялық-құқықтық тест ұсынылады. Ұсынылған бұл тест, нормативтік құқықтық актілерді саралауда, және де заң жобаларын әзірлеуде тағы құқықтық мониторингте қолданылуы мүмкін. Оны әкімшілік практиканы зерделеуге, сондай-ақ діни сенім бостандығына қатысты сот дауларын қарауға пайдалануға болады.

Зерттеу нәтижелерінің дұрыстығы мен негізділігін нормативтік және эмпирикалық материалдардың кең ауқымын жүйелі талдауға негізделеді. Зерттеуге Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілері тағы халықаралық-құқықтық құжаттар және Конституциялық Сот актілері, Дін істері комитетінің ресми статистикалық және ақпараттық деректері, сондай-ақ құқық қолдану практикасының материалдары негіз болды. Аталған дереккөздер жалпы ғылыми, арнайы заңдық әдістерді ұштастыра отырып талданып, сол талдаудың негізінде диссертациялық қорытындылар жасалды.

Зерттеу нәтижелерінің апробациясы болып бірнеше ғылыми-практикалық конференциялардағы баяндамалар, ғылыми ортадағы талқылау, жарияланымдар арқылы жүргізілді. Диссертацияда алынған негізгі нәтижелер мен қорытындылар ұсыныстар ретінде 10 ғылыми еңбекте жарық көрді. Жарияланымдардың ішінде *International Journal of Advanced Research in Law and Economics атты* халықаралық ғылыми журналында шыққан 1 мақала, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдардағы 3 мақала және халықаралық ғылыми-практикалық конференциялар материалдарының жинақтарындағы 6 жұмыс қамтийды.

Зерттеушінің жеке үлесі. Қазақстандағы діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық реттеу жөніндегі зерттеуді докторант өз бетінше жүргізді. Автор ұлттық заңнаманы, халықаралық-құқықтық стандарттар және құқық қолдану практикасын талдап, ар-ождан мен діни сенім бостандығын іске асыру яғни қорғаудың ерекшеліктерін айқындады. Талдау нәтижелеріне сүйеніп отыра, діни саланың конституциялық-құқықтық реттелуін жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірледі. Зерттеу нәтижелері мен ғылыми жарияланымдар, сондай-ақ қорғауға ұсынылған тұжырымдар докторанттың жеке ғылыми еңбегінің нәтижелері болып саналады.

Диссертацияның құрылымы зерттеу мақсаты мен міндеттеріне сай құрылған. Ғылыми зерттеуге нормативтік сілтемелер, анықтамалар, белгілеулер мен қысқартулар, кіріспе, он екі бөлімшеге бөлінген үш бөлім, қорытынды, пайдаланылған дереккөздер тізімі және қосымшалар енгізілген.

Бірінші бөлімде зерттелген діни сенім бостандығының теориялық және халықаралық-құқықтық негіздері болып табылады. Бұл бөлімде құқықтың мәні, мазмұны мен құрылымы түсіндіріліп, оның конституциялық-құқықтық табиғаты және адам құқықтары жүйесіндегі орны айқындалады, тағыда оны қамтамасыз етудің халықаралық стандарттарына да талдау жасалады.

Екінші бөлім Қазақстандағы діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық реттеу тетіктерін қарастыруға арналған. Бөлімде осы конституциялық заңнаманың даму ерекшеліктері мен жаңа Конституция кепілдіктері, діни бірлестіктердің құқықтық жағдайы және мемлекеттің діни институттармен өзара іс-қимылының қазіргі нысандары басты назарға алынған.

Үшінші бөлім діни сенім бостандығын іске асырудың өзекті мәселелері мен ұлттық заңнаманы жетілдіру бағыттарына арналған. Бөлімде діни сенім бостандығына конституциялық құқықтың жүзеге асырылуы, сот және құқық қолдану практикасы, қолданыстағы құқықтық шектеулерге байланысты мәселелер талданады. Осы талдау негізінде Қазақстандағы діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық реттеуді жетілдірудің негізгі бағыттары ұсынылады.

1 ДІНИ СЕНІМ БОСТАНДЫҒЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Діни сенім бостандығы адамның негізгі құқығы ретінде: ұғымы, мазмұны және құрылымы

Діни сенім бостандығы заңдық мүмкіндіктерді жай ғана тізіп шығу арқылы ашып көрсету қиын құқықтардың қатарына жатады. Формальды түрде адам дінді ұстануға, оны өзгертуге, ешқандай дінді ұстанбауға, құлшылыққа қатысуға, діни нанымдарды таратуға, діни бірлестіктер құруға және басқалармен бірлесіп әрекет етуге құқылы деп айтуға болады. Бірақ мұндай тізім, заң техникасы үшін қажет болғанымен, бұл құқықтың мәнін толық қамтымайды. Шын мәнінде, діни сенім бостандығы құқықтық тұлғаның әлдеқайда терең деңгейіне - адамның өмірдің мәні, адамгершілік парыз, Құдайға, трансценденттікке, өлімге, жақсылық пен жамандыққа, рухани қауымға қатынасы туралы, сондай-ақ өзін қандай да бір діни дәстүрмен байланыстырмау құқығы туралы сұрақтарға дербес жауап бере алу қабілетіне қатысты. Дәл сондықтан діни сенім бостандығын діни бірлестіктер туралы заңнаманың жеке бір элементі ретінде түсінуге болмайды. Ол адам автономиясы мен қадір-қасиетін конституциялық танудың бір нысаны болып табылады [1].

Қазақстандық конституциялық-құқықтық доктринада негізгі құқықтар мен бостандықтар тұлғаның құқықтық мәртебесінің негізі ретінде қарастырылады. «Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы» академиялық курсында олардың іргелілігі мен тікелей қолданылатыны атап көрсетіледі. Сонымен қатар ағымдағы заңнаманың мазмұнына ықпалы және адамның өзге құқықтарын жүзеге асыруға заңдық негіз болатыны түсіндіріледі [23, 55-б.]. Діни сенім бостандығына қатысты бұл қағидалар құқықтың тиесілі болуын оны жүзеге асыру рәсімдерінен ажыратуға негіз береді. Негізгі құқық ретінде ол арнайы заң қабылдануына немесе әкімшілік рұқсатқа байланысты туындамайды. Діни қызмет туралы заңнама осы құқықтың сыртқы көріністерін реттеп, оны іске асыру тәртібін белгілейді. Сондықтан тіркеу, рұқсат беру және сараптама талаптарын бағалағанда, олардың рәсімдік мақсаты мен адамның сенім еркіндігіне әсерін ажырату қажет. Рәсім құқықты жүзеге асыруға қызмет етуге тиіс; құқықтың өзін иеленудің шартына айналмауы керек.

Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт әрбір адамның ой, ар-ождан және дін бостандығына құқығын бекітеді. Оның мазмұны өз таңдауы бойынша дінге немесе нанымға ие болу не оны қабылдау еркіндігін, сондай-ақ оны жеке өзі немесе басқалармен бірлесіп, жария түрде немесе жеке тәртіппен білдіруді қамтиды [2]. БҰҰ Адам құқықтары комитеті № 22 Жалпы түсіндірмесінде Пактінің 18-бабы теистік, нетеистік, атеистік нанымдарды және ешқандай дінді ұстанбау құқығын да қорғайтынын көрсетеді [4]. Осы ережелер діни сенім бостандығын белгілі бір конфессияға

тиесілі болумен шектеуге мүмкіндік бермейді: мұндай түсіндіру діни ұйымға кірмейтін немесе діни емес нанымды ұстанатын адамды қорғау аясынан шығарар еді. Сондықтан бұл құқықтың мазмұнын айқындағанда конфессиялық мәртебеден бұрын адамның дүниетанымдық таңдау еркіндігі негізге алынуға тиіс. Институционалданған дінді қорғау осы бостандықты қамтамасыз етудің бір қыры болып табылады.

Ар-ождан бостандығы, дін бостандығы, діни сенім бостандығы және наным бостандығы ұғымдарының арақатынасы олардың қорғау аясын анықтау үшін маңызды. Ар-ождан бостандығы адамның адамгершілік, діни, философиялық және өзге де дүниетанымдық ұстанымдарын қалыптастыруын қамтиды. Дін бостандығы діни сенімді ұстану, қабылдау, өзгерту немесе одан бас тарту мүмкіндігімен байланысты. Діни сенімді сырттай білдіруге құлшылық ету, діни рәсімдер мен оқыту, рухани тәлімгерлік, миссионерлік қызмет, діни материалдар тарату және қауымдастық қызметіне қатысу жатады. Наным бостандығы діни және діни емес дүниетанымдық ұстанымдарды қамтиды [24]. Бұл ұғымдарды ажыратқанда діни сенім бостандығын тек сыртқы әрекеттермен теңестіруге болмайды: талдау үшін шешуші айырмашылық нанымның өзін таңдау еркіндігі мен оны білдіру нысандарының арасында өтеді.

Бұл ұғымдарды ажыратудың мәні терминологиялық шеңберден кең. Ол тікелей заңдық маңызға да ие. Ар-ождан бостандығы тұлғаның ішкі саласын қамтыса, мемлекет нанымның болуы не болмауы, оның таңдалуы немесе өзгеруі фактісіне араласуға құқылы емес. Ал діни нанымдардың сыртқы көрінісі туралы сөз болғанда, құқықтық реттеудің жол берілетін шектері туралы мәселе туындайды. Діни сенім бостандығының конституциялық құқық ретіндегі күрделілігі дәл осы тұста ашылады: оның абсолютті ішкі өзегі және реттелетін сыртқы қабығы бар. Заң шығарушының немесе құқық қолданушының қатесі осы деңгейлер араластырылған кезде басталады. Ішкі сенімді тіркеуге, рұқсат етуге, сараптауға немесе тыйым салуға болмайды. Бірақ басқа тұлғаларға, жария кеңістікке, білім беру ортасына, ақпараттық ағындарға, мүлікке, ұйымдық құрылымдарға және қоғамдық тәртіпке әсер ететін сыртқы қызмет құқықтық реттеу саласына сөзсіз кіреді [18], [25].

Тарихи тұрғыдан діни сенім бостандығы идеясы дінге төзімділіктен субъективтік құқықты тануға дейін күрделі жолдан өтті. Дінге төзімділік мемлекет немесе үстем діни билік өзге сенімнің белгілі бір шектерде өмір сүруіне жол береді дегенді білдірді. Бірақ төзімділік әлі бостандық емес. Ол азшылықтың көпшіліктің немесе биліктің еркіне тәуелділігін сақтайды. Дж. Локктың «Дінге төзімділік туралы хат» атты классикалық еңбегінде сенім мәселелерінде мәжбүрлеуге жол берілмейтіні туралы ой тұжырымдалды, өйткені шынайы сенім сыртқы зорлық арқылы пайда болмайды [26]. Кейін либералдық дәстүр бұл тезисті жеке автономия идеясы арқылы күшейтті: Дж. С. Милль ой, ар-ождан және білдіру бостандығын тұлғаның адамгершілік әрі интеллектуалдық дамуының шарты, сондай-ақ көпшіліктің тираниясына қарсы бөгет ретінде қарастырды [27]. Бұл идеяларды қазақстандық құқықтық

жүйеге механикалық түрде көшіруге болмайды, бірақ олар қазіргі конституциялық құқықтың бұрынғы төзімділік моделінен қағидатты айырмашылығын көруге мүмкіндік береді: адам діни сенім бостандығына мемлекет оған сенуге «рұқсат бергендіктен» емес, ар-ождан бостандығы оның құқықтық табиғатының бөлігі болғандықтан ие.

Діни сенім бостандығын қазіргі конституциялық түсіну қадір-қасиет қағидатымен де байланысты. Қадір-қасиет тұрмыстық мағынадағы адамға құрметпен қарауға ғана келіп тірелмейді. Құқықта ол тұлғаны сыртқы басқарудың объектісі емес, дербес субъект ретінде тануды білдіреді. К. МакКрудден адам құқықтарын соттық түсіндіруде адам қадір-қасиеті категориясының қолданылуын зерттей отырып, қадір-қасиеттің бірнеше функция атқаратынын көрсетеді: ол адамның ішкі құндылығын растайды, оның автономиясын құрметтеуді талап етеді және тұлғалардың құқық алдындағы тең мәртебесінің негізі болады [28]. Діни сенім бостандығына қолданғанда бұл мынаны білдіреді: мемлекет діни нанымдардың ақиқаттығын бағаламауы, «дұрыс» және «дұрыс емес» сенімдердің иерархиясын орнатпауы, азаматқа діни немесе антирелигиоздық ұстанымды таңбауы тиіс. Конституциялық мемлекет басқа тұлғалардың құқықтарына немесе жария мүдделерге әсер ететін сыртқы әрекеттерді ғана бағалай алады, бірақ адамның ішкі рухани өзін-өзі сәйкестендіруін бағалауға құқылы емес.

Дәл сондықтан діни сенім бостандығы қос табиғатқа ие. Бір жағынан, бұл - адамға мемлекеттен араласпауды, қорғауды және тең қатынасты талап етуге мүмкіндік беретін субъективтік құқық. Екінші жағынан, бұл - мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың бүкіл жүйесін құруға ықпал ететін объективті конституциялық қағидат. Егер мемлекет ар-ождан бостандығын таныса, ол заңнаманы діни сала діни ұйымдардың озбырлығы аймағына да, әкімшілік басып-жаншу аймағына да айналмайтындай құруға тиіс. Мұнда Қазақстан Республикасының 2026 жылғы жаңа Конституциясы ерекше маңызды, өйткені ол мемлекеттің зайырлы сипатын, діннің мемлекеттен бөлінуін, ар-ождан бостандығын, дінге және нанымға қатынасы себепті кемсітушілікке тыйым салуды, сөз бостандығын, білім берудің зайырлы сипатын және құқықтарды шектеу шектерін бір мезгілде бекітеді [1]. Бұл нормалар бір-бірімен байланысы жоқ жеке ережелер емес, тұтас конституциялық жүйе құрайды.

Діни сенім бостандығы ұғымын бірнеше құрылымдық элемент арқылы ашу қажет. Бірінші элемент - субъектілік элемент. Ар-ождан бостандығы мен діни сенім бостандығының иесі - әрбір адам. Бұл жайтты арнайы атап өту қажет: кейбір конституциялық нормалар құқықтарды тек азаматтарға бекітуі мүмкін, ал ар-ождан бостандығы адамға оның адам болуына байланысты тиесілі. Бұл құқықтың тиесілігі азаматтыққа, этникалық тиесілікке, жынысқа, тілге, әлеуметтік жағдайға, мемлекетке қатынасқа не тіркелген діни бірлестікке мүшелікке байланысты емес. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде бұл құқық дәл «әркімнің» құқығы ретінде танылады [2]. Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясында да ар-

ождан бостандығына құқық әрбір адамға бекітілген [1]. Демек, шетелдіктер, азаматтығы жоқ адамдар, уақытша болатын адамдар, сотталғандар, әскери қызметшілер, білім алушылар, балалар - олардың жасы мен кемелдігі шегінде, сондай-ақ ешқандай дінге жатпайтын адамдар осы құқық субъектілерінің қатарына кіреді.

Екінші элемент - объектілік элемент. Діни сенім бостандығының объектісі тар конфессиялық мағынадағы дін ғана емес. Құқықтық жазықтықта діни нанымдар, діни емес нанымдар, діннен бас тарту, дінді өзгерту, діни сәйкестікті сақтау, діни өмірге қатысу, сондай-ақ діни мінез-құлыққа мәжбүрленбеу құқығы қорғалады. Мұнда ең күрделі теориялық мәселелердің бірі пайда болады: құқық дін бостандығын қорғауға тиіс, бірақ «дін» ұғымының өзі толық әрі сарқылмайтын заңдық анықтамаға оңай көне қоймайды. Т. Дж. Ганн халықаралық құқықта дін доктринаны, практиканы, қауымды, символдарды, рәсімдерді, этиканы және жеке сәйкестікті қамтитын күрделі феномен екенін орынды көрсетеді; сондықтан жабық әмбебап анықтама беруге жасалған кез келген талпыныс діни немесе дүниетанымдық нысандардың бір бөлігін қорғаудан тыс қалдырады [29]. В. Ф. Салливан американдық практиканы талдай отырып, одан да әрі барады және мемлекет «нағыз дінді» заңдық тұрғыдан анықтауға тырысқанда, сенімнің мазмұны туралы пайымдай бастайтынын, яғни дін бостандығы қорғауға тиіс араласуға жақындайтынын көрсетеді [30].

Қазақстан үшін бұл мәселе дерексіз емес, практикалық мәнге ие. Діни қызмет туралы заңнама діни қызмет, діни бірлестік, миссионерлік қызмет, діни әдебиет, дінтану сараптамасы ұғымдарымен жұмыс істейді [5]. Бұл ұғымдар неғұрлым кең әрі белгісіз болса, әкімшілік қалаудың кеңістігі де соғұрлым ұлғаяды. Бірақ егер заң шығарушы дінді тым тар анықтауға тырысса, шағын, жаңа, дәстүрлі емес немесе институционалданбаған діни топтарды кемсіту қаупі туындайды. Сондықтан диссертацияда діннің жабық анықтамасынан емес, функционалдық тәсілден шығу ұсынылады: егер олардың сыртқы көрінісі Конституцияны және басқа тұлғалардың құқықтарын бұзбаса, адамның дүниетанымдық өзін-өзі айқындауына, түпкі мән мәселелеріне, рухани сәйкестікке, адамгершілік парызға және діни немесе өзге нанымға негізделген қауымдастыққа тиесілілікке байланысты нанымдар мен практикалар құқықтық қорғауға жатуы тиіс [18], [29].

Діни сенім бостандығы құрылымының үшінші элементі - мазмұндық элемент. Ол позитивті және негативті құқықтық мүмкіндіктерді қамтиды. Позитивті жағы дінді ұстану, құлшылықтарға қатысу, діни рәсімдер жасау, діни білімді алу және беру, нанымдарды тарату, басқа сенушілермен бірігу, діни ұйымдар құру, діни әдебиетті пайдалану, баланың құқықтары мен зайырлы білім беру талаптарын ескере отырып, балаларды өз нанымдарына сәйкес тәрбиелеу мүмкіндігінен көрінеді. Негативті жағы дінді ұстанбау, діни рәсімдерге қатыспау, діни тиесілілікті ашпау, діни мәжбүрлеуге ұшырамау, заңға және өз ар-ожданына қайшы түрде діни қызметті қаржыландырмау,

сондай-ақ діни нанымдардың болмауына байланысты қолайсыз салдарға ұшырамау құқығын білдіреді [4], [31].

Діни сенім бостандығының негативті өлшемі зайырлы мемлекет үшін айрықша маңызды. Кейде діни сенім бостандығы қате түрде тек діндар адамдар мен діни бірлестіктерді қорғау ретінде қабылданады. Бірақ конституциялық құқық дінді әлеуметтік институт ретінде өз алдына емес, адамның ар-ождан саласындағы бостандығын қорғайды. Сондықтан атеист, агностик, тұрақты діни сәйкестігі жоқ адам, діни қауымнан шыққан тұлға және өзінің тиесілілігін ашқысы келмейтін сенуші де діни бірлестіктің белсенді мүшесі сияқты қорғау субъектісі болып табылады. М. Нуссбаум ар-ожданға тең құрмет көрсету идеясын дамыта отырып, ар-ождан бостандығы діннің артықшылығын емес, тұлғаның терең нанымдарын қорлаудан, мәжбүрлеуден және тең емес қатынастан қорғауды талап ететінін атап көрсетеді [32]. Қазақстан үшін бұл тезис жаңа Конституция қабылданғаннан кейін ерекше мәнге ие: діни тиесілілікті ашпау құқығы ар-ождан бостандығының, жеке өмірдің, дербес деректерді қорғаудың, теңдіктің және кемсітушілікке тыйым салудың жиынтығынан туындауы тиіс [1].

Төртінші элемент - іске асыру нысаны. Діни сенім бостандығы жеке және ұжымдық түрде, жеке тәртіппен және жария түрде жүзеге асырылуы мүмкін. Жеке нысан жеке дұғаны, діни әдебиетті оқуды, діни қағидаларды сақтауды, өмір салтын таңдауды, ар-ождан себептері бойынша белгілі бір әрекеттерден бас тартуды қамтиды. Ұжымдық нысан бірлесіп құлшылық етуден, діни қауымға қатысудан, бірлестік құрудан, діни оқыту, қайырымдылық, миссионерлік қызмет пен діни іс-шараларды ұйымдастырудан көрінеді. Жеке тәртіп пен жариялылық осы әрекеттердің жүзеге асырылу ортасын сипаттайды: отбасылық және жеке рухани тәжірибе, ғибадат ғимараттарындағы қызмет, діни символдар, интернет-уағыздар, жарияланымдар, рухани білім беру ұйымдары мен діни бірлестіктердің мемлекетпен және қоғаммен өзара іс-қимылы [2]. Демек, жеке не ұжымдық сипат пен жеке не жария тәртіпті ажырату қажет; бірлескен діни практика жеке ортада да жүзеге асырылуы мүмкін.

Діни сенім бостандығының жеке және ұжымдық өлшемдерін ажырату оның қорғалу аясын анықтайды. Бірлесіп құлшылық ету, рухани басшылық, қауымдық өмір, діни рәсімдер, оқыту және діни ілім тарату көптеген дәстүрлерде сенімді ұстанудың құрамдас бөлігі саналады. Сондықтан жеке адамның бостандығын қорғау осы ұжымдық нысандарды да ескеруді қажет етеді. Дж. Риверс ұйымдасқан діндердің құқықтық жағдайына жасаған талдауында діни ұйымдардың жеке автономия мен жария-құқықтық тәртіп арасында ерекше орын алатынын атап көрсетеді. Мемлекеттік органдар қатарына кірмесе де, олар мүлік иелену, шарттар жасасу, қызметкерлер жалдау, оқыту, қоғамдық ықпал ету және мемлекеттік институттармен өзара іс-қимыл жасау барысында құқықтық қатынастардың қатысушысы болады [33]. Осыдан Қазақстандағы діни бірлестіктің мәртебесін бағалау өлшемі шығады: оның заңдық нысаны адамның ұжымдық діни өмірге қатысуына

мүмкіндік беруге тиіс, ал бостандықтың өзі ұйымның құрылуынан туындамайды.

Бесінші элемент — кепілдіктер жүйесі. Құқықтың жариялануы оны пайдалануға және бұзылған жағдайда қорғауға мүмкіндік беретін тетіктермен толықтырылуға тиіс. Оған конституциялық тану, заңнамалық нақтылау, әкімшілік айқындық, соттық қорғау, кемсітпеу, заңды тұлғалыққа тең қолжетімділік, мемлекеттік органдардың әрекеттеріне шағымдану мүмкіндігі, жеке тұлғалардың зорлығы мен мәжбүрлеуінен қорғау және тиімді конституциялық бақылау кіреді. Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы бұл аспектіні күшейтеді, өйткені Конституцияның тікелей қолданылуын, құқықтардың сот арқылы қорғалуын және азаматтардың өздерінің конституциялық құқықтары мен бостандықтарына тікелей әсер ететін нормативтік құқықтық актілер мәселелері бойынша Конституциялық Сотқа жүгіну мүмкіндігін бекітеді [1]. Діни сенім бостандығы саласында бұл айрықша маңызды: көптеген шектеулер сенуге тікелей тыйым салу деңгейінде емес, әкімшілік рәсімдер, сараптамалық қорытындылар, бас тартулар, нұсқамалар, хаттамалар және санкциялар арқылы пайда болады.

Алтыншы элемент - іске асыру шектері. Діни сенім бостандығы заңнан өз еркімен босатылуды білдірмейді. Діни уәждің өзі кез келген әрекетті рұқсат етілген етпейді. Мемлекет зорлыққа, мәжбүрлеуге, кемсітушілікке, балалар құқықтарының бұзылуына, білім беру саласына заңсыз араласуға, діни алауыздықты қоздыруға, қоғамдық қауіпсіздікке төнетін қатерлерге, экстремистік қызметке әрекет етуге құқылы. Бірақ араласу шектері конституциялық тұрғыдан дәл өлшенген болуы тиіс. Халықаралық құқықта дінді немесе нанымды білдірудің сыртқы нысандары тек заңмен және қоғамдық қауіпсіздікті, тәртіпті, денсаулықты, адамгершілікті немесе басқа тұлғалардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін қажетті шамада ғана шектелуі мүмкін [4]. П. Тейлор БҰҰ практикасы мен еуропалық стандарттарды талдай отырып, дін бостандығы туралы істерде шешуші мәнге жария мүдденің бар болуының өзі емес, шектеу қажеттілігінің және оның нақты мақсатқа мөлшерлестігінің дәлелденуі ие екенін атап өтеді [34].

Қазақстандық заңнама үшін бұл формалистік тәсілден бас тарту қажеттігін білдіреді. Рәсімнің бұзылуы әрдайым қоғамдық тәртіпке төнген қауіпке тең емес. Материалда діни мазмұнның болуы оның құқыққа қайшылығын білдірмейді. Сөздің миссионерлік сипаты оның қауіпті екенін білдірмейді. Діни бірлестіктің тіркелмеуі автоматты түрде антиконституциялық қызмет ретінде қабылданбауы тиіс. Әрбір жағдайда тексеру қажет: нақты қандай құқық немесе жария игілік қорғалып отыр, нақты тәуекел бар ма, қолданылған шара жарамды ма, анағұрлым аз шектейтін құрал болған жоқ па, араласу кемсітушілік сипатта емес пе, сот арқылы шағымдану қамтамасыз етілген бе. Мұндай тексерусіз діни сенім бостандығын реттеу құқықтың конституциялық мәнінен ажыраған әкімшілік техникаға айналады.

Діни сенім бостандығы құрылымында теңдік қағидаты ерекше орын алады. Теңдіксіз дін бостандығы көпшіліктің немесе тарихи үстем діни топтардың артықшылығына оңай айналып кетеді. Бірақ бостандықсыз теңдік те формальды сипат алуы мүмкін: мемлекет барлығын бірдей шектейді, алайда діни және дүниетанымдық автономия үшін нақты кеңістік қамтамасыз етпейді. Сондықтан конституциялық модель бостандық пен теңдікті біріктіруге тиіс. Ч. Лаборд «Либерализмнің діні» еңбегінде қазіргі мемлекет дінді биліктен бөлу мәселесімен ғана емес, діни және діни емес дүниетанымдарды қоса алғанда, нанымдардың әртүрлі нысандарына әділ қатынас жасау мәселесімен де бетпе-бет келетінін көрсетеді [35]. Қазақстан үшін бұл зайырлылық мемлекет пен дін арасындағы суық арақашықтық ретінде емес, сенушілерді де, сенбейтіндерді де, діни азшылықтарды да кемсітуге жол бермейтін заңдық тұрғыдан ұйымдастырылған бейтараптық ретінде түсінілуі тиіс дегенді білдіреді.

Бұл ретте қазақстандық ерекшелікті елемеуге болмайды. Қазақстан - көпұлтты және көпконфессиялы мемлекет, мұнда діни сала қоғамдық келісім, тарихи жады, ұлттық қауіпсіздік, экстремизмнің алдын алу және мемлекеттің зайырлы сипатын сақтау мәселелерімен тығыз байланысты. Кіріспеде елдің діни өрісі елеулі ауқымға ие екені көрсетілді: тіркелген діни бірлестіктер, ғибадат ғимараттары, миссионерлер, дінтану сараптамасы, интернет-ресурстарды талдау және ақпараттық-түсіндіру жұмысы мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың нақты инфрақұрылымын құрайды [6]. Сондықтан диссертация «мемлекетсіз барынша кең бостандық» деген абстрактілі идеяға құрылмайды. Мәселе басқаша қойылады: діни саланы мемлекеттік реттеуді құқықтық, болжамды, конституциялық тұрғыдан шектелген және тексерілетін ету қалай мүмкін?

Осы тұрғыдан алғанда, діни сенім бостандығы бір мезгілде құқық-мәртебе, құқық-әрекет және құқық-кепілдік болып табылады. Құқық-мәртебе ретінде ол адамға ар-ожданның автономды саласы тиесілі екенін бекітеді. Құқық-әрекет ретінде ол адам мен қауымға нанымдарды сыртқы түрде білдіруге мүмкіндік береді. Құқық-кепілдік ретінде ол мемлекетті шектейді, оған жеткілікті конституциялық негіздерсіз тұлғаның діни немесе діни емес өзін-өзі сәйкестендіруіне араласуға тыйым салады. Мұндай үш деңгейлі түсінік екі шектен қашуға мүмкіндік береді: бір жағынан, діни сенім бостандығын мемлекет «құрметтейтін», бірақ қамтамасыз етпейтін жеке ішкі күйзеліске дейін төмендетуден; екінші жағынан, діни қызметті толықтай жария әкімшілік бақылау объектісіне айналдырудан.

Діни сенім бостандығы ұғымының маңызды бөлігі - дінді немесе нанымдарды өзгерту құқығы. Құқықтық және әлеуметтік практикада дәл осы құқық отбасы, қауым, көпшілік немесе мемлекет тарапынан жиі қарсылық туғызады. Алайда халықаралық стандарт бұл жерде айқын: өз таңдауы бойынша дінге немесе нанымға ие болу немесе оны қабылдау бостандығы діни тиесілілікті өзгерту мүмкіндігін қамтиды [2]. Егер адам тек мұраға қалған діни сәйкестікті сақтауға ғана құқылы болып, оны өзгертуге құқылы

болмаса, діни сенім бостандығы тұлғаны емес, дәстүрді қорғауға айналады. Қазақстандық конституциялық модель адамды, оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын ең жоғары құндылықтар деп тани отырып, діни сәйкестікті өзгермейтін әлеуметтік мәртебе ретінде бекітуден емес, дәл тұлғаның автономиясынан шығуы тиіс [1].

Діни салада мәжбүрлеуге ұшырамау құқығы да кем емес маңызды. Мәжбүрлеу тек мемлекеттен ғана шықпауы мүмкін. Ол діни ұйым, отбасы, жұмыс беруші, білім беру ортасы, жергілікті қауым, құрдастар тобы тарапынан, ал цифрлық ортада қысым, қорқыту, қудалау немесе діни тиесілілік туралы дербес мәліметтерді тарату арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Сондықтан діни сенім бостандығы мемлекеттен тек «араласпау» жөніндегі негативті міндетті ғана емес, адамды өзге субъектілер тарапынан болатын қысымнан қорғау жөніндегі позитивті міндетті де талап етеді. Бұл кәмелетке толмағандардың, әйелдердің, әскери қызметшілердің, сотталғандардың, білім алушылардың, жұмыскерлердің, сондай-ақ діни қауымнан шыққан немесе діннен бас тартқан адамдардың құқықтарын талдау кезінде ерекше маңызды. Жеке мәжбүрлеуден қорғалмаған ар-ождан бостандығы толық болмайды.

Сонымен бірге мемлекеттің позитивті міндеттері патернализмге айналмауы тиіс. Мемлекет адамды қорғау деген желеумен діни қызметтің өзін алдын ала күдік нысаны ретінде қарастыруға құқылы емес. Діни қауым қолдау, сәйкестік, адамгершілік тәрбиесі, қайырымдылық және әлеуметтік ынтымақ кеңістігі болуы мүмкін. Бірақ ол қысым, тұйықтық, беделді теріс пайдалану, қанау немесе осал тұлғалардың құқықтарын бұзу кеңістігіне де айналуы мүмкін. Конституциялық тұрғыдан сауатты модель осы екі қырды да көруге тиіс. Дәл осы жерде заңдық өлшемнің қажеттілігі көрінеді: діни саланы романтизацияламау, бірақ оны демонизацияламау да керек. Құқық діндарлық фактісінің өзіне емес, нақты бұзушылықтар мен дәлелденген тәуекелдерге әрекет етуге тиіс.

Діни сенім бостандығының құрылымын айқындау проблемасы диссертацияның кейінгі тараулары үшін тікелей мәнге ие. Егер бірінші тарауда бұл құқық тек жеке рухани бостандық ретінде түсінілсе, онда екінші және үшінші тарауларда діни бірлестіктерді, миссионерлік қызметті, дінтану сараптамасын және әкімшілік жауаптылықты сенімді түрде талдау мүмкін болмайды. Ал егер теориялық деңгейдің өзінде діни сенім бостандығы жеке, ұжымдық, институционалдық, ақпараттық, білім беру және процестік-кепілдік элементтерді қамтитыны танылса, онда Қазақстан Республикасының заңнамасын кейінгі талдау ішкі логикаға ие болады. Біз тек «заң бар ма?» дегенді ғана емес, заңның реттеліп отырған құқықтың табиғатына сәйкес келе ме дегенді де тексере аламыз.

Осы тұрғыда Р. Адар мен И. Лидің ұстанымы пайдалы: олар либералдық мемлекеттегі дін бостандығын сенушілердің автономиясы, азаматтардың теңдігі, жария тәртіп және мемлекеттің бейтараптығы арасындағы тұрақты шиеленісте тұрған құқық ретінде қарастырады [36]. Қазақстан үшін бұл

шиеленіс мемлекеттің зайырлы сипатымен және конфессияаралық келісім міндетімен күшейе түседі. Бірақ зерттеуді ғылыми тұрғыдан мәнді ететін нәрсе - осы шиеленістің өзі, оны жасанды түрде жою емес. Діни сенім бостандығы барлық нысандарында абсолютті деп жай ғана айтуға болмайды. Діни қызмет толықтай мемлекеттің қалауына тәуелді деп те тұжырымдауға болмайды. Құқықтық ақиқат әлдеқайда күрделі құрылымда жатыр: бостандықтың ішкі өзегі шектелмейді, сыртқы нысандар реттеледі, бірақ бұл реттеу дәлелденген түрде қажетті және мөлшерлес болуы тиіс.

Осылайша, діни сенім бостандығы адамның негізгі құқығы ретінде әрбір адамның дінге қатынасын дербес айқындауға, діни нанымдарға ие болуға, оларды сақтауға, өзгертуге немесе мүлде оларсыз болуға, ар-ождан мәселелерінде мәжбүрлеуге ұшырамауға, жеке өзі және басқалармен бірлесіп дінді немесе нанымдарды ұстануға, діни өмірге қатысуға, діни бірлестіктер құруға және басқа тұлғалардың құқықтары мен конституциялық қорғалатын жария мүдделерді құрметтеу шартымен нанымдарды сыртқы түрде білдіруге Конституциямен және халықаралық құқықпен кепілдік берілген мүмкіндігін білдіреді. Оның құрылымы ішкі шектеуге жатпайтын өзекті, іске асырудың сыртқы нысандарын, жеке және ұжымдық компоненттерді, позитивті және негативті құқықтық мүмкіндіктерді, институционалдық нысандарды, іске асыру шектерін және кепілдіктер жүйесін қамтиды. Дәл осындай түсінік ар-ождан бостандығы туралы жалпы декларациядан оның адам құқықтары мен бостандықтары жүйесіндегі орнын толыққанды конституциялық-құқықтық талдауға өтуге мүмкіндік береді.

1.2 Діни сенім бостандығының конституциялық-құқықтық табиғаты және оның адам құқықтары мен бостандықтары жүйесіндегі орны

Діни сенім бостандығы конституциялық құқық жүйесінде діни культті атқаруға берілетін жеке рұқсат ретінде қарастырыла алмайды. Мұндай түсінік тым тар әрі, мәні бойынша, әкімшілік сипатта болар еді: ол адамның негізгі құқықтарының бірін діни әрекет қай жерде, қашан және қандай шарттармен жол берілетіні туралы мәселеге дейін төмендетіп жіберер еді. Ал діни сенім бостандығының конституциялық-құқықтық табиғаты бұдан әлдеқайда терең. Ол дүниетанымдық саладағы тұлға автономиясын заңдық тұрғыдан тануды білдіреді, мемлекеттің ар-ождан мәселелеріне араласу шектерін белгілейді, ұжымдық діни өзін-өзі білдірудің шарттарын айқындайды және сонымен бірге діни қызмет туралы заңнаманың жол берілетіндігін бағалау өлшемі ретінде қызмет етеді. Сондықтан адам құқықтары мен бостандықтары жүйесінде діни сенім бостандығы шеткері емес, жүйе түзуші орын алады: ол арқылы зайырлы, құқықтық және демократиялық мемлекеттің кемелдігі тексеріледі [37].

Конституциялық құқық теориясында негізгі құқықтар қос табиғатқа ие. Бір жағынан, олар адамның субъективтік құқықтары болып табылады, яғни нақты тұлғаға мемлекеттен араласпауды, құрметтеуді, қорғауды немесе белгілі бір әрекеттерді талап етуге заңдық қорғалған мүмкіндік береді. Екінші жағынан, олар конституциялық құрылымның объективті қағидаттары ретінде көрінеді, өйткені құқықтық жүйенің мазмұнын, заң шығарушылық қалаудың шектерін және жария билік қызметінің бағытын айқындайды. Бұл қосарланған табиғат діни сенім бостандығы мысалында айқын көрінеді. Жеке адам үшін ол сену, сенбеу, нанымдарын өзгерту, дінді жеке өзі немесе басқалармен бірлесіп ұстану құқығын білдіреді. Мемлекет үшін ол діни саясатты заңнама, әкімшілік рәсімдер, сот практикасы және мемлекеттік идеология тұлғаның дүниетанымдық автономиясын бұзбайтындай етіп құру міндетін білдіреді [23].

Қазақстандық конституциялық доктринада адамның құқықтары мен бостандықтары тұлғаның құқықтық жағдайының бастапқы негізі ретінде қарастырылады. Олардың сақталуы мемлекеттік биліктің легитимділігін бағалауға мүмкіндік береді. Г. С. Сапарғалиев конституциялық құқықтардың табиғатын талдай отырып, олардың салалық құқықтардан ерекшелігін Конституцияда бекітілуімен байланыстырады: бұл заңдық қорғаудың жоғары деңгейін, конституциялық құрылыс негіздерімен тікелей байланысты және ағымдағы заңнаманың осы құқықтардың мазмұнын тарылтпай, дамыту міндетін білдіреді [37]. К. А. Мәми редакциясымен шыққан Қазақстан Республикасының конституциялық құқығының академиялық курсы да конституциялық құқықтар мен бостандықтар заңнаманың мазмұны мен қолданылуын, мемлекеттік органдардың қызметін және құқық қолдану практикасын айқындайды деген ұстанымнан шығады [23]. Діни сенім

бостандығы үшін бұл мынаны білдіреді: діни қызмет туралы заң Конституция арқылы тексерілуі тиіс, ал Конституция қалыптасқан әкімшілік практика арқылы өлшенбеуі керек.

Осы тұрғыдан алғанда, діни сенім бостандығы адамның жеке, немесе азаматтық, құқықтарының қатарына жатады. Оның бастапқы мәні саясатқа қатысумен, экономикалық айналыммен немесе әлеуметтік кепілдіктермен емес, тұлғаның ішкі автономиясымен байланысты. Бірақ бұл оның жеке кеңістікпен тұйықталып қалатынын білдірмейді. Керісінше, діни нанымдар көбіне жария кеңістікте көрінеді: сөз арқылы, бірлесу арқылы, білім беру арқылы, қайырымдылық арқылы, символдар, рәсімдер, миссионерлік қызмет, отбасылық өмір, ар-ождан уәждері бойынша белгілі бір әрекеттерден бас тарту арқылы. Сондықтан діни сенім бостандығы бір мезгілде құқықтардың басқа топтарымен: сөз бостандығымен, бірлесу бостандығымен, білім алу құқығымен, жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығымен, соттық қорғау құқығымен, кемсітушілікке тыйым салумен қиылысады. Оның адам құқықтары жүйесіндегі орнын тек «жеке құқық» деп анықтау жеткіліксіз; оны айқын ұжымдық, ақпараттық, институционалдық және процестік өлшемі бар жеке құқық деп айту дәлірек [20].

Діни сенім бостандығының адам қадір-қасиетімен байланысы ерекше мәнге ие. Егер қадір-қасиет адамды адамгершілік таңдау жасайтын дербес субъект ретінде тануды білдірсе, ар-ождан және діни сенім бостандығы осы танудың ең сезімтал нысандарының бірі болып табылады. Билік сыртқы әрекеттерді реттей алады, бірақ ол ішкі ақиқаттың төрешісіне айналуға, қай сенім «дұрыс», қай діни сәйкестік әлеуметтік тұрғыдан қалаулы, ал қайсысы күмәнді екенін шешуге құқылы емес. Д. М. Баймаханова Қазақстан Республикасының конституционализмі жүйесіндегі адам құқықтары проблемаларын зерттей отырып, адам құқықтарын мемлекеттілікке сырттан қосылған қосымша емес, конституционализмнің ішкі мазмұны ретінде қарастырады; онсыз конституция билікті ұйымдастыру актісіне айналып кетеді [38]. Діни сенім бостандығы контексінде бұл тезис нақты мәнге ие болады: мемлекет діни көптүрлілікке жай ғана төзбейді, адамның дүниетанымдық бостандығын конституциялық құрылымның элементі ретінде заңдық тұрғыдан таниды.

Сонымен бірге діни сенім бостандығы тұлғаның жалпы бостандығында еріп кетпейді. Оның өзіндік конституциялық-құқықтық ерекшелігі бар. Біріншіден, ол пайдалық, рационалдылық немесе әлеуметтік тиімділік сияқты әдеттегі заңдық өлшемдермен тексеруге келмейтін нанымдар саласын қорғайды. Екіншіден, ол ішкі таңдауды ғана емес, діни практиканың сыртқы нысандарын да қамтиды. Үшіншіден, ол мемлекеттен ерекше бейтараптықты талап етеді: мемлекет дінді таңбауға, дінмен дін ретінде күреспеуге, конфессиялық артықшылықтар орнатпауға немесе дінді саяси легитимация құралы ретінде пайдаланбауға тиіс. Төртіншіден, ол жеке құқық, діни бірлестіктердің ұжымдық автономиясы және басқа адамдардың құқықтары арасындағы тепе-теңдікті көздейді. Діни сенім бостандығының меншік

құқығынан немесе еңбек құқығынан айырмашылығы, мысалы, осыдан көрінеді: оның пәнін материалдық игілік не әлеуметтік қызмет емес, адамның дүниетанымдық өзін-өзі сәйкестендіруі мен оның сыртқы көрінісі құрайды.

Діни сенім бостандығының ажырамас сипаты да оның конституциялық-құқықтық табиғатын айқындайды. Адам бұл құқықты мемлекеттің рұқсатымен иеленбейді; мемлекет оны тек танып, заңдық кепілдіктерін ұйымдастырады. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактідегі «әрбір адам құқылы» формуласы ой, ар-ождан және дін бостандығының әмбебаптығын білдіреді [2]. БҰҰ Адам құқықтары комитетінің № 22 Жалпы түсіндірмесінде адамның өзі таңдаған дінге немесе нанымға ие болу не оны қабылдау жөніндегі ішкі еркіндігін шектеуге болмайтыны ерекше атап өтілген [4]. Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясында ар-ождан бостандығы азаматтыққа байланбай, әрбір адамның құқығы ретінде бекітіледі [1]. Олай болса, конституциялық реттеудің негізінде діни сенім бостандығы адамға нақты әкімшілік режимдерге қосылғанға дейін және оларға тәуелсіз тиесілі деген ұстаным жатуға тиіс.

Бұл ретте ар-ождан бостандығының шектелмейтіндігі туралы мәселені оңайлатылған түрде шешуге болмайды. Нанымдардың ішкі бостандығы шынында да шектеле алмайды. Бірақ діннің немесе нанымның сыртқы көрінісі әлеуметтік кеңістікке кіреді, сондықтан басқа тұлғаларға әсер етуі мүмкін. Дәл осы жерде абсолютті ішкі өзек пен салыстырмалы сыртқы саланы ажырату қажет. Р. Алекси конституциялық құқықтар теориясында көптеген негізгі құқықтар қағидаттар сипатына ие екенін, яғни олар басқа конституциялық құндылықтармен қақтығысқан кезде фактілік және заңдық мүмкіндіктер шегінде оңтайландыруды талап ететінін көрсетеді [39]. А. Барак пропорционалдылықты конституциялық құқықтарды шектеу құралы ретінде талдай отырып, тиісті мақсатты, рационалды байланысты, қажеттілікті және тар мағынадағы мөлшерлестікті тексеруді бөліп көрсетеді [40]. Діни сенім бостандығы үшін бұл мынаны білдіреді: нанымның өзін емес, нақты сыртқы әрекетті ғана және тек конституциялық маңызы бар себеп болғанда ғана шектеуге болады [41].

Адам құқықтары мен бостандықтары жүйесінде діни сенім бостандығы теңдік қағидатымен тығыз байланысты. Бұл жағдайда теңдік формальды талаппен шектелмей, әртүрлі дүниетанымдарға бірдей құқықтық қатынасты да білдіреді. Мемлекет адамның «дәстүрлі» немесе «дәстүрлі емес» дінге қатыстылығына, діни нанымының болуына не болмауына, көпшілікке немесе азшылыққа жатуына қарай айырмашылық жасамауға тиіс. Дінге немесе нанымға байланысты кемсітушілікке тыйым салу мемлекеттік саясат пен құқық қолдануға бейтараптық талабын қояды [1]. Сондықтан теңдікті бағалау заңдағы бірдей тұжырымдармен шектелмеуге тиіс. Белгілі бір бірлестіктерге артықшылық беріліп, шағын діни топтарға тіркеу, сараптама не әкімшілік рәсімдер арқылы шамадан тыс кедергі жасалса, олардың құқықты тең пайдалану мүмкіндігі тексерілуі қажет.

Теңдік талабын қолданғанда қазақстандық модельдің ерекшелігін де ескеру қажет. Қазақстанда конфессияаралық келісімге мән беріледі; дәстүрлі діндердің тарихи рөлін танумен бірге мемлекеттің зайырлылық қағидаты орныққан. Заң алдындағы теңдік сақталса, мұндай тәсіл аталған қағидатқа сәйкес келе алады. Алайда кейбір діни дәстүрлердің тарихи рөлін танудан оларға өзге діндер мен нанымдарға қатысты құқықтық артықшылық беру туындамауға тиіс. Р. А. Подопригора посткеңестік Қазақстандағы діни заңнама дамуын талдағанда, неғұрлым либералды модельден діни қызметке мемлекеттік бақылауды күшейту бағытына өзгеріс болғанын атап өткен [9]. Бұл қорытынды мемлекеттің діни саланы реттеуге құқығы жоқ дегенді білдірмейді. Одан, ең алдымен, конституциялық бақылаудың қажеттігі көрінеді: мұндай бақылау реттеудің іріктемелі сипат алуына және теңдіктің орнына діни топтардың әкімшілік «қабылданушылығы» идеясын қоюға жол бермеуге тиіс.

Ар-ождан бостандығы мен діни бірлестіктер мәселелері жөніндегі отандық әдебиет те проблеманың бостандық пен бақылау арасындағы таңдаумен ғана шектелмейтінін аңғартады. С. К. Амандыкова мен И. Е. Искакова діни бірлестіктер қызметін құқықтық реттеуді талдай отырып, тіркеу рәсімдерін, мемлекеттің зайырлы сипатын және ар-ождан бостандығын нақты қамтамасыз етуді өзара үйлестіру қажеттілігіне назар аударады [13]. М. К. Самалдыков ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы заңнаманы жетілдіру жөніндегі зерттеулерінде арнайы нормалардың болуымен қатар, құқықтық тетіктердің сапасы мәселесін де алдыңғы орынға қояды [14]. Э. О. Тойлыбекова Қазақстан мен Ресейдің салыстырмалы талдауы негізінде ар-ождан бостандығы жария мүдде мен жеке дүниетанымдық автономия арасындағы шектерді ұдайы нақтылап отыруды қажет ететінін айқындайды [15]. Бұл еңбектер осы диссертация үшін ерекше маңызға ие, өйткені ұлттық ғылыми контексті сақтауға мүмкіндік береді: мәселе халықаралық стандарттарды механикалық түрде қабылдауда емес, зайырлылық, қауіпсіздік, теңдік және ар-ождан бостандығы негізгі құқық ретіндегі ішкі мазмұнына нұқсан келтірмей үйлестірілуге тиіс қазақстандық конституциялық модельді дамытуда.

Діни сенім бостандығы сөз бостандығы жүйесінде де дербес орын алады. Діни наным сирек жағдайда үнсіз күйінде қалады: ол уағызда, насихатта, жарияланымда, теологиялық пікірталаста, символда, рәсімде, жария мәлімдемеде, интернет-контентте көрінеді. Сондықтан діни білдіруді шектеу көбіне бір мезгілде сөз бостандығын шектеу болып табылады. Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы сөз бостандығын және ақпаратты алу мен тарату құқығын кепілдейді, бірақ сонымен бірге діни артықшылықты немесе алауыздықты насихаттауға тыйым салады [1]. Бұл қайшылық емес, конституциялық шиеленіс. Діни сөз бостандығы ол кемсітушілік насихатқа, өшпенділікті қоздыруға, зорлық-зомбылыққа шақыруға немесе конституциялық құрылысты бұзуға өтпегенге дейін қорғалуы тиіс. Демек, дінтану сараптамасы мен діни материалдарға бақылау

мәтіннің діни сипатының өзіне емес, нақты құқыққа қарсы мазмұнның бар-жоғына бағдарлануы керек [5].

Діни сенім бостандығының бірлесу бостандығымен байланысы да қағидатты сипатқа ие. Діни бірлестік жай ғана заңды тұлға емес, діни сенім бостандығын ұжымдық іске асырудың ұйымдық нысаны болып табылады. Заң шығарушы мемлекеттік тіркеу шарттарын, құрылтай құжаттарына, аумақтық мәртебеге, есептілікке, мүліктік қатынастарға және жауаптылыққа қойылатын талаптарды белгілеуге құқылы. Бірақ тіркеу діни өмірдің өзінің шарты ретінде қабылдана бастаған сәт конституциялық тұрғыдан қауіпті болады. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ мен Венеция комиссиясының діни немесе нанымға негізделген қауымдастықтардың құқық субъектілігі жөніндегі басшылық қағидаттары заңды тұлғалыққа қолжетімділік әділ, ашық, кемсітпейтін болуы және дін немесе наным бостандығын жүзеге асыру үшін шамадан тыс кедергіге айналмауы тиіс деген ұстанымнан шығады [8]. Осыған байланысты ұжымдық діни бостандық мемлекеттік реттеудің болуын жоққа шығармайды. Алайда мұндай реттеу осы құқықты шамадан тыс шектемей, оны тиімді жүзеге асыруға жағдай жасауға бағытталуы тиіс.

Діни нанымдарды жеткізу құлшылықпен шектелмейді: оқыту, тәрбие, отбасылық дәстүр және рухани білім беру де осы бостандықтың жүзеге асырылуына жатады. Жаңа Конституция рухани діни білім беру ұйымдарын қоспағанда, Қазақстан Республикасының аумағындағы білім беру ұйымдарында білім беру мен тәрбиелеу жүйесінің зайырлы сипатын бекітеді [1]. Осы ережені қолданғанда діни тәрбиені дін туралы білімнен ажырату қажет. Зайырлылық дінді мәдени, тарихи немесе әлеуметтік құбылыс ретінде зерделеуге тыйым салады деп түсіндірілмеуге тиіс. Осы қағидат мемлекеттік білім беру ұйымдарында белгілі бір діни көзқарасты таңуға жол бермеуді және білім алушылардың діни тиесілілігіне қарамастан тең болуын білдіреді. Сонымен бірге ата-аналардың балаларын өз нанымдарына сәйкес тәрбиелеу құқығы заң талаптары мен баланың құқықтары шегінде жүзеге асырылуға тиіс. Мәселе зайырлылық білім беру ортасынан діни сәйкестікті толық алып тастау ретінде ұғынылған жағдайды немесе, керісінше, діни нормалар мемлекеттік білім беру стандарттарын алмастыруға бағытталған талапқа айналған кезде пайда болады.

Халықаралық практикада діни сенім бостандығының адам құқықтары жүйесіндегі орны көбіне діни білдіру, зайырлылық, теңдік, қоғамдық тәртіп және тұлға автономиясы өзара тоғысатын сот істері негізінде айқындалады. Коккинакис Георгий Грекияға қарсы ісінде Еуропалық адам құқықтары соты алғаш рет Еуропалық конвенцияның 9-бабының мазмұнын егжей-тегжейлі түсіндіріп, ой, ар-ождан және дін бостандығы демократиялық қоғамның негіздерінің бірін құрайтынын атап өтті [42]. Қазақстан Еуропалық конвенцияға қатысушы болмаса да, бұл практика салыстырмалы-құқықтық тұрғыдан маңызды, өйткені талдаудың әмбебап өлшемдерін айқындауға мүмкіндік береді: дін бостандығы ішкі нанымды ғана емес, басқа адамдарды сендіруге ұмтылысты да қамтитын сыртқы көріністерді қорғайды, егер ол

жол берілмейтін мәжбүрлеумен ұштаспаса. Бұл тәсіл миссионерлік қызметті құқықтық бағалау тұрғысынан ерекше мәнге ие.

Салыстырмалы практиканың тағы бір бағыты зайырлылық қағидатымен байланысты. Лейла Шахин Түркияға ісінде Еуропалық сот университетте исламдық орамал тағуға тыйым салуды қарастыра отырып, нақты түрік контекстінде зайырлылық қағидаты араласудың қажеттілігін бағалау кезінде назарға алынуы мүмкін екенін таныды [43]. Қазақстандық зерттеу үшін бұл мысал тікелей қолдануға болатын үлгі ретінде емес, белгілі бір ескерту ретінде маңызды: зайырлылық әрқашан нақты конституциялық контексте түсіндірілуге тиіс. Ол бостандық пен теңдіктің кепілі бола алады, алайда кең әкімшілік түсіндіру жағдайында діни білдіруді шамадан тыс шектеудің құқықтық негізіне айналу қаупі де бар. Сондықтан шетелдік практикаға жүгінген кезде доктриналық өлшем мен ұлттық тарихи контексті ажырата білу қажет.

Діни сенім бостандығы ар-ождан уәждері бойынша белгілі бір әрекеттерден бас тарту құқығымен де қиылысады. Баятиан Арменияға ісінде Еуропалық сот ар-ожданның байыпты әрі еңсерілмейтін уәждері бойынша әскери қызметтен бас тарту ой, ар-ождан және дін бостандығының қорғауына кіруі мүмкін екенін мойындады [44]. Қазақстан үшін бұл мәселе әскери қызмет, мемлекеттік қызмет, медициналық рәсімдер, білім беру және еңбек қатынастары контексінде мәнге ие болуы мүмкін. Дін уәжі бойынша кез келген бас тарту тұлғаны жалпы міндеттерден автоматты түрде босатпауы тиіс. Бірақ мемлекет мұндай жағдайларды жай ғана бағынбаушылық ретінде емес, жалпы заңдық міндет пен ар-ождан бостандығы арасындағы ықтимал қақтығыс ретінде қарастыруға міндетті. Мұндай қақтығысты шешу пропорционалдылықты, жеке бағалауды және ақылға қонымды тепе-теңдікті іздеуді талап етеді.

Айтылғандардан діни сенім бостандығы адам құқықтары мен бостандықтары жүйесінде «түйінді» құқық орнын алатыны туындайды. Ол жеке автономияны жария тәртіппен, жеке өмірді ұжымдық ұйымдасумен, сөз бостандығын діни алауыздыққа тыйым салумен, бірлесу бостандығын тіркеу режимімен, білім алу құқығын зайырлылықпен, соттық қорғауды конституциялық бақылаумен байланыстырады. Сондықтан оны тек діни қызмет туралы арнайы заң шегінде ғана талдауға болмайды. Мұндай заң маңызды, бірақ реттеудің бағыныстық деңгейі болып табылады. Діни сенім бостандығының конституциялық табиғаты әрбір арнайы рәсімнің - тіркеудің, сараптаманың, миссионерлерді есепке алудың, діни әдебиетті бақылаудың, әкімшілік жауаптылықтың - негізгі құқықтар жүйесі арқылы бағалануын талап етеді.

Діни сенім бостандығын діни бірлестіктердің құқықтық мәртебесімен шатастырмау айрықша маңызды. Діни бірлестік құқықты іске асырудың туынды, бірақ аса маңызды нысаны болып табылады. Адам діни ұйымға мүше болмаса да, ар-ождан бостандығының иесі бола алады. Тіркелмеген сенушілер тобы заңды тұлға мәртебесін алмаған күннің өзінде нақты діни

сәйкестікке ие болуы мүмкін. Бала, сотталған адам, әскери қызметші, пациент, студент, шетел азаматы немесе азаматтығы жоқ адам да тіркелген діни ұйымның қызметіне қатысатынына-қатыспайтынына қарамастан, ар-ождан бостандығын сақтайды. Сондықтан конституциялық-құқықтық талдау діни бірлестіктен емес, адамнан басталуы тиіс. Содан кейін ғана оның құқығын іске асырудың ұжымдық және институционалдық нысаны зерттеледі.

Сонымен бірге ұжымдық элементті төмен бағалауға болмайды. Діни салада тұлға өзін көбіне қауым арқылы іске асырады. Көптеген діндер үшін құлшылық, рухани басшылық, ортақ дұға, рәсімдер, қайырымдылық және оқыту сенімнің қажетті мазмұнын құрайды. Сондықтан діни бірлестіктерді шамадан тыс шектеу жекелеген адамдардың бостандығын жанама түрде шектеуі мүмкін. Діни сенім бостандығының бір ерекшелігі осыдан көрінеді: формальды түрде мемлекет адамға сенуге тыйым салмауы мүмкін, бірақ іс жүзінде қауымға, ғимаратқа, әдебиетке, білім беруге, миссионерлікке, тіркеуге немесе жария іс-шараларға кедергілер арқылы діни өмірді қиындата алады. Осы себепті діни бірлестіктердің құқықтарын ар-ождан бостандығының институционалдық кепілдігі ретінде бағалау олардың адамның ұжымдық діни өмірге қатысуын қамтамасыз етуіне негізделеді.

Мемлекеттің зайырлы сипаты діни сенім бостандығын жүзеге асырудың институционалдық жағдайларын айқындайды. Ол жеке адамның субъективтік құқығын алмастырмай, мемлекеттік билік пен діннің арақатынасын ұйымдастырады. Бұл қатынастар әртүрлі үлгілер арқылы құрылады. Оларға мемлекеттік дін, белгілі бір шіркеуді ресми тану, кооперациялық модель, қатаң бөліну және бейтарап зайырлылық кіреді. Й. Темперман мемлекет пен дін қатынастарының үлгісі адам құқықтарының қамтамасыз етілуіне ықпал етеді деп пайымдайды. Себебі діни және діни емес субъектілердің теңдігі, бостандығы және оларға бейтарап қарау сол үлгіге байланысты [41]. Қазақстандық модельде діннің мемлекеттен бөліну қағидаты діни саладағы белсенді мемлекеттік саясатпен қатар жүзеге асырылады. Бұл Қазақстандағы зайырлылық пассивті арақашықтық емес екенін білдіреді; оның басқарушылық өлшемі бар. Сондықтан осы басқарудың шектері туралы мәселе ерекше маңызды.

Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңы ар-ождан бостандығына құқықты, сондай-ақ діни қызмет пен діни бірлестіктерді қамтамасыз ету саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеуден шығады [5]. Осы формуланың өзі заң шығарушының екі деңгейді - адам құқығын және ұйымдастырылған діни қызметті - біріктіретінін көрсетеді. Бірақ олардың арасында иерархия сақталуы тиіс: ар-ождан бостандығына құқық конституциялық негіз болып табылады, ал діни қызмет - оны іске асыру салаларының бірі. Егер бұл иерархия бұзылса, арнайы заң бостандықтың қайнар көзі ретінде қабылдана бастайды, ал шын мәнінде ол оны қамтамасыз ету құралы болуы керек. Осыдан осы зерттеудің орталық қорытындыларының бірі туындайды: діни сенім бостандығының

конституциялық-құқықтық табиғаты адам құқығының діни саланың әкімшілік конструкциясынан бастапқылығын талап етеді.

Діни сенім бостандығының құқықтар мен бостандықтар жүйесіндегі орны оның азшылықтарды қорғау функциясымен де айқындалады. Көпшілік әдетте мұндай қарқынды құқықтық қорғауға мұқтаж емес: оның дәстүрлері, символдары және діни мінез-құлық нысандары қоғамда көбіне үйреншікті ретінде қабылданады. Ал азшылық күдікпен қарау, стереотиптеу, әкімшілік қысым немесе әлеуметтік оқшаулау тәуекелімен бетпе-бет келеді. Сондықтан діни сенім бостандығының нақты деңгейі үстем діндер үшін қаншалықты қолайлы екенімен емес, шағын, жаңа, танымал емес немесе дәстүрлі емес топтар бейбіт әрі заңды әрекет еткен жағдайда қаншалықты қорғалғанымен өлшенеді. Дінге және нанымға қатынасы себепті кемсітушілікке конституциялық тыйым дәл осы жерде жұмыс істеуі тиіс [1].

Алайда азшылықтарды қорғау кез келген діни практикаға құқықтық иммунитет беруді білдірмейді. Егер дін атын жамылып зорлық-зомбылық, қадір-қасиетті қорлау, қанау, бала құқықтарын бұзу, әйелдерді кемсіту, медициналық көмектен бас тартуға мәжбүрлеу, өшпенділікті қоздыру немесе өзге де құқыққа қарсы әрекеттер жасалса, мемлекет араласуға міндетті. Бірақ араласу нақты бағытталған болуы тиіс. Ол діни топтың өзіне емес, нақты бұзушылыққа қарсы бағытталуы керек. Дәл осы нақтылық діни саланы идеологиялық емес, құқықтық реттеудің белгілерінің бірі болып табылады.

Соттық қорғау діни сенім бостандығы жүйесінде көмекші емес, орталық орын алады. Діни даулар көбіне азамат немесе діни топ пен мемлекеттік орган арасындағы асимметрия жағдайында туындайды. Тіркеуден бас тарту, теріс сараптамалық қорытынды, әдебиетті таратуға тыйым салу, әкімшілік айыппұл, қызметті тоқтату туралы нұсқама, діни іс-шараны шектеу - мұның бәрі тиімді шағымдану тетігін талап етеді. Жаңа Конституция соттық қорғауды және Конституциялық Сотқа жүгіну мүмкіндігін бекіте отырып, ар-ождан бостандығының процестік өлшемін күшейтеді [1]. Осы мағынада діни сенім бостандығына құқық уәжді шешімге, сотқа қол жеткізуге және қолданылатын норманың конституциялылығын тексеруге құқықтан ажырамайды.

Діни сенім бостандығының элементі ретінде діни бірлестіктердің автономиясын бөлек атап өту қажет. Мемлекет тіркеуге, қаржылық есептілікке, мүлікті пайдалануға, жария тәртіпті сақтауға талаптар қоя алады, бірақ ол догматикалық мәселелерге, ішкі иерархияға, теологиялық дауларға және рухани басшылық тәртібіне, егер олар адам құқықтары мен заңды бұзбаса, араласпауға тиіс. Hasan and Chaush v. Bulgaria ісінде Еуропалық сот діни қауымдардың автономды өмір сүруін демократиялық қоғамдағы плюрализмнің өзегінің өзімен байланыстырды [45]. Қазақстандық модель үшін бұл тәсіл салыстырмалы-құқықтық бағдар ретінде маңызды: діннің мемлекеттен бөлінуі мемлекеттік діннің болмауын ғана емес, мемлекеттің діни қауымның ішкі өміріне араласу шектерін де білдіреді. Әйтпесе зайырлылық бостандық кепілдігінен әкімшілік бақылау құралына айналады.

Діни қауымдардың құқық субъектілігі туралы мәселе де діни сенім бостандығының құқықтар жүйесіндегі орнына тікелей қатысты. Заңды тұлғалықсыз діни қауым мүлікке иелік ету, үй-жай жалдау, жұмыскерлер жалдау, білім беру немесе қайырымдылық қызметін жүргізу, өз мүдделерін сотта қорғау мүмкіндігінен айырылып қалуы мүмкін. Сондықтан діни бірлестікті тіркеу адам құқықтарына қатысы жоқ техникалық рәсім емес. Бессарабия митрополиясы және басқалар Молдоваға ісінде діни ұйымды танудан бас тарту дін бостандығына араласу ретінде қарастырылды, өйткені танудың болмауы қауымның қалыпты қызметіне және оның құқықтарын қорғауына кедергі келтірді [46]. Қазақстан үшін бұл тәсіл тіркеуді жоюды білдірмейді, бірақ тіркеу рәсімдерінің болжамды, ақылға қонымды болуын және ұжымдық діни өмір үшін еңсерілмейтін тосқауыл жасамауын талап етеді.

Қазіргі құқықтық жүйеде діни сенім бостандығы классикалық құлшылық нысандарында ғана емес, еңбек, білім беру, медициналық және цифрлық қатынастарда да жиі көрінеді. Діни сенім бостандығы қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында көрініс табады. Жұмыскер діни символ тағуы мүмкін; студент өз діни нанымдарына құрмет көрсетуді талап ете алады, ал пациент ар-ождан уәжіне сүйеніп белгілі бір рәсімнен бас тартуы мүмкін. Әлеуметтік желіні пайдаланушы да діни материалдарды тарата алады; ата-ананың баласын тәрбиелеу кезінде өз нанымдарының ескерілуін сұрауға құқығы бар. Осы қатынастардың діни бірлестіктер қызметінен тыс та туындауы діни сенім бостандығын салааралық тұрғыдан қарастыруды қажет етеді. Еуропалық сот Эвейда мен басқалар Біріккен Корольдікке ісінде жұмыскердің діни сенімін білдіруі, жұмыс берушінің мүдделері мен кемсітпеу талаптары арасындағы байланысты қарастырған [47]. Осы іс діни сенім бостандығының культтік ғимараттардан тыс та жүзеге асатынын көрсетеді. Діни сенім бостандығы қоғамдық қатынастарда жүзеге асырылғанда, өзге тұлғалардың құқықтары мен мүдделері де ескерілуге тиіс.

Сонымен қатар діни сенімнің сыртқы көріністеріне қатысты бостандық абсолютті емес. Қоғамдық кеңістіктегі діни киімге қойылған шектеулерге баға беру нақты контекстке тәуелді болатыны С.А.С. Францияға қарсы ісінен көрінеді. Қоғамдық орындарда бетті жабуға тыйым салуды Франциядағы «бірге өмір сүру» тұжырымдамасымен байланыстыра отырып, Сот мемлекетке бағалаудың кең шегін таныды [48]. Сондықтан бұл істегі құқықтық ұстанымды кез келген діни символды шектеуге қолданылатын әмбебап негіз ретінде қарастыруға болмайды. Керісінше, ол ұлттық конституциялық контекст, қоғамдық мақсат, шараның сипаты және тұлға құқықтарына әсері мұқият бағалануы керек екенін көрсетеді. Қазақстан үшін мұнда маңызды қорытынды мынада: шетелдік сот шешімі дайын нұсқаулық емес, әдіснамалық құрал ғана. Әрбір шектеу Қазақстан Республикасының Конституциясы, оның зайырлылық моделі, теңдік қағидаты және ар-ождан бостандығының ішкі мазмұны арқылы тексерілуі тиіс.

Ұлттық құқықтық жүйе ішінде діни сенім бостандығының конституциялық-құқықтық табиғаты Конституцияның тікелей қолданылуы арқылы да көрінеді. Егер Конституцияның жоғары заңдық күші және тікелей қолданылуы болса, онда сот, әкімшілік орган және заң шығарушы арнайы заңды сөзбе-сөз қолданумен шектеле алмайды. Олар арнайы норманы ар-ождан бостандығының конституциялық мазмұнымен салыстыруға міндетті. Мысалы, миссионерлік қызмет туралы норманы қолданған кезде тіркеудің болмау фактісін ғана емес, тұлғаның мінез-құлқының сипатын да анықтау маңызды: бұл нанымдарды бейбіт білдіру болды ма, діни бірлестік атынан жүйелі қызмет пе, осал тұлғаларға жабысқақ ықпал ма, әлде құқыққа қарсы насихат белгілері бар материалдарды тарату ма. Мұндай ажыратусыз діни сенім бостандығына құқық конституциялық мәнге емес, формальды квалификацияға тәуелді болып қалады.

Дәл сондықтан діни сенім бостандығының құқықтар мен бостандықтар жүйесіндегі орны рәсімдік әділдіктің болуын көздейді. Құқықтың материалдық мазмұны рәсімдерсіз қорғала алмайды: тұлға нақты қандай талап бұзылғанын, дінтану сараптамасы материалды қандай өлшемдер бойынша проблемалы деп танығанын, мемлекеттік орган неге тіркеуден бас тартқанын, қоғамдық тәртіпке қатерді қандай дәлелдер растайтынын, шешімге қалай шағым жасауға болатынын білуі тиіс. Мұнда рәсім екінші дәрежелі емес. Ол конституциялық құқықтың өмір сүру нысаны болып табылады. Егер рәсім ашық болмаса, формальды түрде заңды шектеудің өзі ерікті сипат алуы мүмкін. Сондықтан кейінгі тарауларда дінтану сараптамасы, миссионерлерді тіркеу және әкімшілік жауаптылық нормалардың мазмұны бойынша ғана емес, рәсімдік кепілдіктердің сапасы бойынша да талдануы тиіс.

Тағы бір маңызды аспект - діни сенім бостандығы мен ұлттық қауіпсіздіктің арақатынасы. Қазақстандық саяси-құқықтық практикада діни сала жиі экстремизмнің, радикалданудың және қоғамдық тәртіпке қатерлердің алдын алу призмасы арқылы қарастырылады. Бұл түсінікті: мемлекет шынында да адам мен қоғамды зорлық-зомбылықтан, діни араздықтан, тартудан, экстремистік практикалардан және конституциялық құрылысты бұзудан қорғауға міндетті. Бірақ конституциялық қауіп қауіпсіздік кез келген түсініксіз, шағын немесе танымал емес діни белсенділікті шектеудің әмбебап формуласы ретінде қолданыла бастаған жерде пайда болады. Құқықтық мемлекет басқа логиканы талап етеді: қатер нақты, дәлелденген, конфессиялық сәйкестікпен емес, мінез-құлықпен байланысты болуы тиіс. Әйтпесе діни сенім бостандығы тең сипатынан айырылады.

Діни сенім бостандығы діни емес тұлғаларға қатысты да кемсітушілікке қарсы функция атқарады. Зайырлы мемлекет діндарлықтың өзі атеизммен, агностицизммен немесе өзге діни емес ұстаныммен салыстырғанда дүниетанымның анағұрлым жоғары немесе құнды нысаны деген болжамнан шыға алмайды. БҰҰ Адам құқықтары комитеті Пактінің 18-бабының қорғау

аясына теистік, нетеистік және атеистік нанымдарды тікелей жатқызады [4]. Бұл Қазақстан үшін маңызды, өйткені қоғамдық дискурс көбіне конфессияаралық келісімге шоғырланады, ал діни емес нанымдарды тең қорғау онша байқалмай қалады. Ал ар-ождан бостандығы тек «діндер арасындағы» бостандықты емес, дін мен діни емес дүниетаным арасындағы бостандықты да қамтиды.

Діни құпияға немесе кеңірек айтқанда, дүниетанымдық тиесілілікті ашпауға құқық та маңызды орын алады. Кіріспеде жаңа Конституциядан кейін діни тиесілілікті ашпау құқығы ар-ождан бостандығы, жеке өмір, дербес деректер, теңдік және кемсітпеу туралы нормалардың жиынтығынан туындауы тиіс екені негізделген [1]. 1.2-параграфта бұл тезисті теориялық деңгейде бекіту қажет: діни тиесілілік тұлғаның сезімтал саласына жатады. Оны ашу кемсітушілікке, отбасындағы немесе ұжымдағы қысымға, білім беру, еңбек қатынастары немесе жария өмір саласындағы шектеулерге әкелуі мүмкін. Сондықтан діни сенім бостандығының конституциялық-құқықтық табиғаты нанымдарды білдіру құқығын ғана емес, олар туралы үнсіз қалу құқығын да қамтиды.

Құқықтар қақтығысы мәселесін де айналып өтуге болмайды. Діни сенім бостандығы жыныстар теңдігімен, бала құқықтарымен, денсаулық сақтау құқығымен, басқа тұлғалардың білдіру бостандығымен, жеке өмірді қорғаумен, мемлекеттік қызмет міндеттерімен, жария қауіпсіздік талаптарымен қақтығысуы мүмкін. Мұндай жағдайларда діни дәлелге автоматты басымдық беруге де, діни уәжді автоматты түрде басуға да жол берілмейді. Конституциялық құқық салмақтап бағалауды талап етеді. Бірақ мұндай салмақтау ерікті болмауы тиіс. Ол алдын ала айқындалған өлшемдерге: қозғалған құқықтың маңыздылығына, араласудың қарқындылығына, анағұрлым аз шектейтін құралдардың болуына, тұлға мен қоғам үшін салдарға, кемсітушілік тәуекеліне, мінез-құлықтың жариялылық дәрежесіне, тұлғаның осалдығына, сондай-ақ тиімді сот бақылауының болуына сүйенуі керек.

Діни сенім бостандығы Қазақстанның конституциялық сәйкестігінің өзі үшін де мәнге ие. Жаңа Конституция зайырлылықты, мемлекеттің құқықтық сипатын, адамның ең жоғары құндылығын, Конституцияның тікелей қолданылуын және діннің мемлекеттен бөлінуін біріктіреді [1]. Бұл бір-бірінен бөлек формулалар жиынтығы емес. Олардың жиынтығы мемлекет діни де, антирелигиоздық та субъект болмайтын модельді қалыптастырады; ол тұлға бостандығы, діни бірлестіктер автономиясы және жария мүдделер арасындағы құқықтық делдал болуы тиіс. Осы мағынада діни сенім бостандығы тексеруші функция атқарады: мемлекеттің діни азшылыққа, діни емес адамға, қолайсыз діни практикаға, миссионерлік білдіруге немесе цифрлық ортадағы діни материалға қалай қарайтынына қарап, құқықтық мемлекет конституциялық қағидатының шынайылығын бағалауға болады. Егер құқық тек діни практика үйреншікті әрі әлеуметтік мақұлданған жерде ғана әрекет етсе, бұл әлі бостандық емес; бұл тек басқарылатын төзімділік.

Бостандық мемлекет тек ыңғайлы сенім нысандарын ғана емес, Конституцияны және басқа тұлғалардың құқықтарын бұзбайтын танымал емес нанымдарды да қорғауға дайын болған жерде басталады.

Осыдан бүкіл диссертация үшін әдіснамалық қорытынды туындайды. Діни сенім бостандығы дін туралы заңнаманың оқшау саласы ретінде емес, адам құқықтары, зайырлылық, теңдік, әкімшілік рәсім, сот бақылауы және халықаралық стандарттар түйісетін конституциялық түйін ретінде талдануы тиіс. Мұндай тәсіл екі әдіснамалық қателіктен қашуға мүмкіндік береді. Бірінші қате - діни саланы негізінен қауіпсіздік арқылы қарастыру, соның салдарынан үйреншікті діни практикадан кез келген айырмашылық күдік реңін алады. Екінші қате - діни бостандықты басқа тұлғалардың құқықтарымен және жария тәртіппен байланыспайтын дерлік абсолютті автономия ретінде қарастыру. Конституциялық құқық күрделірек шешімді талап етеді: ар-ождан бостандығы бастапқы және ажырамас ретінде танылады, бірақ сыртқы діни қызмет құқықтық кеңістікке кіреді, сондықтан заңдылық, қажеттілік және мөлшерлестік өлшемдері арқылы бағаланады.

Демек, діни сенім бостандығы адам құқықтары жүйесінде интегративтік функция атқарады. Ол тұлғаның моральдық автономиясын, ұжымдық өзін-өзі ұйымдастыруды, құқықтық плюрализмді, мемлекеттің зайырлы бейтараптығын және соттық қорғауды біріктіреді. Оның маңызы бұрынғы заңнама мен құқық қолдануды қайта бағалауды талап ететін жаңа Конституция жағдайындағы өтпелі конституциялық кезеңдерде ерекше артады. Осы тұрғыдан діни сенім бостандығын құқықтық реттелетін объектімен қатар сол реттеудің конституциялық негізділігін бағалауға мүмкіндік беретін өлшем деп те қарастыруға болады. Діни бостандық пен жария мүдделер арасындағы теңгерімді қамтамасыз ететін арнайы заңнама конституциялық қағидаттарға сай келеді. Діни саладағы әкімшілік бақылауды шамадан тыс күшейту негізгі құқықтың мазмұнына және оны қорғау талаптарына қайшы келуі ықтимал.

Демек, діни сенім бостандығының конституциялық-құқықтық табиғатын өзара сабақтас бірнеше белгімен сипаттауға болады. Біріншіден, ол әр адамға туғаннан тиесілі негізгі құқық болып табылады және оны жүзеге асыру азаматтыққа немесе діни ұйымның мемлекеттік тіркелуіне байланысты емес. Екіншіден, бұл адам қадір-қасиеті мен дүниетанымдық автономияның элементі. Үшіншіден, бұл қос құрылымды құқық: ішкі өзек шектеулерге жол бермейді, сыртқы нысандар заңмен реттелуі мүмкін. Төртіншіден, бұл жеке және ұжымдық сипатқа ие құқық. Бесіншіден, бұл мемлекеттің заң шығарушылық және әкімшілік қалауын шектейтін қағидат. Алтыншыдан, бұл сөз бостандығын, бірлесу бостандығын, жеке өмірді, білім беруді, теңдікті және соттық қорғауды байланыстыратын түйінді институт. Жетіншіден, бұл діни саладағы мемлекеттік саясаттың конституциялық жол берілетіндігін бағалау өлшемі.

Демек, діни сенім бостандығының адам құқықтары мен бостандықтары жүйесіндегі орны оның негізгі құқықтар каталогына енгізілуімен ғана емес,

оның функциясымен де айқындалады. Ол адамды дүниетанымдық мәжбүрлеуден, діни азшылықты кемсітушіліктен, қоғамды конфессиялық монополиядан, мемлекетті діни немесе антирелигиоздық институтқа айналудан, ал құқықты конституциялық кепілдіктерді әкімшілік қалауымен алмастырудан қорғайды. Дәл сондықтан Қазақстан Республикасында діни сенім бостандығының конституциялық кепілдіктерін әрі қарай зерттеу діннің «рұқсат етілгені» туралы сұрақ төңірегінде емес, әлдеқайда күрделі мәселе - діни саланы мемлекеттік реттеу ар-ождан бостандығының адамның негізгі және ажырамас құқығы ретіндегі табиғатына қаншалықты сәйкес келетіні туралы сұрақ төңірегінде құрылуы тиіс.

1.3 Діни сенім бостандығын қамтамасыз етудің халықаралық-құқықтық стандарттары

Діни сенім бостандығының халықаралық-құқықтық стандарттары қазақстандық конституциялық құқық үшін көмекші емес, әдіснамалық мәнге ие. Олар ұлттық заңнама ішкі ар-ождан бостандығын, діннің сыртқы көрінісін, шектеулердің жол берілетіндігін, діни және діни емес нанымдардың теңдігін, діни қауымдардың құқық субъектілігін, азшылықтарды қорғауды, діни білім беруді, діни өшпенділікке қарсы іс-қимылды және соттық қорғауды бағалауға тиіс болатын ең төменгі өлшемдерді белгілейді. Бұл ретте халықаралық стандарттар ұлттық құқыққа механикалық түрде көшіруге арналған дайын схема ретінде қабылданбауы керек. Олар конституциялық бейімдеуді талап етеді: әрбір ереже Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясымен, зайырлы мемлекет қағидатымен, діннің мемлекеттен бөлінуімен, кемсітушілікке тыйым салумен, сөз бостандығымен, бірлесу бостандығымен және құқықтарды шектеу шектерімен салыстырылуы тиіс [1].

Қазіргі діни сенім бостандығы түсінігінің бастапқы халықаралық дереккөзі ретінде 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы танылады. Әркімнің ой, ар-ождан және дін бостандығына құқығы Декларацияның 18-бабында бекітіледі. Осы құқықтың аясында адам дінін немесе нанымын өзгертуге, сондай-ақ оны жеке не басқалармен бірлесіп, жария немесе жеке түрде оқыту, құлшылық ету, діни және рәсімдік әрекеттер арқылы білдіруге ерікті [49]. Бұл тұжырым дін бостандығын сенім таңдауымен және оны жүзеге асырумен бірлікте қарастырады. Декларация халықаралық шарт болмағанымен, адам құқықтары туралы кейінгі халықаралық-құқықтық актілердің қалыптасуына елеулі ықпал етті. Сондықтан оның діни сенім бостандығы жөніндегі ережелері конституциялық кепілдіктердің мазмұнын түсіндіруде маңызын сақтайды.

Жалпыға бірдей декларацияның 18-бабында дін бостандығы конфессиялық төзімділіктен кең ұғым ретінде қарастырылып, ой және ар-ождан бостандығымен байланыста беріледі. Мұнда құқықтық қорғаудың негізгі субъектісі ретінде діни ұйым емес, адам алынады; оның ішкі автономиясы мен дүниетанымдық ұстанымын еркін айқындау мүмкіндігі қорғалады. Мұндай тәсіл халықаралық құқықтың жекелеген діни топтарға төзімділік таныту ұстанымынан адамның ар-ождан саласындағы бастапқы бостандығын мойындауға бет бұрғанын білдіреді. Қазақстан үшін де бұл қағиданың маңызы бар. Діни сенім бостандығын Конституция мен халықаралық құқық таныған негізгі құқық деп қарастыру қажет; оны мемлекеттік тіркеуден туындайтын әкімшілік мәртебеге теңестіруге болмайды.

1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт дін және наным бостандығын халықаралық шарт деңгейінде бекітті. Пактінің

18-бабында әркімнің ой, ар-ождан және дін бостандығына құқығы танылады; бұл құқық өз таңдауы бойынша дінді немесе нанымды ұстану не қабылдау еркіндігін қамтиды. Сондай-ақ дінді немесе нанымды жеке не басқалармен бірге, жария немесе жеке түрде құлшылық ету, діни және рәсімдік жораларды орындау және ілім беру арқылы білдіруге еркіндік беріледі [2]. Қазақстан Пактіні 2005 жылғы 28 қарашадағы № 91-III Заңмен ратификациялады. Сол себепті оның ережелері мемлекеттің халықаралық-құқықтық міндеттемелеріне жатады [3].

Пактінің 18-бабы мазмұнында бір-бірімен байланысты төрт деңгейді бөліп қарастыруға болады. Бірінші деңгей адамның дінді немесе нанымды өз еркімен ұстану не қабылдау бостандығын қамтиды. Бұл бостандық құқықтың ішкі өзегі болғандықтан, оған мемлекеттік мәжбүрлеу қолдануға жол берілмеуге тиіс. Екінші деңгейде адамның дінді немесе нанымды еркін таңдауына кедергі келтіретін кез келген мәжбүрлеуге жол берілмейді. Үшінші деңгей дінді немесе нанымды жеке не басқалармен бірлесіп, жария немесе жеке түрде сырттай білдіру мүмкіндігінен тұрады. Төртінші деңгей ата-аналар мен заңды өкілдердің балаларын өз нанымдарына сәйкес діни және адамгершілік тұрғыдан тәрбиелеу бостандығын құрметтеуді білдіреді. Осы құрылым арқылы Пактіде адамның ішкі сенім бостандығы оны сырттай білдіру нысандарынан ажыратылғанын көруге болады.

БҰҰ Адам құқықтары комитеті № 22 Жалпы түсіндірмесінде Пактінің 18-бабына кеңінен түсінік берген. Комитеттің атап өтуінше, ой, ар-ождан, дін немесе наным бостандығы теистік, нетеистік, атеистік көзқарастармен қатар ешбір дінді ұстанбау құқығын да қорғайды [4]. Зайырлы мемлекетте осы ұстанымның маңызы айрықша. Діни сенім бостандығының аясы тек дін ұстанатын адамдардың құқықтарымен шектелген емес. Оған діни емес дүниетанымды ұстану, өзінің дүниетанымдық тиесілілігін айқындамау, сондай-ақ дінді өзгерту не діни қауымнан шығу да кіреді. Осыған орай ұлттық құқықта дін бостандығын тек конфессиялық ұйымдардың мүдделері аясында түсіндіруге болмайды.

БҰҰ Адам құқықтары комитеті адамның ішкі сенім бостандығын дінді немесе нанымды сырттай білдіру еркіндігінен анық бөліп қарастырады. Дінді немесе нанымды ұстану не қабылдау ішкі еркіндік саласына кіретіндіктен, шектелмеуге тиіс. Ал оны сырттай білдіруге заңда көзделген және қоғамдық қауіпсіздікті, тәртіпті, денсаулықты, адамгершілікті немесе басқа адамдардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін қажетті шектеулер қойылуы мүмкін [4]. Осы айырмашылық Қазақстандағы реттеу нысанын айқындайды. Діни бірлестіктердің қызметіне, миссионерлікке, діни әдебиетке және жария іс-шараларға қойылатын талаптар сыртқы әрекеттерге қатысты бағалануға тиіс. Оларды қолдану адамның ішкі сенімін тексеруге немесе дінді таңдау не таңдамау еркіндігін шектеуге ұласса, реттеу ішкі бостандықтың қорғалған аясына өтеді.

Пактінің 4-бабының екінші тармағы 18-бап бойынша міндеттемелерден төтенше жағдай кезінде де ауытқуға жол бермейді [2]. Бұл кепілдік дінді

немесе нанымды сырттай білдіруге қатысты 18-баптың үшінші тармағында көзделген шектеулердің күшін жоймайды. Екі ережені бірге қолдану қажет: ішкі сенім мен оны таңдау еркіндігі шектелмейді, ал сыртқы көріністер тек заңда көзделген және 18-баптың үшінші тармағында көрсетілген мақсаттар үшін қажетті шектеулерге ғана ұшырауы мүмкін. Демек, төтенше жағдайдың өзі қосымша шектеу негізін туғызбайды. Әрбір шара 18-баптың үшінші тармағына сай бағаланады; дерогацияға тыйым осы баптан туындайтын міндеттемелерді тұтастай сақтауды талап етеді.

Пактінің шектеулер мен ауытқулар туралы ережелерін түсіндіруге арналған Сиракуза қағидаттары шектеудің заңда көзделуін, Пактінің мақсаттарына сай болуын және құқықтың негізгі мазмұнына нұқсан келтірмеуін талап етеді; шектеуге жол беретін ережелер қатаң түсіндірілуге тиіс [50]. Бұл талаптар діни сенім бостандығына араласуды бағалаудың ретін айқындайды. Қоғамдық тәртіпті, қоғамдық қауіпсіздікті немесе адамгершілікті атау жеткіліксіз: нақты қандай игілік қорғалатыны және оған қандай қауіп төнетіні көрсетілуі қажет. Одан кейін таңдалған шараның осы қауіпке сай қажеттілігі мен мөлшерлестігі бағаланады. Одан жұмсақ шараның неге жеткіліксіз екенін негіздеу де мемлекетке жүктеледі. Осы тексеру шектеудің жалпы мақсатқа сілтемемен ғана ақталуына жол бермеуге арналған.

БҰҰ-ның 1981 жылғы Дін немесе наным негізіндегі төзбеушілік пен кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы декларациясы діни сенім бостандығын жүзеге асыру нысандарын нақтылайды. Құжат адамның өзі таңдаған дінді немесе нанымды ұстануын және оны жеке не басқалармен бірлесіп, жария немесе жеке тәртіппен білдіруін қамтиды. Осы жалпы ереженің мазмұны нақты әрекеттер арқылы ашылады: құлшылық ету, жиналыстар өткізу, қайырымдылық және гуманитарлық мекемелер құру, діни рәсімдерге қажетті заттарды жасау мен пайдалану. Бұлар сенімді білдірудің ғибадатпен ғана шектелмейтін, ұйымдық және материалдық жағдайларды да қамтитын нысандары. Оларға діни жарияланымдарды әзірлеу және тарату, діни қызметкерлерді даярлау мен діни қауымдармен байланыс орнату да кіреді [51]. Осылайша, дін бостандығы адамның ішкі сенімінен бөлек, діни нанымды сырттай білдірудің институционалдық, материалдық, білім беру және коммуникативтік нысандарын да қамтиды.

1981 жылғы Декларацияда дін бостандығы кемсітушілікке жол бермеу қағидатымен тікелей байланыста қарастырылған. Дін немесе наным негізіндегі төзбеушілік пен кемсітушілік адамның құқықтарын тең негізде тануға, пайдалануға немесе жүзеге асыруға кедергі келтіруді мақсат ететін не осындай салдарға әкелетін кез келген айырмашылықты, алып тастауды, шектеуді немесе артықшылық беруді білдіреді [51]. Қазақстан үшін осы формуланың қағидатты маңызы бар. Осы анықтамадан кемсітушіліктің тікелей тыйымнан өзге де нысандары болуы мүмкін екені көрінеді. Ол заңды тұлғалыққа қол жеткізудегі тең емес жағдайлардан, таңдамалы әкімшілік бақылаудан, әдебиетке қойылатын шамадан тыс талаптардан, жария діни іс-

шараларды өткізудегі тең емес режимнен немесе кейбір діни топтарды әлеуметтік тұрғыдан күдікті деп таңбалаудан көрінуі ықтимал.

Діни азшылықтарды қорғау да дін бостандығының халықаралық стандартына кіреді. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 27-бабына сәйкес, этникалық, діни немесе тілдік азшылықтарға жататын адамдар өз тобының басқа мүшелерімен бірге өз мәдениетін пайдалануға, өз дінін ұстануға және орындауға, ана тілін қолдануға құқылы [2]. БҰҰ-ның 1992 жылғы Ұлттық немесе этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жататын адамдардың құқықтары туралы декларациясы осы стандартты одан әрі дамытады. Ол мемлекеттерге азшылықтардың сәйкестігін қорғау және олардың мәдени, діни, қоғамдық өмірге қатысуына жағдай жасау талабын қояды [52]. Бұл стандарт Қазақстан үшін маңызды: көпконфессиялық қоғамдағы діни бостандықтың нақты деңгейін көпшілік діндердің мүмкіндіктері ғана айқындамайды. Ол шағын және аз танымал діни қауымдардың қорғалу дәрежесімен де өлшенеді.

Халықаралық стандарттар баланың ой, ар-ождан және дін бостандығын дербес құқық ретінде қорғайды. Бала құқықтары туралы конвенцияның 14-бабы осы құқықты танумен қатар, ата-аналар мен заңды өкілдердің баланың дамып келе жатқан қабілеттеріне сай бағыт-бағдар беру құқықтары мен міндеттерін құрметтеуді көздейді [53]. Екі ереженің байланысы баланы діни тәрбиенің объектісі ретінде ғана қарастыруға жол бермейді: ата-ананың басшылығы баланың өз құқығын жүзеге асыруына бағытталған. Сондықтан білім беру, діни киім, діни іс-шараларға қатысу, рухани мектептер, отбасылық тәрбие және діни қауымнан шығу мәселелерін бағалағанда баланың ең жақсы мүдделері мен қалыптасып келе жатқан дербестігі ата-ананың құқықтарымен бірге ескерілуге тиіс.

ЕҚЫҰ/ДИАҚБ-ның мемлекеттік мектептерде діндер мен нанымдарды оқыту жөніндегі Толедо басшылық қағидаттары дін туралы білім берудің мазмұны мен тәсіліне назар аударады. Мұндай оқыту әділ, нақты, ғылыми негізделген және адам құқықтарын құрметтеуге бағытталған жағдайда өзара құрметтің қалыптасуына ықпал ете алады [54]. Осы өлшем Қазақстандағы білім берудің зайырлы сипатын түсіндіруге де бағдар береді. Бағалануға тиіс мәселе — оқу мазмұнында діннің аталу фактісі емес, оның қалай түсіндірілетіні. Дін туралы академиялық, мәдени және құқықтық білім беру конфессиялық көзқарасты таңуға ұласпауға тиіс. Оқушылардың діни және діни емес ұстанымдарына тең қарау сақталған кезде мұндай оқыту зайырлылықпен үйлеседі.

Діни нанымды сөз, уағыз, жарияланым, теологиялық пікірталас, интернет-контент және миссионерлік үндеу арқылы білдіру дін бостандығымен бірге пікір білдіру бостандығын да қозғайды. Сондықтан мұндай сөзге құқықтық баға беру осы екі кепілдікті ескеруді қажет етеді. Діни сөз де өшпенділік насихатына, кемсітушілікке, араздыққа немесе зорлық-зомбылыққа шақыруға айналуы мүмкін. БҰҰ Адам құқықтары комитеті № 34 Жалпы түсіндірмесінде пікір білдіру бостандығы тұлғаның

дамуы және демократиялық қоғам үшін қажетті шарт екенін атап көрсетеді [55]. Демек, діни сөзді шектеу ерекше мұқият негізделуі тиіс. Мемлекет діни доктринаны, өткір сын немесе теологиялық пікірталасты олардың өзі үшін ғана басып-жаншымауы керек. Құқықтық маңызы бар шекара сөз кемсітушілікке, араздыққа немесе зорлық-зомбылыққа нақты подстрекательство сипатына ие болған жерде өтеді.

Діни өшпенділікке тыйым салу режимі Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 20-бабында ашылады. Ол ұлттық, нәсілдік немесе діни өшпенділікті жақтайтын және кемсітушілікке, араздыққа немесе зорлық-зомбылыққа подстрекательство болып табылатын кез келген сөз сөйлеуді заңмен тыйым салуды талап етеді [2]. Бұл стандартты мемлекетке кез келген өткір діни сынды, теологиялық дауды немесе сендіруші уағызды басуға рұқсат беру ретінде түсінуге болмайды. Халықаралық құқық нанымдарды білдіру мен тыйым салынған подстрекательствоны ажыратуды талап етеді. Кез келген дін өзінің ақиқаттығына сенеді; бірақ ақиқат туралы діни тұжырымның өзі басқа тұлғалардың құқықтарын кемітуге немесе зорлық-зомбылыққа шақыруға тең емес. Қазақстандық құқық қолдану үшін бұл айырмашылық аса маңызды.

Пікір білдіру бостандығы мен өшпенділікке подстрекательствоға тыйым салу арасындағы тепе-теңдікті Рабат іс-қимыл жоспары неғұрлым егжей-тегжейлі ашады. Ол айтылған сөздің контекстін, сөйлеушінің мәртебесін, ниетін, мазмұны мен нысанын, таралу ауқымын, сондай-ақ зиянды салдардың туындау ықтималдығын ескеруді ұсынады [56]. Қазақстан үшін бұл тәсіл діни әдебиетті, интернет-ресурстарды, жария уағыздарды және дінтану сараптамасына жіберілетін материалдарды бағалау кезінде пайдаланылуы мүмкін. Егер сараптама тек мәтінде діни артықшылық, өз сенімінің ақиқаттығы немесе басқа ілімге сын бар екенін анықтаумен шектелсе, ол халықаралық стандартқа сай болмайды. Құқықтық сұрақ анағұрлым дәл қойылуы тиіс: материал нақты түрде кемсітушілікке, араздыққа немесе зорлық-зомбылыққа итермелей ме?

БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі кеңесінің 16/18 қарары дін немесе наным негізіндегі төзбеушілікке, теріс стереотиптерге, стигматизацияға, кемсітушілікке, зорлық-зомбылыққа арандатуға және зорлық-зомбылықтың өзіне қарсы кешенді шаралар көздейді [57]. Қарарда діни өшпенділікке қарсы әрекет ету қылмыстық-құқықтық тыйымдардан кең ауқымда қарастырылған. Оның аясында диалог жүргізу, білім беру, конфессияаралық өзара іс-қимыл орнату, зорлық-зомбылықты жария айыптау, кемсітпеуге негізделген саясат жүргізу және осал топтарды қорғау қамтылады. Қазақстандағы көпконфессиялық қоғамға қатысты бұл тәсіл діни келісімді қамтамасыз ету санкциялар қолданумен шектелмейтінін аңғартады. Діни келісімді қамтамасыз етуде теңдік, білім беру, ашық коммуникация және мемлекеттік органдардың бейтараптығы да маңызды.

Халықаралық стандарттардан дін немесе наным бостандығы мен қауіпсіздіктің бірін-бірі жоққа шығармайтынын көруге болады.

ЕҚЫҰ/ДИАҚБ-ның «Діни сенім немесе наным бостандығы және қауіпсіздік: саясаттық басшылық» басшылығында дін бостандығы мен қауіпсіздік арасындағы қатынасты қайта пайымдау қажеттігі арнайы негізге алынған [58]. Басшылықтың жалпы тәсілі дін немесе наным бостандығын құрметтеуді орнықты қауіпсіздікке ықпал ететін жағдай ретінде қарастырады. Ал шамадан тыс және кемсітушілік сипаттағы шектеулер жатсынуды, сенімсіздікті және радикалдану тәуекелдерін күшейтуі ықтимал. Бұл тезис Қазақстан жағдайына тікелей қатысты әрі маңызды. Экстремизмге, зорлыққа және діни араздыққа қарсы әрекет ету — мемлекеттің міндеті. Дегенмен қауіпсіздік логикасы дін бостандығын жалпы әкімшілік күдік режиміне айналдырмауға тиіс.

Діни немесе нанымға негізделген қауымдардың құқық субъектілігіне қатысты жеке халықаралық стандарт бар. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ мен Венеция комиссиясының 2014 жылғы басшылық қағидаттарында заңды тұлғалықты алу мүмкіндігінің дін немесе наным бостандығын ұжымдық жүзеге асырудағы елеулі маңызы атап өтіледі [8]. Бұл мәртебесі жоқ қауымның мүлікке иелік етуге, үй-жай мен қызметкерлер жалдауға, шоттар ашуға, құқықтарын сотта қорғауға және тұрақты діни қызмет ұйымдастыруға мүмкіндігі болмауы ықтимал. Бұдан тіркеу діни қауымның өмір сүруінің міндетті шарты болуға тиіс деген қорытынды шықпайды. Халықаралық стандартқа сәйкес, заңды тұлғалыққа қолжетімділік ашық әрі кемсітпейтін, шамадан тыс ауыртпалық туғызбайтын және мемлекеттің діни ілім мазмұнына араласуынан еркін болуға тиіс.

ЕҚЫҰ/ДИАҚБ мен Венеция комиссиясының дінге немесе нанымға қатысты заңнаманы талдау жөніндегі 2004 жылғы басшылық қағидаттары дінді заңнамалық реттеудің халықаралық стандарттарын жан-жақты қарастырады. Бұл қағидаттарда заңнамаға дін немесе наным бостандығы, теңдік, кемсітпеу, діни қауымдардың автономиясы және тиімді құқықтық қорғау құралдары тұрғысынан баға беру қажеттігіне ерекше мән беріледі [59]. Осы диссертация үшін аталған қағидаттардың маңызы мынада: дін туралы заңнаманы ұлттық саяси қалаудың нәтижесі ретінде ғана емес, адамның негізгі құқығына ықтимал араласу тұрғысынан да қарастыру қажет.

Олай болса, тіркеу, миссионерлік қызмет, діни әдебиетті тарату және сараптама жөніндегі нормаларға баға бергенде, олардың әкімшілік тиімділігімен қатар ар-ождан бостандығына әсері де ескерілуге тиіс.

Мемлекет пен дін қатынастарына қатысты халықаралық стандарттардың бөлек тобы бар. БҰҰ-ның дін немесе наным бостандығы мәселесі жөніндегі Арнайы баяндамашысы A/HRC/37/49 баяндамасында мемлекет пен дін қатынастарының әртүрлі модельдерін және олардың дін немесе наным бостандығына ықпалын талдады [60]. Диссертация үшін басты қорытынды мынада: халықаралық құқық мемлекеттерге бір ғана модельді таңбайды; ол мемлекет пен дін арасындағы қатынастардың әртүрлі нысандарына жол береді. Алайда кез келген модель кемсітпеуді, діни және діни емес нанымдарға тең құрметті, мәжбүрлеуге жол бермеуді және негізгі құқықтарды

тиімді қорғауды қамтамасыз етуі керек. Демек, Қазақстанның зайырлы моделі халықаралық құқыққа қайшы емес. Бірақ ол діни саладағы әкімшілік бақылау құқықтың өзін ығыстырмайтындай іске асырылуға тиіс.

Мемлекеттің позитивті міндеттері туралы мәселе де маңызды. Халықаралық құқық мемлекеттен тек араласудан тартынуды ғана емес, құқықтардың тиімді қорғалуын қамтамасыз етуді де талап етеді. БҰҰ Адам құқықтары комитеті № 31 Жалпы түсіндірмесінде қатысушы мемлекеттер Пактідегі құқықтарды өз аумағындағы және өз юрисдикциясындағы барлық тұлғаларға құрметтеуге және қамтамасыз етуге міндетті екенін көрсетеді [61]. Діни сенім бостандығына қатысты бұл мемлекет адамның діни таңдауына өзі араласпауға ғана емес, оны үшінші тұлғалар тарапынан болатын зорлықтан, кемсітушіліктен, қорқытудан, діни мәжбүрлеуден және өшпенділікке подстрекательстводан қорғауға да міндетті екенін білдіреді. Бірақ позитивті міндеттер патерналистік бақылауға айналмауы тиіс. Қорғау құқықты кеңейтуі керек, оны алмастырмауы керек.

Халықаралық стандарттар діни қызметтің сыртқы нысандарын шектеуге жол береді, бірақ ол үшін қатаң құқықтық режим белгілейді. Шектеу заңда көзделуі тиіс. Заң жеткілікті түрде қолжетімді, айқын және болжамды болуы қажет. Шектеу енгізудің мақсаты легитимді негіздердің жабық тізбесіне сай болуға тиіс. Шараны қолдану әкімшілік басқаруға қолайлы болуымен ғана ақталмайды; оның нақты қажеттілігі де негізделуге тиіс. Бұдан бөлек, шара мөлшерлес болуы, діни сенім бостандығының негізгі мазмұнына нұқсан келтірмеуі және кемсітушілікке жол бермеуі қажет. Ол тиімді соттық бақылауға да жатуға тиіс. Қазақстанның діни қызмет туралы заңнамасын талдағанда осы өлшемдерді ескеру қажет. Әсіресе тіркеудің жоқтығына, миссионерлік қызмет тәртібінің бұзылуына, діни материалдарды таратуға немесе сараптама нәтижелеріне байланысты шектеулерді бағалауда бұл өлшемдердің маңызы артады.

Қазақстан үшін дін мәселелеріндегі мәжбүрлеуге жол бермеу стандарты ерекше мәнге ие. Мәжбүрлеу әртүрлі нысанда көрінуі мүмкін: дінді өзгертуге тікелей тыйым салу, адамның діни қатыстылығын сақтап қалу мақсатында қысым көрсету, діни сәйкестікті ашуды талап ету, діни практикаға қатысудан бас тартқаны үшін қолайсыз салдарлар туғызу, діни білім беруді таңу, шағын қауымдарға әкімшілік қысым жасау. Пакт адамның өз таңдауы бойынша дінге немесе нанымға ие болу не оны қабылдау бостандығын кемітетін мәжбүрлеуге тікелей тыйым салады [2]. Сондықтан ұлттық құқықта мәжбүрлеуді тек дене күш қолдану ретінде ғана емес, адамның дүниетанымдық еркіндігін іс жүзінде жоятын құқықтық, әкімшілік немесе әлеуметтік қысым ретінде де түсіну қажет.

Халықаралық стандарттар діни қауымдар автономиясын құрметтеуді де талап етеді. Автономия заңнан босатуды білдірмейді. Діни бірлестіктер конституциялық құрылысты, адам құқықтарын, қоғамдық тәртіпті, экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы заңнаманы, балаларды қорғау нормаларын, еңбек және азаматтық заңнаманы сақтауға міндетті. Бірақ

мемлекет теологиялық мәселелерге, ішкі доктриналық дауларға, рухани басшылық тәртібіне және қауымның діни сәйкестігіне, егер олар басқа тұлғалардың құқықтарын бұзбаса, араласпауы тиіс. Діни автономияны қорғау зайырлы мемлекеттің ішкі логикасымен сәйкес келеді: дін мемлекеттен бөлінген болса, мемлекет діни ақиқаттың әкімшілік төрешісіне айнала алмайды.

Қазақстан Республикасына қатысты халықаралық стандарттар тек сыртқы сын өлшемі ретінде ғана емес, құқықтың ішкі дамуының құралы ретінде пайдаланылуы тиіс. Қазақстан Республикасының 2026 жылғы Конституциясы халықаралық шарттық міндеттемелерді қолданыстағы құқық жүйесіне енгізеді және Конституцияның жоғары заңдық күшін белгілейді [1]. Демек, халықаралық нормалар мен құжаттар Конституциямен арақатынаста қарастырылуы керек, оны алмастырмауы тиіс. Дұрыс әдіснамалық ұстаным осында: халықаралық стандарттар ар-ождан бостандығының мазмұнын ашуға көмектеседі, бірақ ұлттық заңға түпкілікті заңдық баға Қазақстан Республикасының Конституциясы арқылы беріледі.

Осыдан Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңы бірнеше халықаралық өлшем арқылы талдануы тиіс деген қорытынды шығады. Біріншіден, заң ішкі ар-ождан бостандығына тимей ме - осыны тексеру қажет. Екіншіден, сыртқы діни қызметке қойылатын шектеулер жеткілікті түрде айқын әрі болжамды ма - соны анықтау керек. Үшіншіден, тіркеу талаптары заңды тұлғалыққа кемсітусіз қол жеткізу стандарттарына сәйкес келе ме - соны бағалау қажет. Төртіншіден, дінтану сараптамасының айқын рәсімі және тиімді шағымдану тетігі бар ма - осыны тексеру талап етіледі. Бесіншіден, діни білдіруді кемсітушілікке, араздыққа немесе зорлық-зомбылыққа подстрекательстводан ажырату қажет. Бұл өлшемдер қазақстандық заңнаманы әрі қарай талдаудың халықаралық-құқықтық негізін құрайды [5].

Сонымен бірге халықаралық стандарттар мемлекеттен ұлттық контексті ескеру міндетін алып тастамайды. Қазақстанның мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың өзіндік тарихы, халықтың көпұлтты құрамы, конфессияаралық келісім саясаты, экстремизмге қарсы іс-қимыл тәжірибесі және конституциялық бекітілген зайырлылығы бар. Бірақ ұлттық контекстке сілтеме шектеулердің әмбебап ақталуы бола алмайды. Контекст мемлекет неліктен діни саланы реттейтінін түсіндіреді, бірақ әрбір нақты шектеу неге қажет және мөлшерлес екенін дәлелдемейді. Сондықтан Қазақстанның ерекшелігі халықаралық стандарттарды жоққа шығаруға емес, оларды конституциялық тұрғыдан дәл қолдануға алып келуі тиіс.

Халықаралық-құқықтық стандарттар діни сенім бостандығы мен діни қауіпсіздіктің арақатынасын дәлірек түсінуге де мүмкіндік береді. Егер қауіпсіздік діни саладағы барлық үйреншікті емес, танымал емес немесе жаңа құбылысты басу ретінде түсінілсе, ол ар-ождан бостандығымен қақтығысқа түседі. Ал егер қауіпсіздік адам мен қоғамды зорлық-зомбылықтан, мәжбүрлеуден, экстремизмнен, кемсітушіліктен және подстрекательстводан

қорғау ретінде түсінілсе, ол дін немесе наным бостандығымен үйлесімді болуы мүмкін. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ басшылығы дәл осы екінші тәсілді қолдайды: құқықтарды құрметтеу қауіпсіздікті әлсіретпейді, керісінше, оны анағұрлым орнықты етеді [58].

Ақырында, халықаралық стандарттар құқықтық қорғаудың тиімді құралдарының маңызын атап көрсетеді. Егер адам немесе діни қауым тіркеуден бас тартуға, теріс сараптамалық қорытындыға, әкімшілік айыппұлға, діни іс-шараға тыйым салуға немесе діни материалды таратуға қойылған шектеуге шағымдана алмаса, діни сенім бостандығы толық болмайды. Тиімді құқықтық қорғау құралдарына қол жеткізу мемлекеттің Пактіде көзделген құқықтарды қамтамасыз ету жөніндегі жалпы міндетінің құрамдас бөлігі болып табылады [61]. Қазақстан жағдайында әкімшілік рәсімдер мен соттық бақылаудың тиімділігі діни сенім бостандығының іс жүзінде қорғалуына тікелей ықпал етеді. Шағымдану тетіктерінің формальды сипат алуы бұл құқықтың тиімді қорғалу мүмкіндігін төмендетеді.

Осылайша, діни сенім бостандығын қамтамасыз етудің халықаралық-құқықтық стандарттарынан бірнеше негізгі талап туындайды. Біріншіден, ой, ар-ождан, дін және наным бостандығы әр адамға тиесілі. Екіншіден, бұл құқықтың ішкі өлшеміне шектеу қойылмайды. Үшіншіден, дінді немесе нанымды сырттай білдіру заңда көзделген негіздер бойынша, легитимді мақсат, қажеттілік және мөлшерлестік талаптары сақталған жағдайда ғана шектелуі мүмкін. Төртіншіден, мемлекет діни және діни емес нанымдарға тең құқықтық жағдай жасауға тиіс. Бесіншіден, діни қауымдардың заңды тұлға мәртебесін әділ және кемсітусіз алу мүмкіндігі қамтамасыз етілуі қажет. Алтыншыдан, діни өшпенділікке қарсы шаралар дінді немесе оған қатысты сынды басу құралына айналмауға тиіс. Жетіншіден, құқықты шектейтін кез келген шара тиімді құқықтық қорғау тетіктерімен қатар жүруі қажет.

БҰҰ Адам құқықтары комитетінің жеке хабарламалар бойынша практикасы қосымша назар аударуға лайық, өйткені дәл осы практика Пактінің 18-бабының жалпы ережелері декларативті емес, қақтығысты құқықтық кеңістікте қалай жұмыс істейтінін көрсетеді. Hudoyberganova v. Uzbekistan ісінде Комитет мұсылмандық бас орамал таққаны үшін студент қыздың университеттен шығарылуын қарастырды және Пактінің 18-бабы бұзылды деген қорытындыға келді, өйткені мемлекет мұндай араласудың қажеттілігін жеткілікті түрде негіздемеген [62]. Осы диссертация үшін бұл мысал Қазақстанға тікелей үлгі ретінде емес, әдіснамалық бағдар ретінде маңызды: егер мемлекет білім беру немесе өзге жария ортада діни уәжделген мінез-құлықты шектесе, ол тек ереженің бар екенін ғана емес, шектеудің конституциялық маңызы бар қажеттілігін де дәлелдеуі тиіс. Сыртқы діни білдірудің үйреншікті зайырлы нормадан айырмашылығы өздігінен қоғамдық тәртіпке қатер ретінде автоматты түрде қарастырылмауы керек.

Өзге, бірақ кем емес маңызды практика желісі діни білім беру және ата-аналардың құқықтарымен байланысты. Лейрвог және басқалар Норвегияға қарсы ісінде БҰҰ Адам құқықтары комитеті дінмен, дүниетаныммен және

этикамен байланысты міндетті мектеп курсын бағалады және мемлекет ата-аналар мен балалардың нанымдарына қайшы келетін элементтерден босату мүмкіндігін, бейтараптық пен объективтілікті жеткілікті қамтамасыз етті ме деген мәселені қарастырды [63]. Бұл ұстаным Қазақстан үшін білім берудің зайырлы сипатының конституциялық бекітілуіне байланысты маңызды. Мектептің зайырлылығы дін туралы үнсіз қалу ретінде түсінілмеуі тиіс; керісінше, мемлекеттік мектеп діндер туралы мәдени, тарихи және әлеуметтік құбылыс ретінде білім бере алады және беруге тиіс. Бірақ мұндай оқыту конфессиялық емес, кемсітпейтін болуы және жасырын діни тәрбиеге немесе дінді теріс стигматизациялауға айналмауы керек.

БҰҰ Комитетінің практикасы діни сенім бостандығы діни көпшіліктің үйреншікті мінез-құлық нысандарына құқығын ғана қорғамайтынын да көрсетеді. Оның тексеруші мәні танымал емес, шағын, жаңа немесе әлеуметтік тұрғыдан даулы діни практика қорғалған кезде көрінеді. Әйтпесе дін бостандығы қоғамдық мақұлданған дәстүрді сақтау құқығына айналып кетеді. Халықаралық стандарт басқаша құрылған: мемлекет сыртқы діни қызметті шектей алады, бірақ ол құқықтық режимді діни азшылықтың күдіктілігі презумпциясына құра алмайды. Қазақстандық контексте бұл қорытынды діни бірлестіктерді тіркеуді, миссионерлік қызметті және дінтану сараптамасын талдау үшін ерекше маңызды. Бұл рәсімдердің әрқайсысы легитимді мақсатқа ие болуы мүмкін, бірақ әрқайсысы бір мезгілде мемлекет діни топтарды іс жүзінде қалаулы және қалаусыз деп бөлетін сүзгіге айналуға қабілетті.

Халықаралық-құқықтық доктринада мемлекеттің бейтараптығы туралы мәселе ерекше орын алады. БҰҰ-ның дін немесе наным бостандығы мәселесі жөніндегі Арнайы баяндамашысы Хайнер Билефельдт A/HRC/16/53 баяндамасында мемлекеттік бейтараптық дінге дұшпандық немесе діни көріністерді жария кеңістіктен ығыстыру ретінде түсінілмеуі тиіс екенін атап өтті [64]. Бейтараптық мемлекет дінді таңбайды, ресми конфессиялық ақиқатты белгілемейді, әкімшілік ресурстарды бір нанымды екіншісіне қарсы қолдау үшін пайдаланбайды және зайырлылықты антирелигиоздық сипаттағы идеологияға айналдырмайды дегенді білдіреді. Қазақстан үшін бұл ереже қағидатты: жаңа Конституция діннің мемлекеттен бөлінуін бекітеді, бірақ бұл бөліну екі бағытта жұмыс істеуі тиіс. Діни ұйымдар мемлекеттік функцияларды алмастырмауы керек, ал мемлекет теологиялық ақиқаттың төрешісіне айналмауы тиіс.

Сонымен бірге халықаралық стандарттар діни саладағы теріс пайдаланулар проблемасын алып тастамайды. Діни сенім бостандығы зорлық-зомбылықты, мәжбүрлеуді, қанауды, араздыққа подстрекательстволы, бала құқықтарының бұзылуын, әйелдерді кемсітуді, жеткілікті конституциялық негіз болмаған жағдайда жалпы заңдарды орындаудан бас тартуды қорғамайды. БҰҰ-ның Арнайы баяндамашысы A/68/290 баяндамасында дін немесе наным бостандығын әйелдер мен ерлердің теңдігімен өзара байланыста қарастыру қажеттігіне арнайы назар аударып,

діни дәлелдерді кемсітушілікті ақтау үшін пайдалануға жол бермеу керектігін көрсетті [65]. Бұл тезис қазақстандық құқық үшін де маңызды: мемлекет діни ілімге өз алдына араласпауы тиіс, бірақ нақты әрекеттер адамның теңдігін, қадір-қасиетін және қауіпсіздігін бұзса, оған жауап беруге міндетті. Діни ілімдік тұжырым мен құқыққа қарсы әрекет арасындағы айырмашылық заңдық тұрғыдан дәл жүргізілуі тиіс.

Осыдан діни сенім бостандығына қойылатын шектеулер дараландырылған болуы тиіс деген тағы бір халықаралық стандарт туындайды. Мемлекет жекелеген адамдардың әрекеттері үшін жауаптылықты бүкіл діни топқа, конфессияға немесе қауымға ауыстырмауы керек. Егер нақты адам зорлық-зомбылыққа шақыратын материалдарды таратса, бұл сол адамға және сол материалға қатысты құқықтық реакцияға әкелуі мүмкін. Бірақ бұл бүкіл діни дәстүрге күдікпен қарауды автоматты түрде ақтамауы тиіс. Мұндай тәсіл көпконфессиялық қоғам үшін ерекше маңызды, өйткені қоғамдық келісім жалпылама айыптаулар мен әкімшілік стигматизация арқылы оңай бұзылады. Қазақстандық конфессияаралық келісім моделі айырмашылықтардың басқарылатын үнсіздігіне емес, құқықтық теңдік пен атаулы жауаптылыққа негізделген кезде ғана орнықты болады.

Халықаралық-құқықтық стандарттар діни сынды діни өшпенділіктен ажыратуды да талап етеді. Діни және діни емес нанымдар сөзсіз дау-таласқа түседі: теологиялық, философиялық, мәдени, саяси. Демократиялық қоғамда мемлекет адамды оның нанымдарымен келіспеудің өзі фактісінен қорғауға тиіс емес. Ол кемсітушіліктен, араздықтан және зорлық-зомбылықтан қорғауы тиіс. Рабат іс-қимыл жоспары дәл осы себепті маңызды, өйткені ол білдірудің мазмұнын ғана емес, контекстін, сөйлеушінің мәртебесін, ниетін, таралу ауқымын және зиян ықтималдығын бағалауды ұсынады [56]. Қазақстандық дінтану сараптамасы үшін бұл тәсіл практикалық мәнге ие болуы мүмкін: сарапшы діни ерекшелік немесе өзге доктринаға өткір сын бар деген қорытындымен ғана шектелмеуі керек. Құқықтық бағалау анағұрлым нақты сұраққа жауап беруі тиіс: материалда кемсітушілікке, араздыққа немесе зорлық-зомбылыққа подстрекательство бар ма?

Халықаралық стандарттардың тағы бір қабаты діни сенім бостандығының цифрлық өлшеміне қатысты. Пакт пен 1981 жылғы Декларация қазіргі әлеуметтік желілер, мессенджерлер, видеоплатформалар және ақпарат таратудың алгоритмдік жүйелері пайда болғанға дейін қабылданды. Алайда олардың нормалары цифрлық ортаға да қолданылуға жатады, өйткені олар ақпараттың нақты тасымалдаушысын емес, діни нанымдарды білдіру және тарату құқығы мен бостандығын қорғайды. Бұл онлайн уағыз, электрондық діни әдебиет, қашықтан теологиялық оқыту және мессенджерлердегі діни қарым-қатынас дін немесе наным бостандығының қолданылу аясына жататынын көрсетеді.

Сонымен бірге цифрлық орта радикалдану, манипуляция, тарту және өшпенділік материалдарын тарату тәуекелдерін күшейтеді. Сондықтан мемлекет діни контентке жалпы цензура енгізуге емес, құқыққа қарсы

материалдарды шектеуге арналған нысаналы, уәжді әрі тексерілетін рәсімге сүйенуге тиіс.

Бұл қорытындының Қазақстан үшін маңызы айрықша: Дін істері комитетінің ресми материалдарына сәйкес, мемлекеттік органдар діни мазмұндағы интернет-ресурстарға талдау жүргізеді [6]. Мұндай талдауды құқыққа қарсы көріністердің алдын алу мақсатымен негіздеуге болады. Бірақ халықаралық стандарттар тұрғысынан ол айқын өлшемдермен сүйемелденуі тиіс: материалды қандай белгілер құқыққа қарсы етеді, бағалауды кім жүргізеді, сарапшының тәуелсіздігі қалай қамтамасыз етіледі, мүдделі тұлға қорытындыға қандай тәртіппен шағымдана алады, заңды діни білдірудің бұғатталуына қалай жол берілмейді. Бұл кепілдіктерсіз цифрлық бақылау заңсыз контентті ғана емес, бейбіт діни қарым-қатынасты да қамтып кетуі мүмкін.

Құқықтық айқындық стандартын да бөліп көрсету қажет. Діни сенім бостандығының сыртқы нысандарын шектейтін заң парламент немесе өзге құзыретті орган тарапынан формальды түрде қабылданған болуы ғана жеткіліксіз. Ол адамға қандай мінез-құлыққа жол берілетінін, қандай мінез-құлыққа тыйым салынатынын және қандай салдарлар туындауы мүмкін екенін ақылға қонымды түрде алдын ала болжауға мүмкіндік беруі тиіс. Егер «миссионерлік қызмет», «діни әдебиет», «діни мазмұн», «діни ілімді тарату», «діни іс-шара» ұғымдары тым кең қолданылса, болжамсыздық қаупі пайда болады. Адам сенім туралы жеке әңгіме қай жерде аяқталып, тіркеуді талап ететін қызмет қай жерде басталатынын түсінбеуі мүмкін. Діни қауым қандай материал сараптаманы қажет ететінін түсінбеуі мүмкін. Мұндай белгісіздік өздігінен бостандықты суытады, адамдарды санкциядан қорқып, нанымдарын заңды түрде білдіруден бас тартуға мәжбүрлейді.

Халықаралық стандарттар осы бөлікте Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясымен біріктірілуі тиіс. Егер Конституция тікелей қолданылады және жоғары заңдық күшке ие болса, арнайы заңның белгісіз нормасы ар-ождан бостандығына қарсы автоматты түрде қолданылмауы керек. Сот пен әкімшілік орган, егер мұндай түсіндіру мүмкін болса, оны конституциялық құқықты сақтап қалу пайдасына түсіндіруге міндетті. Ал егер норма шамадан тыс араласудан қашуға мүмкіндік бермесе, конституциялық бақылау тетігі іске қосылуы тиіс. Дәл осы жерде халықаралық стандарттар мен жаңа Конституция түйіседі: олар адам құқықтарына сәндік сілтемені емес, шектеулерді құқықтық тексерудің нақты тетігін талап етеді.

Осылайша, діни сенім бостандығын халықаралық-құқықтық талдау бірінші тарауда жалпы фон ретінде қалып қоймауы керек. Ол бүкіл диссертация үшін өлшемдер белгілейді. Екінші тарауда осы өлшемдер арқылы жаңа Конституцияның конституциялық кепілдіктері мен Қазақстан Республикасының арнайы заңнамасы тексерілуі қажет. Үшінші тарауда олар діни бірлестіктерді тіркеу практикасын, миссионерлік қызметті, дінтану сараптамасын, діни әдебиетке қойылатын шектеулерді, әкімшілік

жауаптылықты және соттық қорғауды бағалау кезінде пайдаланылуы тиіс. Тек осы жағдайда ғана халықаралық стандарттар әдебиет шолуының формальды бөлігі ретінде емес, Қазақстандағы діни сенім бостандығын реттеу моделін ғылыми талдаудың құралы ретінде жұмыс істейді.

Осы диссертация үшін негізгі қорытынды мынадай: халықаралық стандарттар Қазақстаннан діни саланы құқықтық реттеуден бас тартуды талап етпейді. Керісінше, олар мемлекеттің конституциялық маңызы бар құндылықтарды қорғау мақсатында діни қызметтің сыртқы нысандарын реттеу құқығын таниды. Алайда олар мұндай реттеу ішкі ар-ождан бостандығына тимеуін, кемсітушілік сипатта болмауын, діни бірлестіктер үшін шамадан тыс тосқауылдар жасамауын, дінтану сараптамасымен соттық тексеруді алмастырмауын және қауіпсіздікті шектеудің әмбебап негізіне айналдырмауын талап етеді. Дәл осы өлшемдер арқылы екінші және үшінші тарауларда Қазақстандағы діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық реттеу моделі бағалануы тиіс.

2 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ДІНИ СЕНІМ БОСТАНДЫҒЫН РЕТТЕУДІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

2.1 Қазақстанда дін бостандығын конституциялық реттеудің қалыптасуы мен дамуы

Қазақстанда діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық реттеудің қалыптасуын тыйымнан бостандыққа немесе мемлекеттік бақылаудан құқықтық плюрализмге қарай қарапайым сызықтық эволюция ретінде сипаттауға болмайды. Нақты динамика әлдеқайда күрделі болды. Онда бірнеше процесс тоғысты: кеңестік идеологиялық модельдің ыдырауы, ұзақ секулярлық қысым кезеңінен кейін діни өмірдің қайта қалпына келуі, ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуы, зайырлы мемлекет моделін іздеу, конфессияаралық келісім қажеттілігі, қауіпсіздік мәселелерінің күшеюі, діни бірлестіктер туралы заңнаманың дамуы және, ақырында, 2026 жылғы жаңа конституциялық жүйеге көшу. Сондықтан тарихи-құқықтық талдау актілерді хронологиялық ретпен тізбектеумен шектелмей, діни сенім бостандығының өзін түсіну үдерісінің қалай өзгергенін зерделеуге бағытталуы тиіс: мемлекет жол беретін рухани өмір саласынан қадір-қасиетпен, теңдікпен, зайырлылықпен және Конституцияның тікелей қолданылуымен байланысты дербес конституциялық құқыққа дейін. Тәуелсіздік алғанға дейін Қазақстан аумағындағы діни сала мемлекеттік-идеологиялық бақылаудың кеңестік моделі шеңберінде дамыды. Формальды түрде кеңестік конституциялар ар-ождан бостандығын танығанымен, алайда оның мазмұны дін жеке құбылыс ретінде қарастырылып, әкімшілік қадағалауға бағындырылған, ал мемлекеттік идеология атеистік дүниетанымға сүйенген жүйеге кіріктірілген болатын. Конституциялық мәтінде бұл діни культтерді атқару бостандығын және дінге қарсы насихат жүргізу бостандығын бекіту арқылы көрініс тапты. Сырттай белгілі бір тепе-теңдік сақталғандай көрінгенімен, діни ұйымдар іс жүзінде тәуелді жағдайда болды. Дүниетанымдық бейтараптық жария биліктің қызметінде басшылыққа алынбады. Кеңестік діни саясат жөніндегі зерттеулерде діни бірлестіктер азаматтық қоғамның дербес субъектілері деп танылмайды; олар қызметін әкімшілік жолмен белгіленген шектерде жүргізген, бақылауға тәуелді институттар ретінде сипатталады [66].

Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде қазақстандық заңнаманың қалай қалыптасқанын түсіну үшін осы тарихи алғышарттарды ескеру маңызды. Діни сенім бостандығын құқықтық реттеу бұрынғы жүйенің ықпалы сақталған жағдайда қалыптасты. Кеңестік кезеңнен діни саладағы бақылау тәжірибесі мен әкімшілік қадағалаудың қалыптасқан тетіктері сақталды. Сонымен қатар қоғамда діни өмірді қалпына келтіру қажеттілігі туындады. Сондықтан қазақстандық модель дамуының алғашқы кезеңі діни бостандықтың күрт кеңеюімен және бұрынғы идеологиялық монополиядан бас тартумен байланысты болды. Қазақ КСР-інің 1992 жылғы 15 қаңтардағы

«Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заңы тәуелсіздік кезеңіндегі діни салаға жаңа тәсілдерді бекіткен алғашқы арнайы актілердің бірі болды [67]. Оның қабылдануы салалық қана емес, конституциялық-өтпелі мәнге де ие еді: мемлекет дін енді идеологиялық басып-жаншу объектісі емес екенін, ал діни сенім бостандығы құқықтық мемлекеттілік жүйесіне енгізілуі тиіс екенін мойындады.

1992 жылғы ерте заң кейінгі заңнамалық өзгерістермен салыстырғанда көбіне жеткілікті түрде либералды деп бағаланады. Р. А. Подопригора посткеңестік Қазақстандағы діни саланы құқықтық реттеудің дамуын талдай отырып, бастапқы кезең діни қызмет пен тіркеу рәсімдеріне неғұрлым ашық тәсілмен сипатталғанын көрсетеді [9]. Мұндай либералдықтың түсінікті себептері болды. Жас мемлекет кеңестік модельден алшақтауға, адам құқықтарына бейілділігін көрсетуге, діни қауымдардың сенімін қалпына келтіруге және діни сенімдердің көптүрлілігін тануға ұмтылды. Алайда дәл осы тұста болашақ қақтығыс пайда болды: діни сала неғұрлым тез кеңейген сайын, мемлекет бақылау, қауіпсіздік, сыртқы діни ықпал және жаңа діни қозғалыстардың қызметі мәселелерін соғұрлым өткір қабылдай бастады.

Қазақстан Республикасының 1993 жылғы Конституциясы тәуелсіз Қазақстанның алғашқы Негізгі заңы болды және адам құқықтарының жаңа жүйесінде ар-ождан бостандығын бекітті. Ол мемлекеттік тәуелсіздіктің қалыптасуы, басқару нысанын іздеу, адамның жаңа құқықтық жүйедегі орнын айқындау және кеңестік идеологиялық конструкциядан бас тарту жағдайында қабылданды [68]. 1993 жылғы Конституцияның осы зерттеу үшін маңызы оның посткеңестік кезеңде ар-ождан бостандығына алғаш рет дәл конституциялық мәртебе беруінде. Діни таңдау бостандығы енді әкімшілік жолмен жол берілетін мүмкіндік ретінде емес, тұлғаның құқықтық жағдайының элементі ретінде қарастырыла бастады. Осы арқылы зайырлы мемлекеттің әрі қарай дамуына негіз қаланды.

Сонымен бірге 1993 жылғы Конституция өтпелі құжат болды. Ол маңызды демократиялық қағидаттарды бекітті, бірақ Қазақстанның саяси-құқықтық жүйесі әлі тұрақты институционалдық нысанға ие бола қойған жоқ. Сондықтан бұл кезеңдегі діни сенім бостандығы мәселелері нормативтік қалыптасу жағдайында тұрды. Бір жағынан, мемлекет ар-ождан бостандығы мен діни бірлесу бостандығын жариялады. Екінші жағынан, осы кезеңде дін бостандығы мен жария мүдделер арасындағы теңгерімді қамтамасыз етуге арналған конституциялық бақылау, әкімшілік рәсімдер, соттық қорғау және арнайы заңнама жүйесінің қалыптасуы әлі аяқталмаған еді. Дін бостандығы құқықтық тұрғыдан танылды, алайда оны іс жүзінде іске асыратын және қорғайтын тетіктер әлі қалыптасып жатты.

Қазақстанда діни сенім бостандығын конституциялық реттеудің келесі кезеңіне 1995 жылғы Конституцияның қабылдануы негіз болды. Қазақстанды демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырған Конституция адамды, оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттің ең қымбат қазынасы деп таныды [69]. Діни

сенім бостандығының одан арғы құқықтық дамуы осы ережелерге сүйенді. Конституциялық құрылымның негізгі қағидаттарының бірі саналатын зайырлылық енді адам құқықтарын қорғаумен сабақтастырыла қарастырылды. Осы кезеңде зайырлылықты түсіндіруде мемлекеттің діни мәселелердегі құқықтық бейтараптығын қамтамасыз ету алдыңғы орынға шығып, оны дінге қарсы бағытпен теңестірмеу мәселесі өзекті болды.

Ар-ождан бостандығын дербес конституциялық құқық ретінде 1995 жылғы Конституцияның 22-бабы бекітті. Оны жүзеге асыру жалпыадамзаттық және азаматтық құқықтар мен мемлекет алдындағы міндеттерді шарттауға немесе шектеуге негіз болмауға тиіс еді. Бұл кепілдік дінге көзқарасына байланысты кемсітуге тыйым салатын 14-баппен және адамның өзінің діни қатыстылығын айқындау, оны көрсету немесе көрсетпеу құқығын көздейтін 19-баппен толықтырылды [69]. Нәтижесінде діни саладағы конституциялық қорғау ар-ождан бостандығын, дінге қатынасына қарамастан теңдікті және өзінің діни қатыстылығын жарияламау мүмкіндігін қамтыды.

Өз кезеңінде бұл конституциялық кепілдіктердің маңызы жоғары болды. Олар адамның дінді ұстану еркіндігімен қатар, өзінің діни қатыстылығы туралы мемлекетке немесе қоғамға мәлімет бермеу құқығын да қорғады. Бұл әсіресе діни қатыстылықтың әлеуметтік салдары болуы мүмкін көпұлтты және көпконфессиялы қоғамда ерекше мәнге ие болды. Алайда 1995 жылғы Конституцияда белгілі бір ықшамдық сақталды: онда діннің мемлекеттен бөлінуі арнайы түрде ашып көрсетілмеді, діни қызметті шектеудің жеке конституциялық тесті белгіленбеді және ар-ождан бостандығы діни бірлестіктердің құқық субъектілігімен тікелей байланыстырылмады. Бұл мәселелерді реттеу ағымдағы заңнама мен құқық қолдану практикасына калдырылды.

1995 жылғы Конституциядан кейінгі заңнамалық кезеңді шартты түрде екі сатыға бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезең 1990-жылдардың салыстырмалы түрде либералды моделін жалғастырумен сипатталды: діни сала қаркынды кеңейіп, жаңа діни бірлестіктер пайда болды, халықаралық байланыстар күшейді, миссионерлік қызмет жанданды, сондай-ақ қоғамда діни қатысудың жаңа нысандары қалыптаса бастады. Екінші кезең, әсіресе 2000-жылдардан кейін, мемлекеттік бақылаудың күшеюімен, неғұрлым қатаң тіркеу талаптарының енгізілуімен, дінтану сараптамасының дамуымен, миссионерлік пен діни әдебиетті тарату тәртібін реттеумен байланысты болды. Бұл бұрылысты тек құқықтық логикамен түсіндіруге болмайды; ол өңірлік қауіпсіздікпен, радикалдану қауіптерімен, трансұлттық діни қозғалыстармен және мемлекеттің діни өрісті басқаруға ұмтылуымен байланысты болды.

Екінші кезеңнің негізгі нормативтік актісі Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңы болды [5]. Бұл заң 1992 жылғы бұрынғы заңды алмастырып, діни саланың құқықтық архитектурасын едәуір өзгертті. Ол діни қызмет, діни бірлестік,

миссионерлік қызмет, дінтану сараптамасы ұғымдарын бекітті, діни бірлестіктерді тіркеу тәртібін белгіледі, діни бірлестіктердің деңгейлерін айқындады, діни әдебиетті тарату мен миссионерлер қызметінің тәртібін реттеді. Шын мәнінде, 2011 жылдан бастап діни саланы реттеу неғұрлым егжей-тегжейлі, рәсімдік және бақылаушы сипат алды.

2011 жылғы Заңды бағалау сақтықты талап етеді. Заңнаманың егжей-тегжейлі болуының өзі діни сенім бостандығына қайшы келеді деп айтуға болмайды. Діни салада шын мәнінде ережелер қажет: бірлестіктердің заңды тұлғалығы, мүліктік қатынастар, рухани білім беру ұйымдары, миссионерлік қызмет, экстремизмнен қорғау, діни іс-шаралар, әдебиетті тарату. Бірақ мәселе егжей-тегжейлілік рұқсат беру сүзгісіне, ал әкімшілік рәсім бостандықты тарылту құралына айналған кезде туындайды. Қазақстанның діни қызмет туралы заңнамасына арналған ағылшын тіліндегі зерттеуінде Р. Подопригора оның даму бағытын либералды тәсілдерден тыйым салуға көбірек сүйенетін тәсілдерге ауысу деп сипаттайды [10]. Бұл баға жекелеген норманың Конституцияға қайшылығын өздігінен дәлелдемейді. Оның құқықтық мәнін ашу үшін бақылау шараларының қандай бостандықты, қандай негізбен және қаншалықты шектейтінін талдау қажет.

Діни саладағы заңнаманы бағалауда отандық зерттеулер реттеу мақсаттары мен құқықтық кепілдіктердің арақатынасын қарастыруға мүмкіндік береді. М. К. Самалдыков экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы заңнаманы жетілдіру мәселелерін, соның ішінде діни бірлестіктерге қатысты мемлекеттік шараларды талдайды [14]. С. К. Амандыкова мен И. Е. Искакованың зерттеуі діни бірлестіктердің құқықтық жағдайы мен жинақталған реттеу тәжірибесін қамтиды [13]. Осы мәселелерді конституциялық тұрғыдан бағалағанда заңның қабылдануымен шектелу жеткіліксіз: жария мүддені қорғауға арналған нақты талаптың ар-ождан бостандығын жүзеге асыруға әсері де анықталуға тиіс.

Адам құқықтарын қорғау жүйесіне 2017 және 2022 жылдардағы конституциялық реформалар ықпал етті. Діни қатынастарды тікелей реттеу олардың негізгі бағыты болған жоқ. 2022 жылғы реформамен Конституциялық Сотты қалпына келтірудің көзделуі құқықтарды конституциялық қорғаудың жаңа мүмкіндігін ашты. Азаматтар өздерінің конституциялық құқықтары мен бостандықтарына тікелей әсер ететін нормативтік құқықтық актілер мәселелері бойынша оған жүгіну мүмкіндігін алды [70]. Діни сенім бостандығы үшін мұның тікелей мәні болды. Конституциялық Сотқа жеке жүгіну мүмкіндігі пайда болғанға дейін көптеген мәселелер әкімшілік және сот практикасы жазықтығында қалып қойды. Реформадан кейін діни қызметті, миссионерлікті және әкімшілік жауаптылықты реттейтін нормалардың өзінің конституциялылығы туралы мәселе қою мүмкіндігі пайда болды.

2025 жылғы конституциялық тексеру осының көрсеткішті мысалы болды. Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының 2025 жылғы 26 ақпандағы № 67-НҚ нормативтік қаулысы «Діни қызмет және діни

бірлестіктер туралы» Заңның жекелеген ережелеріне және Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің миссионерлік қызметпен байланысты 490-бабы үшінші бөлігіне қатысты болды. Бұл қаулыда Конституциялық Сот зайырлы мемлекетте заң шығарушының қоғамдық тәртіпті, халықтың денсаулығы мен адамгершілігін қорғау, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтау жөнінде шаралар белгілеу құқығын таныды. Сонымен қатар Сот діни өзін-өзі білдіру мен жария мүдделер арасындағы тепе-теңдіктің қажеттігін атап өтті [7]. Аталған қаулының маңызы нақты қорытындыларымен ғана шектелмейді. Қаулыда діни сенім бостандығына қатысты құқықтық ұстанымдар конституциялық бақылау практикасы аясында алғаш рет кеңінен тұжырымдалды.

Оны талдағанда қаулының 2026 жылғы жаңа Конституция күшіне енгенге дейін қабылданғанын да ескеру қажет. Сондықтан бұл құқықтық ұстанымдар маңызын сақтай отырып, жаңа конституциялық ережелерге сай қайта бағалануға тиіс. Қолданыстағы заңнамаға да осы талап қойылады: оның нормаларын жаңартылған конституциялық модельге сәйкестігі жағынан талдау қажет.

Жаңа Конституцияның 96-бабы бұл талаптың маңызын арттырады: Конституция күшіне енген күнге дейін қолданылып келген заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілер Конституцияға қайшы келмейтін бөлігінде ғана қолданылады [1]. Демек, 2011 жылғы Заң мен діни қызмет туралы ӘҚБтК нормалары бұрынғы түсінікте автоматты түрде емес, жаңа Конституциямен үйлесімді болған шамада ғана күшін сақтайды.

Қазақстан Республикасының 2026 жылғы жаңа Конституциясы діни сенім бостандығын конституциялық реттеудің сапалық тұрғыдан жаңа кезеңіне айналды. Оның 2026 жылғы 15 наурызда республикалық референдумда қабылдануы және 2026 жылғы 1 шілдеден бастап күшіне енуі Негізгі заң мәтінінің жай ғана ауысуын емес, конституциялық координаталар жүйесінің қайта құрылуын білдіреді. Диссертация тақырыбы үшін жаңа Конституцияның ар-ождан бостандығының жалпы формуласымен ғана шектелмейтіні қағидатты маңызды. Ол діннің мемлекеттен бөлінуін, діни ұйымдар қызметінің шектерін, дінге және нанымға қатынасы себепті кемсітушілікке тыйым салуды, діни артықшылық немесе алауыздықты насихаттауға тыйым салумен бірге сөз бостандығын, білім берудің зайырлы сипатын, соттық қорғауды және конституциялық бақылауды бекітеді [1].

Жаңа Конституцияның бұрынғы модельден басты айырмашылығы реттеудің неғұрлым айқын жүйелілігінде. 1995 жылғы Конституцияда ар-ождан бостандығы ықшам түрде бекітілген, ал діни саланың едәуір бөлігі зайырлылық, теңдік және адам құқықтары туралы жалпы ережелерден туындайтын еді. Жаңа Конституцияда діни сала неғұрлым кеңейтілген конституциялық шеңберге ие болды. 7-бап діннің мемлекеттен бөлінуі және діни ұйымдар қызметін конституциялық құрылыс негіздерін, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, ұлттық қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, азаматтардың денсаулығын және қоғамның адамгершілігін қорғау

мақсатында шектеу мүмкіндігі туралы тікелей айтады [1]. Бұл маңызды өзгеріс: енді діни ұйымдарды реттеудің жол берілетін шектері тікелей конституциялық көрініске ие.

Сонымен бірге жаңа Конституция ар-ождан бостандығының қорғаушы өлшемін де күшейтеді. 25-бап әрбір адамның ар-ождан бостандығына құқығын бекітеді [1]. Кіріспеде бұл норма құқықтар мен бостандықтарды шектеу шектері туралы 41-баппен байланыста түсіндірілуі тиіс екені негізделген болатын. Егер ар-ождан бостандығы шектеуге жатпайтын құқықтардың қатарына кірсе, онда заң шығарушы мен құқық қолданушы ішкі ар-ождан бостандығын және діни қызметтің сыртқы нысандарын ерекше қатаң ажыратуға міндетті. Әйтпесе конституциялық қате пайда болады: миссионерлікті, әдебиетті немесе бірлестіктерді реттеу атауымен мемлекет адамның діни нанымдарға ие болу, оларды өзгерту немесе мүлде оларсыз болу жөніндегі ішкі құқығына іс жүзінде ықпал етуі мүмкін.

Діни қатыстылықты ашпау құқығын бекіту тәсілі де жаңа Конституцияда өзгерді. 1995 жылғы Конституция бұл кепілдікті адамның өзінің діни қатыстылығын айқындау және оны көрсету немесе көрсетпеу құқығы арқылы тікелей бекіткен еді [69]. Жаңа Конституцияда бұрынғы тұжырымның сақталмауын осы құқықты қорғаудың әлсіреуі деп түсінуге болмайды. Діни қатыстылықты ашпау құқығы енді ар-ождан бостандығы, жеке өмірге қол сұғылмаушылық, дербес деректерді қорғау, теңдік және кемсітушілікке тыйым салу туралы нормалардың жиынтығынан туындауы тиіс [1]. Осылай түсіндіру діни қатыстылықтың құқықтық табиғатын кеңірек ашуға мүмкіндік береді. Діни қатыстылық адамның сәйкестігін білдіретін элемент болумен бірге, мәжбүрлі түрде ашудан және құқыққа қайшы пайдаланудан қорғауды қажет ететін сезімтал дербес ақпарат ретінде қарастырылады.

Діни қатынастар саласы үшін сөз бостандығының конституциялық кепілдіктерінің маңызы айрықша. Сөз бостандығын, ақпаратты алу және тарату құқығын қамтамасыз ететін жаңа Конституция сонымен қатар діни артықшылық пен алауыздықты насихаттауға тыйым салады [1]. Бұл ережені бейбіт діни білдіруді құқыққа қарсы насихаттан ажыратын конституциялық өлшем ретінде түсіндіру керек; оны діни уағызға тыйым салудың негізіне айналдыруға болмайды. Көптеген діндер өз діни ілімінің ақиқаттығы туралы тұжырымды қамтиды; мұның өзі діни алауыздыққа тең емес. Құқықтық маңыз тұжырым кемсітушілікке, араздыққа, зорлық-зомбылыққа немесе басқа адамдардың құқықтарын кемітуге подстрекательствоға айналған кезде пайда болады. Сондықтан жаңа конституциялық реттеу дінтанулық және құқықтық бағалаудың анағұрлым нәзік өлшемдерін талап етеді.

Жаңа Конституция білім берудің зайырлы сипатын бекітеді, бұл да діни сенім бостандығын реттеуге ықпал етеді [1]. Бұрынғы модельде білім берудің зайырлылығы заңнамадан және зайырлы мемлекеттің жалпы қағидатынан туындайтын. Енді ол тікелей конституциялық көрініс алды. Бұл діни тәрбие, рухани білім беру ұйымдары, білім беру ортасындағы діни символдар, ата-аналардың құқықтары, баланың құқықтары және мемлекеттік мектептің

бейтараптығы мәселелері енді арнайы заң арқылы ғана емес, Конституция арқылы да талдануы тиіс екенін білдіреді. Зайырлы білім беру дінге қарсы білім беруге айналмауы керек; бірақ діни нормалар да мемлекеттік білім беру стандарттарын алмастыра алмайды.

Діни сенім бостандығын конституциялық реттеудің Қазақстандағы тарихи дамуы бостандықтың жалпы декларациясынан құқықтық тепе-теңдіктің неғұрлым күрделі моделіне қарай орнықты қозғалысты көрсетеді. Тәуелсіздіктің басында басты міндет діни саланы кеңестік идеологиялық тәуелділіктен босату болды. 1995 жылғы Конституция кезеңінде негізгі сын-қатер зайырлылықты, адам құқықтарын және діни бірлестіктерді реттеуді біріктіру болды. 2011 жылғы Заң қабылданғаннан кейін әкімшілік рәсімдер мен мемлекеттік бақылау шектері проблемасы күшейді. Конституциялық Сот қалпына келтірілгеннен кейін арнайы нормаларды конституциялық тексеру мүмкіндігі пайда болды. 2026 жылғы Конституция қабылданғаннан кейін жаңа міндет туындады: діни заңнаманың бүкіл массивін жаңартылған конституциялық кепілдіктер жүйесіне сәйкес келтіру.

Бұл эволюцияны біржақты бағалауға болмайды. 1990-жылдардың либералды кезеңі діни бостандықты кеңейтті, бірақ әрдайым жеткілікті құқықтық айқындықты қамтамасыз ете алмады. 2011 жылдан кейінгі неғұрлым қатаң кезең діни саланың басқарылуын күшейтті, бірақ шамадан тыс әкімшілік бақылау қаупін туғызды. 2022 жылдан кейінгі конституциялық кезең құқықтарды қорғау мүмкіндіктерін күшейтті, бірақ діни істер бойынша орнықты практиканы әлі қалыптастырған жоқ. 2026 жылғы жаңа Конституция анағұрлым кемел тепе-теңдік үшін мүмкіндік ашады, бірақ оның өздігінен автоматты түрде жүзеге асуына кепілдік бермейді. Барлығы заң шығарушының, соттардың, Конституциялық Соттың, уәкілетті органның және жергілікті атқарушы органдардың жаңа конституциялық ережелерді қалай түсіндіретініне байланысты болады.

Қазақстандық модельдің қалыптасуын талдағанда халықаралық контексті де ескеру қажет. Қазақстан діни сенім бостандығын реттеуді оқшау дамытқан жоқ. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялау, ЕҚЫҰ-ға қатысу, халықаралық құқық қорғау тетіктерімен өзара іс-қимыл, ЕҚЫҰ/ДИАҚБ мен Венеция комиссиясының басшылық қағидаттарын пайдалану сыртқы нормативтік бағдар қалыптастырды [3]. Бірақ халықаралық стандарттарды қабылдау біркелкі болған жоқ. Бір жағдайларда олар адам құқықтарын және либералдандыру пайдасына аргументтерді күшейтті. Басқа жағдайларда мемлекет ұлттық ерекшелікті, қауіпсіздікті және бақылау қажеттігін атап өтті. Сондықтан қазіргі міндет халықаралық стандарттарды механикалық көшіруде емес, оларды жаңа Конституция жағдайында конституциялық бейімдеуде жатыр.

Діни сенім бостандығын реттеудің қалыптасуы Қазақстанның діни кеңістігінің өзінің өзгеруімен де байланысты. 1990-жылдардың басында діни жаңғыру негізінен тарихи және мәдени сәйкестікті қалпына келтіру ретінде қабылданды. Кейін жаңа діни қозғалыстар пайда болды, миссионерлік

белсенділік күшейді, трансұлттық діни байланыстар дамыды, радикалдану, интернет-насихат және діни қауіпсіздік мәселелері туындады. Бұл объективті түрде мемлекеттен неғұрлым күрделі саясатты талап етті. Алайда мемлекеттің құқықтық кемелдігі тыйымдардың санымен емес, заңды діни белсенділікті нақты қатерден ажырата алу қабілетімен өлшенеді. Дәл осы қабілет қазақстандық модельді бағалау өлшеміне айналуы тиіс.

2026 жылдан бастап орталық мәселе арнайы заңның бұрынғы Конституцияға сәйкестігі ғана емес, оның жаңа конституциялық жүйемен үйлесімділігі болып отыр. Мысалы, діни бірлестіктерді тіркеу ар-ождан бостандығы, бірлесу бостандығы және кемсітпеу арқылы бағалануы тиіс. Миссионерлік қызмет діни білдіру бостандығы, сөз бостандығы және мәжбүрлеуге тыйым салу арқылы бағалануы керек. Дінтану сараптамасы құқықтық айқындық, уәжділік, соттық қорғау және діни мазмұнға цензуралық тәсілге тыйым салу арқылы тексерілуі тиіс. Әкімшілік жауаптылық мөлшерлестік және нақты зиянның немесе дәлелденген тәуекелдің болуы арқылы бағалануы қажет. Мұндай тәсіл енді тек халықаралық стандарттардан ғана емес, жаңа Конституцияның ішкі логикасынан да туындайды.

Жаңа Конституция 1995 жылғы Конституцияның тарихи маңызын жоққа шығармайтынын атап өту қажет. Керісінше, диссертация үшін сабақтастық пен үзілісті қатар көрсету маңызды. Сабақтастық мемлекеттің зайырлы сипатын, адам құқықтарын тануды, ар-ождан бостандығын және кемсітушілікке тыйым салуды сақтаудан көрінеді. Үзіліс жаңа Конституцияның неғұрлым егжей-тегжейлі және жүйелі шеңбер қалыптастыруында: діннің мемлекеттен бөлінуі дербес конституциялық көрініс алады; білім берудің зайырлы сипаты тікелей бекітіледі; соттық және конституциялық қорғау күшейеді; қолданыстағы заңдар жаңа Конституцияға сәйкестігі тұрғысынан тексерілуге жатады. Сондықтан 1995 жылғы Конституция тарихи-құқықтық база болып қала береді, бірақ 2026 жылғы 1 шілдеден кейін зерттеудің негізгі нормативтік шеңбері бола алмайды.

Осы контексте жаңа Конституцияның 96-бабы ерекше мәнге ие болады. Ол жаңа конституциялық модельге көшуді символдық емес, заңдық тұрғыдан міндетті етеді [1]. Егер қолданыстағы заңдар Конституцияға қайшы келмейтін бөлігінде ғана қолданылса, онда діни қызмет туралы арнайы заңнама құқықтық мониторингтің, ғылыми бағалаудың және қажет болған жағдайда заңнамалық түзетудің пәні болуы тиіс. Бұл тек айқын қайшылықтарға ғана емес, неғұрлым нәзік мәселелерге де қатысты: ұғымдардың белгісіздігі, рәсімдердің шамадан тыс болуы, тиімді кепілдіктердің болмауы, санкциялардың пропорционалды еместігі, сараптамалық қорытындылардың жеткілікті уәжделмеуі.

Дәл осы жерде тарихи-құқықтық талдау конституциялық-сыншыл талдауға өтеді. Қазақстан кеңестік бақылаудан зайырлы құқықтық мемлекетке дейінгі жолдан өтті деп айтумен шектелуге болмайды. Мұндай қорытынды тым тегіс болар еді және нақты шиеленісті көрсетпес еді. Дәлірек

формула мынадай: Қазақстан діни сенім бостандығын бірізді түрде кеңейтті және институционалдандырды, бірақ сонымен қатар діни саланы басқарудың әкімшілік тетіктерін күшейтті. 2026 жылғы жаңа Конституция бұл тепе-теңдікті мемлекеттік бақылау жоғалмайтын, бірақ құқықтық, рәсімдік тұрғыдан айқын, мөлшерлес және сот арқылы тексерілетін анағұрлым дәл конституциялық модель пайдасына қайта қарауға мүмкіндік береді.

Қазақстанда діни сенім бостандығының қалыптасуы соттың рөлінің біртіндеп өзгеруін де көрсетеді. Ерте кезеңде соттар діни бостандықты қалыптастырудың басты институты болған жоқ; негізгі рөлді заң шығарушы, әділет органдары және атқарушы органдар атқарды. Әкімшілік әділеттің дамуы, Конституциялық Соттың қалпына келтірілуі және рәсімдік қорғаудың күшеюімен соттардың маңызы арта түседі. Енді діни сенім бостандығын қорғау саяси-әкімшілік реттеу арқылы ғана емес, нақты шектеулерді соттық тексеру арқылы да жүзеге асуы тиіс. Бұл әкімшілік жауаптылық, тіркеу, дінтану сараптамасы және діни материалдарға қол жеткізу туралы істерде ерекше маңызды.

Әрі қарайғы зерттеу үшін бірін-бірі бірізді алмастырған және қазіргі жүйеде ішінара сақталып отырған үш тарихи модельді бөліп көрсету қағидатты маңызды. Бірінші модель - посткеңестік қалпына келтіруші модель: ол діни өмірді бұрынғы идеологиялық тәуелділіктен босатуға бағытталды. Екінші модель - әкімшілік-тұрақтандырушы модель: ол діни өрісті тіркеу, сараптама, бақылау және жауаптылық арқылы ретке келтіруге ұмтылды. Үшінші модель - конституциялық-кепілді модель: ол 2026 жылғы жаңа Конституциядан кейін қалыптасуы тиіс және әрбір араласуды адам құқықтары, зайырлылық, кемсітпеу, пропорционалдылық және соттық қорғау арқылы тексеруді көздейді. Диссертацияның міндеті - дәл осы үшінші модельге өтуді ғылыми тұрғыдан негіздеу.

Мұндай өту қауіпсіздіктен бас тартуды білдірмейді. Керісінше, ол қауіпсіздікті анағұрлым құқықтық етеді. Мемлекет айқын өлшемдер, атаулы шаралар, уәжді шешімдер және соттық бақылау арқылы әрекет еткенде, ол қоғамдық тәртіпті кең әкімшілік қалау жағдайына қарағанда тиімдірек қорғайды. Шамадан тыс бақылау қысқа мерзімді басқарушылық нәтиже беруі мүмкін, бірақ ол діни қауымдардың мемлекетке деген сенімін әлсіретеді және құқықтық маргиналдану қаупін туғызады. Конституциялық-кепілді модель діни сенім бостандығы мен қауіпсіздік бір-біріне қарсы қойылмауы тиіс деген ұстанымнан шығады. Қауіпсіздік Конституциямен үйлесетін құралдар арқылы қамтамасыз етілуі керек.

Сонымен, Қазақстанда діни сенім бостандығын конституциялық реттеудің қалыптасуы мен дамуы бірнеше кезеңнен өтті: идеологиялық бақылаудың кеңестік мұрасы; тәуелсіздіктің ерте кезеңі және діни саланың либералдануы; 1993 жылғы Конституцияда ар-ождан бостандығының конституциялық бекітілуі; 1995 жылғы Конституцияда зайырлы модельдің қалыптасуы; 2011 жылғы Заң қабылданғаннан кейін арнайы заңнамалық реттеудің күшеюі; 2022 жылғы реформадан кейін конституциялық

бақылаудың дамуы; 2026 жылғы жаңа Конституцияға көшу. Әр кезең өз ізін қалдырды. Бірақ қазіргі кезеңнің ерекшелігі - діни сенім бостандығы заң жол беретін діни белсенділік ретінде емес, заңның шектерін айқындайтын негізгі құқық ретінде түсінілуі тиіс.

Осылайша, тарихи-құқықтық талдау қазақстандық діни сенім бостандығы моделі әкімшілік басқарылатын зайырлылықтан конституциялық кепілдендірілген зайырлылыққа өту жағдайында тұрғанын көрсетеді. Біріншісі діни саланы бақылауға басымдық береді, екіншісі бостандық, бейтараптық, қауіпсіздік және теңдік арасындағы тепе-теңдікке сүйенеді. Қазақстан Республикасының 2026 жылғы жаңа Конституциясы дәл осы екінші модель үшін нормативтік негіздер жасайды. Алайда оның нақты қалыптасуы арнайы заңнама, дінтану сараптамасы, тіркеу рәсімдері, миссионерлік қызмет, әкімшілік жауаптылық және сот практикасы ар-ождан бостандығының конституциялық табиғатына сәйкес келтіріле ме, жоқ па - соған байланысты. Дәл осы міндет екінші тараудың келесі параграфтарында бірізді түрде ашылуы қажет.

2.2 Қазақстан Республикасындағы діни сенім бостандығының конституциялық кепілдіктері

Қазақстан Республикасындағы діни сенім бостандығының конституциялық кепілдіктері ар-ождан бостандығы туралы бір ғана нормаға келіп тірелмейді. Мұндай қысқарту оқу мақсатындағы баяндау үшін ыңғайлы болар еді, бірақ ол жаңа Конституцияның нақты құрылымын көрсетпейді. Діни сенім бостандығы әрбір адамның ар-ождан бостандығына құқығы бекітілген арнайы 25-баппен ғана емес, өзара байланысты конституциялық ережелердің тұтас кешенімен қорғалады: мемлекеттің зайырлы сипаты, діннің мемлекеттен бөлінуі, Конституцияның тікелей қолданылуы, заң мен сот алдындағы теңдік, дінге және нанымға қатынасы себепті кемсітушілікке тыйым салу, жеке өмірге қол сұғылмаушылық, сөз бостандығы, бірлесу бостандығы, білім берудің зайырлы сипаты, соттық қорғау, құқықтарды шектеу шектері және Конституциялық Сотқа жүгіну мүмкіндігі туралы нормалармен. Жаңа конституциялық модельдің ерекшелігі де осында: ар-ождан бостандығы оқшау декларация болудан қалып, конституциялық кепілдіктердің анағұрлым күрделі жүйесінің бір бөлігіне айналады [1].

Осы зерттеу үшін кепілдіктердің екі деңгейін ажырату қағидатты маңызды. Бірінші деңгей - материалдық деңгей. Ол діни сенім бостандығын нақты қандай конституциялық құндылықтар қорғайды деген сұраққа жауап береді: адам қадір-қасиеті, ар-ождан бостандығы, теңдік, зайырлылық, кемсітушілікке тыйым салу, сөз бостандығы, бірлесу бостандығы, жеке өмір, білім беру. Екінші деңгей - рәсімдік деңгей. Ол басқа сұраққа жауап береді: адам немесе діни қауым бұл құқық бұзылған жағдайда оны қандай тетіктер арқылы қорғай алады. Бұған соттық қорғау, конституциялық шағым, соттардың конституциялық құқықтарға нұқсан келтіретін актілерді қолданбау міндеті, мемлекеттік шешімдердің уәжділігі, құқықтық айқындық және әкімшілік актілерге шағымдану мүмкіндігі жатады. Бірінші деңгей болмаса, құқық мазмұн жағынан бос қалады. Екінші деңгей болмаса, ол әдемі, бірақ әлсіз декларацияға айналады.

Бастапқы кепілдік - Қазақстанды демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде бекітетін, оның ең жоғары құндылықтары адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары екенін айқындайтын жаңа Конституцияның 1-бабы [1]. Діни сенім бостандығы тақырыбы үшін бұл норманың іргелі мәні бар. Ол мемлекеттің саяси-құқықтық сипаттамасын ғана емес, барлық кейінгі нормаларды түсіндіру бағытын да белгілейді. Егер адам, оның құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылықтар деп танылса, онда діни сала тек әкімшілік бақылаудың ыңғайлылығы тұрғысынан ғана реттеле алмайды. Діни қызметке кез келген араласу қоғамдық тәртіпті басқарушы орган ретіндегі мемлекетпен ғана емес, ар-ождан бостандығының иесі ретіндегі адаммен де салыстырылып бағалануы тиіс.

Жаңа Конституцияның 1-бабындағы мемлекеттің зайырлы сипаты бөлек талдауды талап етеді. Зайырлылық дінге дұшпандықты білдірмейді. Ол дінді

қоғамдық кеңістіктен ығыстыруды да білдірмейді. Оның заңдық мәні мемлекет өзін қандай да бір дінмен теңестірмейтіндігінде, міндетті конфессиялық тиесілілікті белгілемейтіндігінде, діни доктринаны мемлекеттік биліктің қайнар көзі ретінде пайдаланбайтындығында және діни ұйымдарға мемлекеттік органдардың функцияларын бермейтіндігінде. Бірақ зайырлылық бір мезгілде мемлекетке сенушілерді, сенбейтіндерді, діни бірлестіктерді, діни азшылықтарды және өзінің дүниетанымдық ұстанымын ашқысы келмейтін тұлғаларды тең қорғау міндетін жүктейді. Осы тұрғыдан алғанда, зайырлылық діни сенім бостандығын шектеу емес, оның басты кепілдіктерінің бірі болып табылады.

Зайырлылық өзінің неғұрлым нақты көрінісін жаңа Конституцияның 7-бабынан табады. Бұл бап діннің мемлекеттен бөлінгенін тікелей бекітеді [1]. Бұл формула екіжақты мәнге ие. Біріншіден, діни ұйымдар мемлекеттік органдарды алмастырмауы, жария билікті жүзеге асыруға араласпауы, діни нормалардың барлық азаматтар үшін міндетті болуына талап қоймауы тиіс. Екіншіден, мемлекет теологиялық төрешіге айналмауы, діни ілімнің мазмұнына араласпауы, «дұрыс» діни ұстанымдарды тағайындамауы немесе әкімшілік құралдарды бір діни топтарды басқаларына қарсы қолдау үшін пайдаланбауы тиіс. Дәл сондықтан діннің мемлекеттен бөлінуі мемлекетті діни монополиядан ғана емес, дінді мемлекеттік бағындырудан да қорғайтын кепілдік болып табылады.

7-бап бір мезгілде Қазақстан аумағындағы діни ұйымдардың қызметі заңға сәйкес жүзеге асырылатынын және конституциялық құрылыс негіздерін, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қоғамдық тәртіпті, азаматтардың денсаулығын және қоғамның адамгершілігін сақтау мақсатында шектелуі мүмкін екенін белгілейді [1]. Бұл норма өте маңызды, өйткені ол діни ұйымдар қызметіне араласуға жол берілетін өлшемдерді конституциялық мәтінге тікелей енгізеді. Бірақ оны діни қызметті ерікті түрде шектеуге берілген жалпы мандат ретінде түсіндіруге болмайды. Керісінше, ол қатаң заңдық тесті талап етеді: заң бар ма, легитимді мақсат қандай, шектеу қажет пе, ол мөлшерлес пе, ішкі ар-ождан бостандығына тимей ме және кемсітушілікпен қолданылмай ма.

Дәл осы тұста ар-ождан бостандығы мен діни ұйымдардың қызметі арасындағы қағидатты айырмашылық пайда болады. Ар-ождан бостандығы адамға негізгі құқық ретінде тиесілі. Діни ұйымның қызметі - осы құқықты іске асырудың сыртқы, институционалдық нысаны. Мемлекет конституциялық маңызы бар құндылықтарды қорғау үшін қажет болған жағдайда ұйымдық қызметті, мүліктік мәселелерді, тіркеуді, жария іс-шараларды, білім беруді, әдебиет таратуды, миссионерлік қызметті реттеуге құқылы. Бірақ мемлекет қызметті реттеуді адамның өз ар-ожданына араласумен алмастыруға құқылы емес. Сондықтан 7-бап 25-баппен жүйелі байланыста түсіндірілуі тиіс, одан бөлек емес.

Жаңа Конституцияның 25-бабы әрбір адамның ар-ождан бостандығына құқығын бекітеді. Осы баптың екінші бөлігі ар-ождан бостандығына құқықты

жүзеге асыру жалпыадамзаттық және азаматтық құқықтарды, мемлекет алдындағы міндеттерді шектемеуі тиіс екенін белгілейді [1]. Бұл формула маңызды тепе-теңдікті сақтайды: ар-ождан бостандығы әркімнің құқығы ретінде танылады, бірақ оны жүзеге асыру басқа тұлғалардың құқықтарын кемітуге немесе жалпы міндеттерден бас тартуға негіз ретінде пайдаланылмауы тиіс. Алайда бұл норманың өзі мемлекет ішкі наным бостандығын шектей алады дегенді білдірмейді. Ол құқықты әлеуметтік кеңістікте жүзеге асыру шектері туралы айтады, адамның діни сәйкестігін мемлекет бақылауы туралы емес.

Ар-ождан бостандығының қорғау аясына адамның діни де, діни емес те дүниетанымдық дербестігі кіреді. Осы бостандық дінді ұстану не ұстанбау, нанымдарын өзгерту немесе сақтау, оларды жарияламау, діни өмірге қатысу не одан тыс қалу жөніндегі еркін таңдауды қамтиды. Бұл құқық үшін адамның сыртқы мәртебесінен гөрі ішкі дүниетанымдық өзін-өзі айқындауы басым мәнге ие. Ар-ождан бостандығына жасалған араласу сол себепті адамның жеке автономиясына да, қадір-қасиетіне де тікелей әсер етуі ықтимал. Сондықтан осы салада мемлекеттік реттеудің шектерін белгілеу айрықша негіздеуді қажет етеді.

Ар-ождан бостандығын ерекше қорғау жаңа Конституцияның 41-бабында көзделген. Осы бап адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектеудің жалпы режимін айқындайды: шектеулерге тек заңдармен және конституциялық құрылыс негіздерін, адам құқықтары мен бостандықтарын, ұлттық қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, азаматтардың денсаулығын және қоғамның адамгершілігін қорғау үшін қажетті шамада ғана жол беріледі [1]. Жол берілетін мақсаттарды атаумен қатар, бұл норма шектеуді бағалаудың жалпы конституциялық тестін бекітеді. Сыртқы діни әрекеттер көбіне адамның ішкі нанымымен байланысты болғандықтан, діни сенім бостандығын шектеуде аталған тест әсіресе қатаң қолданылуы тиіс. Діни білдіруді шектейтін мемлекет нақты шараның қажеттілігін дәлелдеуге міндетті; бақылаудың жалпы пайдасы туралы абстрактілі уәж мұны алмастыра алмайды.

41-баптағы тағы бір қағидатты ереже бойынша этносаралық және конфессияаралық келісімді бұзуға қабілетті кез келген әрекеттер конституциялық емес деп танылады [1]. Алғашқы қарағанда бұл норманың діни саланы реттеудегі жария-қорғау элементін күшейтетіні байқалады. Дегенмен оның мазмұнын тек тыйым салуға негіз болатын ереже деп түсіндірумен шектеуге болмайды. Санкциялар қолданудың өзі конфессияаралық келісімді қамтамасыз ете алмайды. Конфессияаралық келісім үшін теңдік пен мемлекеттің бейтараптығы, әртүрлі діни және діни емес нанымдарды құрметтеу, кемсітушілікке тыйым салу және діни азшылықтарды стигматизациялаудың алдын алу талап етіледі. Егер мемлекет жеткілікті негізсіз жекелеген діни топтарды шамадан тыс шектесе, ол келісімді нығайтпайды, керісінше, жасырын шиеленіс туғызады. Сондықтан

конфессияаралық келісім туралы норма екі бағытта жұмыс істеуі керек: діни алауыздыққа қарсы да, кемсітушілік сипаттағы мемлекеттік тәсілге қарсы да.

41-баптың үшінші бөлігі бұдан да күштірек мәнге ие: онда Конституцияның, соның ішінде 25-бабында көзделген құқықтар мен бостандықтар ешбір жағдайда шектелмейтіні көрсетілген [1]. Бұл ар-ождан бостандығының ерекше мәртебеге ие екенін білдіреді. Алайда бұл мәртебе мұқият түсіндіруді талап етеді. Шектелмейтін нәрсе - ар-ождан бостандығының ішкі өзегі: нанымдарға ие болу, оларсыз болу, оларды сақтау, өзгерту және дүниетанымдық мәжбүрлеуге ұшырамау құқығы. Ал діни қызметтің сыртқы нысандарын реттеу 7-бапта көзделген мақсаттармен және 41-баптағы қажеттілік талабымен байланыстырыла бағалануы тиіс. Осылай түсіндіру 25-баптың кепілдігін сақтай отырып, сыртқы қызметке араласудың конституциялық шектерін айқындауға мүмкіндік береді.

Жаңа Конституцияның 16-бабы діни сенім бостандығын теңдік қағидаты арқылы күшейтеді. Ол барлығының заң мен сот алдында теңдігін бекітеді, сондай-ақ дінге және нанымға қатынасы себепті кемсітушілікке тыйым салады [1]. Бұл кепілдіктің мәні ар-ождан бостандығының өзінен кем емес. Теңдіксіз бостандық діни көпшіліктің артықшылығына оңай айналады. Мемлекет формальды түрде діни сенім бостандығына рұқсат беруі мүмкін, бірақ іс жүзінде бір діни бірлестіктер үшін қолайлырақ, ал басқалары үшін күрделірек жағдайлар жасауы мүмкін. Дәл сондықтан кемсітушілікке тыйым салу діни бірлестіктерді тіркеуге, дінтану сараптамасына, миссионерлік қызметке, культтік ғимараттарға қол жеткізуге, рухани білім беруге және діни материалдарды таратуға қолданылуы тиіс.

Дінге және нанымға қатынасы себепті кемсітушілікке тыйым салу тек сенушілерді ғана қорғамайды. Ол атеистерді, агностиктерді, діни қатыстылығы жоқ тұлғаларды, дінін өзгерткен адамдарды, діни бірлестіктен шыққан адамдарды, жария діни мінез-құлықтан бас тартқан немесе өз нанымдарын ашқысы келмейтін тұлғаларды да қорғайды. Конституциялық ар-ождан бостандығының конфессиялық саясаттан қағидатты айырмашылығы осында. Конституция дінді институт ретінде институттың өзі үшін емес, адамды оның дүниетанымдық автономиясында қорғайды. Демек, адамның дінге қатынасы себепті оны тікелей немесе жанама түрде қолайсыз жағдайға қоятын кез келген мемлекеттік шара 16-бап арқылы қарастырылуы тиіс.

Теңдік кепілдігі көпұлтты және көпконфессиялы қоғамда ерекше маңызды. Қазақстан дәстүрлі түрде конфессияаралық келісімнің маңызын атап өтеді, бірақ келісім әкімшілік жолмен басқарылатын қақтығыстың болмауы ретінде түсінілмеуі керек. Конституциялық тұрғыдан кемел келісім субъектілердің тең құқықтық мәртебесіне, діни және антирелигиоздық кемсітушілікке жол бермеуге, құқықтық айқындыққа және мемлекеттік рәсімдерге сенімге негізделеді. Егер шағын діни топ тіркеуді, сараптаманы немесе әкімшілік практиканы өзіне қатысты бастапқыдан күдікпен қарайтын тетік ретінде қабылдаса, теңдіктің конституциялық кепілдігі іс жүзінде

әлсірейді. Демек, арнайы заңнаманы бағалауда 16-бап негізгі өлшемдердің бірі ретінде қолданылуға тиіс.

Жаңа Конституцияның 21-бабы жеке өмірге қол сұғылмаушылықты, жеке және отбасылық құпияны, дербес деректерді заңсыз жинаудан, өңдеуден, сақтаудан және пайдаланудан қорғауды қамтиды. Қорғау цифрлық технологиялар қолданылғанда да қамтамасыз етіледі [1]. Діни қатыстылық пен дүниетаным туралы мәліметтер жеке өмірге қатысты болғандықтан, осы кепілдік оларды пайдаланудың заңдылығын бағалауға да негіз болады. Дінді ұстану не ұстанбау, оны өзгерту, діни қауымға қатысу, құлшылық ету немесе рухани тәлімгерге жүгіну жөніндегі ақпараттың жария болуы әлеуметтік қысымға, кемсітушілікке, отбасылық жанжалға, еңбек қатынастарындағы қолайсыз салдарға не стигматизацияға әкелуі мүмкін. Демек, мұндай ақпаратқа құқықтық баға беру оның діни мазмұнын анықтаумен шектелмеуге тиіс: оны жинау мен пайдаланудың жеке өмірді қорғау талаптарына сәйкестігі де тексерілуі қажет.

1995 жылғы Конституция адамның өзінің діни қатыстылығын көрсету немесе көрсетпеу құқығын тікелей бекіткен еді [69]. Жаңа Конституцияның 22-бабында мұндай ереже ұлттық қатыстылыққа қатысты ғана сақталған [1]. Осы мәтіндік өзгерістен діни мәліметтер құқықтық қорғаудан шығарылды деген қорытынды туындамайды. Оларды қорғаудың негізін ар-ождан бостандығы, жеке өмірге қол сұғылмаушылық, дербес деректерді қорғау және кемсітпеу кепілдіктерін өзара байланыста түсіндіру арқылы айқындау қажет. Мұндай тәсіл діни қатыстылықты құжатта көрсетпеумен шектелмейді: діни сипаттағы ақпаратты заңсыз жинау, өңдеу, тарату немесе пайдалану да осы кепілдіктер тұрғысынан бағалануға тиіс.

21-баптың цифрлық технологияларды тікелей қамтуы діни мәліметтерді қорғауға да қатысты. Жазылымдар, хат алмасу, онлайн-топтарға қатысу, интернет-ресурстарға кіру, діни материал тарату немесе дәріс тыңдау адамның діни белсенділігі туралы жанама ақпарат беруі мүмкін. Мұндай мәліметтерге мемлекеттік органдар, білім беру ұйымдары, жұмыс берушілер мен цифрлық платформалар қол жеткізуі ықтимал. Оларды тиісті құқықтық негізсіз жинау не пайдалану жеке өмірге қол сұғумен қатар, адамның нанымын еркін білдіруіне де қысым туғызуы мүмкін. Осы байланысқа сай діни сенім бостандығының кепілдіктеріне дәстүрлі діни қызметпен қатар, цифрлық ортадағы діни және дүниетанымдық ақпараттың құпиялылығын қорғау да кіруге тиіс.

Сөз бостандығының, ғылыми, техникалық және көркем шығармашылықтың, сондай-ақ ақпаратты заңмен тыйым салынбаған тәсілдермен еркін алу мен таратудың кепілдіктері жаңа Конституцияның 23-бабында бекітілген. Осы конституциялық норма діни артықшылық пен алауыздықты насихаттауға, сондай-ақ нұқсан келтіруші және зорлықшыл сипаттағы өзге насихатты таратуға жол бермейді [1].

Діни сенім бостандығының қамтамасыз етілуі үшін бұл норманың маңызы зор. Діни нанымды білдірудің ықтимал нысандарына уағыз,

теологиялық пікірталас, діни әдебиет, рухани тәлімгерлік, жария мәлімдемелер және интернеттегі контент жатады. Сондықтан діни мазмұндағы пікірлерге қойылған шектеулер сөз бостандығын жүзеге асыруға да ықпал етеді. Алайда кемсітушілікке, араздыққа немесе зорлық-зомбылыққа итермелейтін әрекеттерді осы бостандыққа сүйеніп қорғауға болмайды.

Діни нанымды білдіруді тыйым салынған насихаттан ажырату үшін олардың шекарасын нақты белгілеу қажет. Өз қағидаларын ақиқат деп қабылдау көптеген діни ілімдердің негізін құрайды. Осындай сенімнің болуын ғана діни артықшылықты насихаттау деп бағалауға болмайды. Құқықтық бағалау мәселесі өз дінінің ақиқаттығына сену басқа адамдарды қорлауға, араздыққа итермелеуге, кемсітушілікті немесе зорлық-зомбылықты ақтауға ұласқанда ғана туындайды. Осыған орай 23-бапты қолданғанда діни нанымды білдіруді діни өшпенділіктен ажыратуға арналған халықаралық өлшемдерді ескеру қажет [52].

Дінтану сараптамасын жүргізу де 23-баптағы цензураға тыйым салу талабын ескеруді қажет етеді [1]. Құқыққа қарсы насихаттың, экстремизмнің немесе діни алауыздықтың белгілері болуы ықтимал материалдарды осындай сараптама арқылы бағалауға болады. Діни көзқарастарды алдын ала шектеу үшін сараптаманы пайдалануға, алайда, жол берілмеуге тиіс. Материалда заңмен тыйым салынған мазмұнның бар-жоғын мемлекет анықтай алады. Алайда діни ілімнің ақиқаттығына, ішкі құндылығына немесе қоғам үшін қолайлылығына баға бермеуі қажет. Сондықтан дінтану сараптамасына айқын өлшемдер, уәжді қорытындылар және ашық рәсім талап етіледі; оның нәтижелеріне сот тәртібімен шағымдану мүмкіндігі де қамтамасыз етілуге тиіс. Осы талаптар орындалмаса, сараптама жүргізу цензураға қойылған конституциялық тыйымға қайшы келуі мүмкін.

Қазақстан Республикасы азаматтарының бірлесу бостандығына құқығына жаңа Конституцияның 26-бабы кепілдік береді [1]. Діни сенім бостандығын ұжым болып жүзеге асыру осы құқықпен тікелей ұштасады. Діни наным жеке сенімнен бөлек, қауымдық өмірде, бірлескен дұға мен құлшылықта, рухани басшылықта, діни білім беру мен қайырымдылық қызметінде де көрініс табады. Осы себепті ар-ождан бостандығын ұжымдық түрде іске асырудың ұйымдық негізі бірлесу бостандығына сүйенеді. Сондықтан діни бірлестікті әкімшілік-құқықтық құрылым ретінде ғана қарастыру жеткіліксіз: ол діни сенім бостандығын бірлесіп жүзеге асыратын институционалдық нысан да болып саналады.

Бұл ретте 26-бап бірлесу бостандығына құқықты азаматтарға қатысты бекітсе, 25-бап ар-ождан бостандығын әрбір адамға тиесілі деп таниды [1]. Бұл айырмашылықтың құқықтарды жүзеге асырудағы практикалық маңызы бар. Шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар ар-ождан бостандығын пайдалана алғанымен, олардың діни бірлестіктерді құруы немесе сол бірлестіктердің қызметіне қатысуы арнайы заңмен реттелуі мүмкін. Ішкі наным бостандығына қол сұқпайтын әрі кемсітушілік сипатта болмайтын

реттеуге жол беріледі. Мәселе заң шығарушының діни бірлестіктерге ережелер белгілеу мүмкіндігінде емес, сол ережелер дінді іс жүзінде ұжымдық ұстануға тыйым салуға айналып кетпей ме деген сұрақта.

Бірлесу бостандығының конституциялық кепілдігі діни бірлестіктерді мемлекеттік тіркеуге қатысты тәсілді қайта қарауды да талап етеді. Тіркеу заңды тұлғалықты иелену, банктік шоттар ашу, мүлікке иелік ету, үй-жайларды жалға алу, шарттар жасасу, соттық қорғауға қатысу және тұрақты діни қызметті ұйымдастыру үшін қажет болуы мүмкін. Бірақ тіркеу ар-ождан бостандығының өз қайнар көзі ретінде қабылданбауы тиіс. Адам тіркеуге дейін де сенуге және дұға етуге құқылы. Адамдардың шағын тобы заңды тұлға мәртебесін алғанға дейін де діни мәселелерді бірлесіп талқылауға құқылы. Мемлекет жария және институционалдық қызметті реттей алады, бірақ тіркеудің болмауын кез келген діни қарым-қатынастың құқыққа қайшылығының дәлелі ретінде қарастырмауы керек.

Заң жаңа Конституцияның 19-бабының 2-тармағында бекітілген айғақ беру иммунитетін де бөлек кепілдік ретінде таниды [1]. Онда ешкім өзіне, жұбайына және заңмен белгіленген шектегі жақын туыстарына қарсы куәлік беруге міндетті емес екені, сондай-ақ дін қызметшілері тәубеге келу кезінде, яғни діни сыр ашу барысында, оларға сеніп тапсырылған адамдарға қарсы куәлік беруге міндетті емес екені белгіленген. Соңғы кепілдік діни сенім бостандығымен тікелей байланысты. Тәубе құпиясы немесе діни сыр ашу құпиясы тек процестік ерекшелік қана емес, тұлғаның рухани автономиясына құрмет элементі болып табылады. Дін қызметшісіне жүгінген адам көбіне ар-ождан, кінә, тәубе, отбасылық өмір және адамгершілік таңдау шекарасында орналасқан мәліметтерді ашады. Дін қызметшісін куәлік беруге мәжбүрлеу мұндай коммуникацияның табиғатын бұзар еді.

Сонымен бірге тәубе құпиясының кепілдігі абайлап қолдануды талап етеді. Ол діни ұйымдардың заңнан абсолютті иммунитетіне айналмауы тиіс. Әңгіме дәл тәубе үстінде сенім артқан тұлғаға қарсы куәлік беруге тыйым салу туралы болып отыр. Бұл кепілдік діни ұйымдарды заңнаманы сақтау міндетінен босатпайды, құқыққа қарсы әрекеттерді қорғамайды, мемлекеттің өмірге, денсаулыққа және қауіпсіздікке төнетін қатерлердің алдын алу міндетін жоймайды. Бірақ ол жаңа Конституция діни саланы тек реттеу объектісі ғана емес, конституциялық қорғауды қажет ететін ерекше сенім кеңістігі ретінде де танитынын көрсетеді.

Жаңа Конституцияның 33-бабы Қазақстан Республикасы аумағындағы білім беру ұйымдарында білім беру мен тәрбиелеу жүйесінің, рухани діни білім беру ұйымдарын қоспағанда, зайырлы сипатта болатынын бекітеді [1]. Бұл норма бір мезгілде ар-ождан бостандығының кепілдігі және мемлекеттік білім беру жүйесіндегі діни ықпалдың шектеуі ретінде көрінеді. Ол білім алушыларды конфессиялық таңудан қорғайды, мемлекеттік білім беру стандарттарының бейтараптығын қамтамасыз етеді және мемлекеттің білім беруге бірыңғай талаптар белгілеу құқығын сақтайды. Бірақ оны дінді мәдени, тарихи, философиялық немесе құқықтық аспектіде зерттеуге тыйым

салу ретінде түсіндіруге болмайды. Білім берудің зайырлылығы конфессиялық емес сипат дегенді білдіреді, антирелигиоздық сипат дегенді емес.

Конституция балаға қамқорлық жасау мен тәрбие беруді ата-аналардың етене құқығы әрі міндеті деп бекітеді [1]. Осы ереже ата-аналардың діни дәстүрмен таныстыруы мен өз нанымдарына сәйкес тәрбие беруінің конституциялық негізін құрайды. Алайда ата-аналық өкілеттік баланың дербес құқық иесі ретіндегі мәртебесімен бірге қарастырылуға тиіс. Ата-аналық құқық баланың құқықтарын, білім берудің зайырлы сипаты мен міндетті стандарттарын, денсаулықты, қадір-қасиетті және кәмелетке толмағанның болашақ автономиясын ескере отырып жүзеге асырылуы тиіс. Сондықтан білім беру саласындағы діни сенім бостандығының конституциялық кепілдігі ата-аналық тәрбие, баланың автономиясы және мемлекеттің бейтараптығы арасындағы тепе-теңдікті талап етеді.

Соттық қорғау діни сенім бостандығының негізгі рәсімдік кепілдіктерінің бірі болып табылады. Жаңа Конституцияның 12-бабының 2-тармағы әрбір адамның өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау құқығын бекітеді [1]. Діни салада бұл құқық ерекше практикалық маңызға ие. Адам немесе діни бірлестік тіркеуден бас тартумен, теріс сараптамалық қорытындымен, діни әдебиетті таратуға тыйым салумен, діни іс-шараны шектеумен, әкімшілік айыппұлмен, үй-жай беруден бас тартумен, білім беру немесе еңбек ортасындағы қысыммен бетпе-бет келуі мүмкін. Сотқа қол жеткізусіз ар-ождан бостандығының конституциялық кепілдігі әкімшілік қалауға тәуелді болып қала береді.

Алайда сотқа жүгіну мүмкіндігінің өзі тиімді қорғауға әлі кепілдік бермейді. Сот заңның формальды сақталуын ғана емес, араласудың конституциялық мағынасын да бағалауы тиіс. Мысалы, миссионерлік қызмет туралы істе сот тіркеу болды ма деген сұрақпен шектелмеуі керек. Сот діни ілімнің жария таратылған-таратылмағанын, тұлғаның діни бірлестік атынан әрекет еткен-етпегенін, өзге адамдардың құқықтарына зиян келтірілген-келтірілмегенін немесе нақты қауіп туындаған-туындамағанын анықтауға тиіс. Сондай-ақ қолданылған санкцияның мөлшерлестігін тексеруі қажет. Діни әдебиет жөніндегі істерде сот материалдың діни мазмұнын бағалаумен шектелмей, онда құқыққа қарсы шақырулардың бар-жоғын да қарастыруы қажет. Осындай тәсілдің негізінде Конституция нормаларын тікелей қолдану қағидаты жатыр.

Осы тұрғыдан Конституциялық Соттың атқаратын рөлі айрықша. Жаңа Конституцияның 73-бабы бойынша азаматтардың өтініштері Конституциялық Соттың олардың құқықтары мен бостандықтарына тікелей әсер ететін нормативтік құқықтық актілердің Конституцияға сәйкестігін тексеруіне негіз болады [1]. Осы тетікті пайдалану діни сенім бостандығына қойылатын заңнамалық шектеулерге конституциялық баға беруге мүмкіндік ашады. Құқықтың бұзылуына мемлекеттік органның әрекеті емес, нормативтік құқықтық актінің өзі себеп болған жағдайда азамат сол актінің

Конституцияға сәйкестігі туралы мәселе қоюға құқылы. Әсіресе миссионерлік қызметті, діни бірлестіктерді тіркеуді, дінтану сараптамасын, діни материалдарды таратуды және әкімшілік жауаптылықты реттейтін нормаларға қатысты мұндай конституциялық бақылаудың маңызы зор.

Конституциялық Сот қызметінің тәртібі мен конституциялық іс жүргізудің құқықтық тетіктері «Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» Конституциялық заңда айқындалады [71]. Діни сенім бостандығын конституциялық қорғауды тек ерекше жағдайларға арналған құрал деп қабылдауға болмайды. Жаңа Конституция аясында діни салаға қатысты 25, 7 және 41-баптарды құқықтық түсіндіру тәсілдерін қалыптастыруда Конституциялық Соттың орны маңызды. Конституциялық бақылау нормалардың Конституция мәтініне формальды сәйкестігін тексерумен шектелмеуі қажет. Ол даулы заң ережелерінің конституциялық тұрғыдан жол берілетін түсіндірмесін айқындауды да қамтуға тиіс. Осы тәсілді қолдану арнайы заңнаманы негізсіз немесе әркелкі қолдану тәуекелін азайтуға көмектеседі.

Жаңа Конституцияның 75-бабы Конституцияға қайшы деп танылған заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерге немесе олардың жекелеген ережелеріне мынадай салдар белгілейді: олар Конституциялық Сот шешім қабылдаған күннен не ол белгілеген мерзімнен бастап күшін жояды және қолданылуға жатпайды [1]. Діни сенім бостандығын қорғауда да осы ереже маңызды. Діни қызметті реттейтін норма конституциялық емес деп танылса, оны құқық қолдану практикасында одан әрі пайдалануға жол берілмеуі қажет. Ал Конституциялық Сот норманың Конституцияға сәйкестігін белгілі бір түсіндірумен байланыстырса, мемлекеттік органдар мен соттар оны осы құқықтық ұстанымға сәйкес қолдануы қажет. Мұның діни заңнамадағы әртүрлі түсіндірілуі мүмкін нормаларды қолдану кезінде ерекше маңызы бар.

Жаңа Конституцияның 79-бабы соттардың конституциялық құқықтар мен бостандықтарға нұқсан келтіретін заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдануына жол бермейді. Сот қолданылуға тиісті акт осындай нұқсан келтіреді деп тапса, іс жүргізуді тоқтата тұрып, оны конституциялық емес деп тану туралы ұсынумен Конституциялық Сотқа жүгінуге міндетті [1]. Демек, діни қызмет жөніндегі істі қарағанда арнайы заңға сілтеме жасау жеткіліксіз: сот қолданылатын норманың Конституцияға сәйкестігін де ескеруге тиіс. Ол нақты іс бойынша конституциялық бақылаудың белсенді қатысушысына айналады. Егер діни қызмет туралы норма ар-ождан бостандығымен айқын қайшылыққа түсетін болса, сот бұған көз жұма қарамай, конституциялық тексеру тетігін қолдануға міндетті.

Жаңа Конституцияның 5-бабы маңызды кепілдік ретінде көрінеді: ол Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығы Конституцияның, оған сәйкес келетін заңдардың, Конституциялық Сот пен Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларының, өзге де нормативтік құқықтық актілердің және Қазақстан Республикасының халықаралық шарттық міндеттемелерінің

нормаларын қамтитынын бекітеді [1]. Бұл баптың әдіснамалық мәні бар. Ол діни қызмет туралы заңды автономды жабық массив ретінде қарастыруға мүмкіндік бермейді. Арнайы заң Конституция жоғары заңдық күшке және тікелей қолданылуға ие қолданыстағы құқық жүйесінде қолданылуы тиіс. Демек, діни бірлестіктер, миссионерлік немесе сараптама туралы кез келген норма Конституциямен, халықаралық міндеттемелермен және жоғары соттардың құқықтық ұстанымдарымен салыстырылуы қажет.

5-бап азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне қатысты нормативтік құқықтық актілерді ресми жариялаудың міндеттілігін де бекітеді [1]. Діни сенім бостандығы үшін бұл құқықтық айқындық қағидатымен байланысты. Тұлға қандай әрекеттер тіркеуді талап ететінін, қандай материалдар сараптамаға жататынын, қандай діни іс-шаралар хабарлауды қажет ететінін, қандай әрекеттер әкімшілік құқық бұзушылық құрамын құрайтынын білуі тиіс. Егер талаптар бытыраңқы заңға тәуелді актілерде болса, бірізді қолданылмаса немесе бұлыңғыр тұжырымдалса, ар-ождан бостандығының конституциялық кепілдігі әлсірейді. Азаматтан анық, қолжетімді және болжамды емес қағидаларды сақтауды талап етуге болмайды.

Қазақстан Республикасының «Құқықтық актілер туралы» Заңының рөлі де осымен байланысты. Бұл Заң нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу, қабылдау, тіркеу, қолданысқа енгізу, өзгерту, толықтыру және қолданысын тоқтату тәртібін реттейді [72]. Диссертация үшін ол жаңа Конституция күшіне енгеннен кейін оның басымдығын теориялық тұрғыдан тану ғана емес, қолданыстағы актілерді оған іс жүзінде сәйкестендіруді қамтамасыз ету қажет болғандықтан маңызды. Діни қызмет туралы заңнама құқықтық мониторингтің пәні болуы тиіс: оның ұғымдары, рәсімдері, санкциялары және органдардың өкілеттіктері жаңа конституциялық шеңберге қаншалықты сәйкес келетіні тексерілуі керек. Мұндай мониторингсіз жаңа Конституцияның 96-бабы декларация күйінде қалады.

Жаңа Конституцияның 96-бабы бойынша Конституция күшіне енген күнге дейін қолданылып келген заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілер тек Конституцияға қайшы келмейтін бөлігінде қолданылады [1]. Өтпелі кезеңде бұл ереже діни сенім бостандығын қамтамасыз ететін маңызды кепілдіктердің қатарына жатады. Осы талапқа сай 2011 жылғы Заңға, ӘҚБтК-ге, дінтану сараптамасын реттейтін заңға тәуелді актілерге, діни қызмет саласындағы мемлекеттік қызметтерге және қалыптасқан әкімшілік практикаға қайта баға беру қажет. Аталған нормалар мен практиканың ұзақ қолданылып келуі олардың жаңа конституциялық талаптарға толық сәйкестігін өздігінен дәлелдемейді. Сондықтан бұрыннан қалыптасқан құқықтық реттеу автоматты түрде сақталмай, ар-ождан бостандығының жаңартылған конституциялық кепілдіктеріне сәйкестігі тұрғысынан бағалануға тиіс.

Осы саладағы негізгі арнайы заң ретіндегі маңызын «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заң сақтап отыр [5]. 2026 жылдан кейін, алайда,

осы Заңды Конституцияға сүйеніп қолдану қажет; Конституцияны Заңға қарай түсіндіруге болмайды. Заң дінтану сараптамасын реттейтін болса, сараптама рәсімі сөз бостандығы, цензураға тыйым салу, соттық қорғау және құқықтық айқындық талаптарына сай болуы керек. Егер заң миссионерлік қызметті реттесе, ол діни білдіру бостандығын және шамадан тыс араласуға жол бермеуді ескеруі тиіс. Егер заң діни бірлестіктерді тіркеуді белгілесе, ол бірлесу бостандығына мөлшерлес болуы керек. Егер заң шектеулерді көздесе, олар 41-бап тестінен өтуі тиіс. Арнайы заңнаманы конституцияландырудың мәні осында.

Кепілдіктер жүйесінде діни алауыздықтан қорғау бөлек орын алады. Жаңа Конституция діни артықшылықты немесе алауыздықты насихаттауға тікелей тыйым салады [1]. Бұл кепілдік мемлекетті ғана емес, адамды да қорғауға бағытталған. Діни алауыздық теңдікті, қадір-қасиетті, қауіпсіздікті және конфессияаралық келісімді бұзады. Бірақ діни алауыздыққа тыйым қатаң қолданылуы тиіс. Кез келген діни полемиканы, сынды, миссионерлік сендіруді немесе өз ілімінің ақиқаттығы туралы тұжырымды алауыздықпен теңестіруге болмайды. Әйтпесе алауыздыққа тыйым діни сөзді басудың құралына айналады. Тыйымның конституциялық мәні теологиялық тұрғыдан барлық пікірлердің бейтараптығын қамтамасыз етуде емес, кемсітушіліктің, дұшпандықтың және зорлық-зомбылықтың алдын алуда.

Діни сенім бостандығының конституциялық кепілдіктерінің институционалдық өлшемі де бар. Дін саласындағы саясатты іске асыратын мемлекеттік органдар өз құзыреті шегінде, заң негізінде, адам құқықтарын және кемсітпеу қағидатын сақтай отырып әрекет етуі тиіс. Діни қызмет саласындағы уәкілетті орган, жергілікті атқарушы органдар, әділет органдары, соттар, білім беру органдары және құқық қорғау органдары тек ведомстволық мүдделерді басшылыққа ала алмайды. Олардың қызметі Конституцияға бағынуы тиіс. Дәл сондықтан діни саланы әкімшілік реттеу тиімді ғана емес, конституциялық тұрғыдан да дұрыс болуы керек.

Осыған байланысты мемлекеттік шешімдердің уәжділігі қағидаты ерекше рөл атқарады. Конституция діни салаға қатысты «уәжділік» терминін тікелей қолданбайды, бірақ бұл кепілдік соттық қорғаудан, құқықтық айқындықтан және озбырлыққа тыйым салудан туындайды. Егер мемлекеттік орган діни бірлестікті тіркеуден бас тартса, сараптама тағайындаса, іс-шараны шектесе немесе әкімшілік жауаптылыққа бастамашылық жасаса, ол қандай нормалардың бұзылғанын, қандай фактілер анықталғанын, шара неге қажет екенін және неге одан жеңілірек шара жеткіліксіз екенін түсіндіруі тиіс. Уәжделмеген шешім тиімді қорғауды мүмкін емес етеді, өйткені тұлға нақты немен дауласуы керек екенін түсінбейді.

Діни сенім бостандығының конституциялық кепілдіктері мемлекеттің адамды жеке мәжбүрлеуден қорғау міндетін де қамтиды. Ар-ождан бостандығын мемлекет қана бұзбайды. Қысым отбасыдан, жұмыс берушіден, білім беру ортасынан, діни қауымнан, көпшіліктен, жергілікті әлеуметтік топтан немесе цифрлық қауымдастықтан шығуы мүмкін. Адам діни

практикаларға қатысуға, діннен бас тартуға, нанымдарын ашуға, діни қатыстылығын сақтауға, білім алудан немесе медициналық көмектен бас тартуға мәжбүрленуі мүмкін. Егер мұндай бұзушылықтар тұлғаның құқықтарына, қадір-қасиетіне, қауіпсіздігіне немесе автономиясына әсер етсе, мемлекет оларға жауап беруге міндетті. Бірақ бұл позитивті міндет бүкіл діни салаға күдікпен қарау арқылы емес, нақты және атаулы түрде іске асырылуы тиіс.

Сонымен бірге Конституция діни бостандықтың басқа тұлғалардың құқықтарын бұзу негізіне айналуына жол бермейді. Жаңа Конституцияның 14-бабы құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асыру басқа тұлғалардың құқықтарын бұзбауы және бостандықтарын шектемеуі, конституциялық құрылыс негіздеріне, қоғамдық тәртіпке, азаматтардың денсаулығына және қоғамның адамгершілігіне қол сұқпауы тиіс екенін белгілейді [1]. Бұл норма маңызды шектеуші болып табылады. Ол діни сенім бостандығы құқықтың жалпы талаптарынан иммунитет бермейтінін көрсетеді. Діни уәж зорлық-зомбылықты, мәжбүрлеуді, кемсітушілікті, қанауды, бала құқықтарын бұзуды, араздықты қоздыруды немесе заңды міндеттерден жалтаруды ақтамайды. Бірақ мұнда да есте сақтау қажет: нақты құқыққа қарсы әрекет шектелуі тиіс, діни сәйкестіктің өзі емес.

15-бапта бекітілген құқық субъектілігі кепілдігі де діни сенім бостандығы үшін мәнге ие [1]. Әрбір адам өзінің құқық субъектілігінің танылуына және құқықтарын заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға құқылы. Осы кепілдік діни сенімге қарамастан, адамды дербес құқық субъектісі ретінде тануды талап етеді. Сондықтан діни саладағы әкімшілік шешімге шағымдану, соттық қорғау мен кемсітушіліктен қорғану мүмкіндігі адамның нанымына тәуелді болмауға тиіс. Ал азаматтардың Конституциялық Сотқа жүгінуі Конституция мен конституциялық заңда белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады. Құқықтарын іске асыру барысында қосымша қиындықтарға кезігуі мүмкін кәмелетке толмағандар, сотталғандар, әскери қызметшілер, пациенттер, шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдар үшін бұл кепілдіктердің маңызы айрықша.

Діни сенім бостандығының конституциялық кепілдіктерін Негізгі заңда бекітілуімен ғана емес, олардың арнайы заңнаманың мазмұны мен қолданылуына ықпалы тұрғысынан да бағалау қажет. Егер діни қызмет туралы заң бұрынғы формальды-әкімшілік тәсілмен қолданыла берсе, жаңа Конституция өзінің әлеуетін жүзеге асыра алмайды. Сондықтан негізгі міндет декларативті конституциялылықтан операциялық конституциялылыққа көшу болып табылады. Бұл әрбір рәсім нақты конституциялық кепілдікке сәйкестігі тұрғысынан тексерілуі тиіс дегенді білдіреді. Тіркеу - бірлесу бостандығы арқылы. Сараптама - сөз бостандығы және цензураға тыйым салу арқылы. Миссионерлік - ар-ождан бостандығы және нанымдарды тарату бостандығы арқылы. Санкциялар - мөлшерлестік арқылы. Білім беру - зайырлылық және бала құқықтары арқылы. Деректер жинау - жеке өмір және дербес деректер арқылы.

Мұндай тәсіл діни сенім бостандығының конституциялық кепілдіктері нормалардың жай жазық тізбесін емес, көпдеңгейлі жүйені құрайтынын көруге мүмкіндік береді. Оның ортасында ар-ождан бостандығының иесі ретінде адам орналасады. Оның айналасында теңдік, жеке өмір, сөз, бірлесу, білім беру, соттық қорғау және конституциялық бақылау кепілдіктері орналасқан. Мемлекеттің зайырлылығы жария биліктің бейтараптығын қамтамасыз ететін бөлек деңгей құрайды. Тағы бір деңгей құқықтарды шектеу шектерінен тұрады: олар мемлекетке бостандықтың мәнін бұзбай қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті қорғауға мүмкіндік береді. Сыртқы деңгейді халықаралық міндеттемелер мен заңнаманың құқықтық мониторингі құрайды.

Ғылыми тұрғыдан мынаны ерекше атап өту маңызды: Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы діни сенім бостандығын реттеудің барлық мәселелерін автоматты түрде жоймайды. Ол неғұрлым күшті нормативтік шеңбер жасайды, бірақ оның іске асуы түсіндіруге байланысты. Зайырлылық туралы бір ғана ереже бейтараптық кепілдігі ретінде де, дінді ығыстырудың негізі ретінде де түсіндірілуі мүмкін. Конфессияаралық келісім туралы ереже бейбітшілікті қорғауға да, танымал емес діни білдірулерді басуды ақтауға да қызмет етуі мүмкін. Сөз бостандығы туралы норма діни уағызды қорғауы да, діни алауыздықты кең түсіну арқылы шектелуі де мүмкін. Сондықтан ғылымның басты міндеті Конституцияны жай ғана дәйектеу емес, оны құқықтық қолданудың өлшемдерін әзірлеу болып табылады.

Осы мағынада діни сенім бостандығының конституциялық кепілдіктері мөлшерлестік қағидаты арқылы оқылуы тиіс. Әр бапта тікелей аталмаса да, бұл қағидат 41-баптың мазмұны мен құқықтық мемлекеттің жалпы табиғатынан қисынды түрде туындайды [1]. Мөлшерлестікті тексеру кезінде араласудың нақты мақсаты, шараның жарамдылығы мен қажеттілігі, құқықты азырақ шектейтін өзге құралдың бар-жоғы анықталуға тиіс. Сондай-ақ шектеуден келетін зиян жария мүддеге тиетін пайдадан аспай ма деген сұрақ бағалануы қажет. Мәселен, діни материалдағы даулы теологиялық тұжырымның өзі сол материалға тыйым салу қажеттігін білдірмейді. Миссионерлік әңгіме барысында мәжбүрлеу не қауіп болмаған жағдайда, әкімшілік айыппұл қолдану мөлшерлес шара болмауы мүмкін. Егер діни бірлестік формальды талапты орындамаса, нақты зиян болды ма - соны бағалау қажет.

Демек, Қазақстан Республикасындағы діни сенім бостандығының конституциялық кепілдіктері күрделі әрі жүйелі табиғатқа ие. Олар материалдық кепілдіктерді қамтиды: ар-ождан бостандығы, зайырлылық, діннің мемлекеттен бөлінуі, теңдік, кемсітушілікке тыйым салу, жеке өмір, сөз бостандығы, бірлесу бостандығы, зайырлы білім беру және діни алауыздықтан қорғау. Олар рәсімдік кепілдіктерді қамтиды: соттық қорғау, конституциялық бақылау, Конституцияның тікелей қолданылуы, құқықтық айқындық, шешімдердің уәжділігі, шағымдану мүмкіндігі және құқықтық

мониторинг. Олар жаңа Конституцияға қайшы келмейтін бөлігінде ғана қолданыстағы заңдарды қолдану қажеттілігімен байланысты өтпелі кепілдіктерді де қамтиды.

Қорытынды тұжырым мынадай: Қазақстан Республикасының 2026 жылғы жаңа Конституциясы діни саланы реттеудің әкімшілік-бағдарланған моделінен конституциялық-кепілді модельге өтуге мүмкіндік береді. Бұл модельде мемлекет діни ұйымдардың қызметін реттеу, қоғамдық тәртіпті, қауіпсіздікті, денсаулықты, адамгершілікті және конфессияаралық келісімді қорғау құқығын сақтайды. Бірақ мұндай реттеу адамның ажырамас құқығы ретіндегі ар-ождан бостандығына, зайырлылық қағидатына, теңдікке, кемсітпеуге, құқықтық айқындыққа, соттық қорғауға және мөлшерлестікке бағынуы тиіс. Дәл сондықтан діни бірлестіктерді заңнамалық реттеуді одан әрі талдау арнайы рәсімдерді сипаттау ретінде емес, олардың діни сенім бостандығының конституциялық кепілдіктеріне сәйкестігін тексеру ретінде құрылуы тиіс.

2.3 Қазақстан Республикасында діни бірлестіктер қызметін заңнамалық реттеу

Қазақстан Республикасында діни бірлестіктер қызметін заңнамалық реттеу діни сенім бостандығының конституциялық-құқықтық тетігіндегі ең күрделі бөліктердің бірі болып табылады. Егер ар-ождан бостандығы өзінің ішкі өлшемінде адамға тікелей тиесілі болып, әкімшілік тануды қажет етпесе, ұжымдық діни қызмет сөзсіз құқықтық реттеу саласына енеді. Діни бірлестік тек рухани қауым ретінде ғана емес, азаматтық айналымға қатысушы, мүлік иесі, жұмыс беруші, діни іс-шараларды ұйымдастырушы, білім беру, қайырымдылық, миссионерлік және ақпараттық қызмет субъектісі ретінде де әрекет етеді. Сондықтан мемлекет бұл саланы реттеуден толықтай шет қала алмайды. Бірақ екінші бір нәрсе де дәл сондай айқын: діни бірлестіктерді реттеу діни сенім бостандығының өзін алдын ала рұқсат ету тетігіне айналмауы тиіс. Осы параграфтың басты конституциялық-құқықтық мәселесі дәл осы қайшылықта жатыр.

Қарастырылып отырған саладағы негізгі арнайы акт - Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңы [5]. Бұл Заң жекелеген әкімшілік рәсімдерді ғана белгілемейді. Ол мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың тұтас моделін қалыптастырады: діни қызмет пен діни бірлестік ұғымдарын айқындайды, мемлекеттің діннен бөлінуін бекітеді, уәкілетті органның құзыретін, дінтану сараптамасын, діни әдебиетті таратуды, миссионерлік қызметті, діни бірлестіктерді құру мен тіркеуді, мүліктік мәселелерді, қайырымдылықты, халықаралық байланыстарды және жауаптылық негіздерін реттейді. Сондықтан бұл Заңды талдау баптарды техникалық сипаттау ретінде емес, оның Қазақстан Республикасының 2026 жылғы жаңа Конституциясына сәйкестігін тексеру ретінде жүргізілуі тиіс.

Конституциялық мағынада арнайы заң құрылтайшылық емес, қамтамасыз етуші функция атқаруға тиіс. Ол ар-ождан бостандығын тудырмайды. Ол адамға сену немесе сенбеу құқығын бермейді. Ол қандай нанымдар қорғау үшін «жеткілікті дәрежеде діни», ал қайсысы ондай емес екенін анықтай алмайды. Оның міндеті басқа: құқықтық айқындықты, мемлекетпен өзара іс-қимылды, азаматтық айналымға қатысуды, басқа тұлғалардың құқықтарын қорғауды және қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуді қажет ететін діни қызметтің сыртқы нысандарын заңдық тұрғыдан ұйымдастыру. Сондықтан 2011 жылғы Заңды талдаудың дұрыс әдісі мына сұрақтан басталуы керек: ол діни сенім бостандығын іске асыруға көмектесе ме, әлде, керісінше, оны әкімшілік шарттармен шамадан тыс байлап тастай ма?

Заң діни бірлестікті рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін ортақ мүдделер негізінде заңнамада белгіленген тәртіппен біріккен Қазақстан Республикасы азаматтарының, шетелдіктердің және азаматтығы жоқ

адамдардың ерікті бірлестігі ретінде айқындайды [5]. Осы анықтаманың өзінен-ақ діни бірлестіктің қос табиғаты байқалады. Бір жағынан, ол діни мүдделердің ортақтығымен байланысқан тұлғалардың ерікті өзін-өзі ұйымдастыру нысаны болып табылады. Екінші жағынан, ол «заңнамада белгіленген тәртіппен» пайда болады, бұл діни қауымды жария-құқықтық тану режиміне енгізеді. Диссертациялық талдауда осы деңгейлерді араластырмау маңызды. Адамдардың рухани қауымдастығы тіркеуге дейін де іс жүзінде өмір сүре алады, бірақ заңды тұлғаның құқық қабілеттілігі тек мемлекеттік тіркеуден кейін ғана туындайды.

Бұл ажыратудың қағидатты мәні бар. Егер діни бірлестік тек заңды тұлға ретінде ғана қарастырылса, тіркеуден тыс жерде діни қауымның әлеуметтік шындығының өзі қалып қояды. Ал егер діни қауым құқық саласынан толық шығарылса, мемлекет мүліктік айқындықты, қатысушыларды қорғауды, жауаптылықты, ашықтықты және жария тәртіпті қамтамасыз ету мүмкіндігін жоғалтады. Демек, заң тепе-теңдікті сақтауға тиіс: тіркеудің заңдық маңызын тануы керек, бірақ оны ар-ождан бостандығының өзінің шартына айналдырмауы қажет. Тіркеу діни бірлестіктің құқық субъектілігін ресімдеуге мүмкіндік беруге тиіс және бейбіт діни қауымдастықтардың өзін-өзі ұйымдастыруына кедергі келтіретін тетікке айналмауы қажет.

2011 жылғы Заңда мемлекет пен діннің арақатынасын реттейтін норма маңызды орын алады. Заңда мемлекеттің діннен және діни бірлестіктерден бөлінгені бекітілген [5]. Бұл ереже жаңа Конституцияның 7-бабымен үйлеседі және оны 2026 жылғы конституциялық кепілдіктерді ескере отырып түсіндіру қажет. Мемлекеттің діннен бөліну қағидаты мемлекеттік діннің болмауымен және діни ұйымдардың мемлекеттік функцияларды жүзеге асыруға араласпауымен ғана шектелмейді. Ол сондай-ақ мемлекеттің ішкі діни мәселелерге араласу шектерін де білдіреді. Мемлекет діни бірлестіктер қызметінің заңдық, мүліктік, жария және әкімшілік аспектілерін реттеуге құқылы, бірақ заң бұзушылықпен байланысты болмаса, богословиялық дауларды шешпеуге, діни ілімнің ақиқаттығын белгілемеуге немесе рухани иерархияға араласпауға тиіс.

Заң сондай-ақ діни бірлестіктер мен азаматтардың дінге қатынасына қарамастан теңдігін белгілейді [5]. Теорияда бұл кепілдік жеткілікті дәрежеде күшті көрінеді. Алайда заңдық проблема теңдік жалпы декларацияда ғана емес, тіркеу талаптарында, дінтану сараптамасының практикасында, әкімшілік жауаптылықта, культтік ғимараттарға қол жеткізуде, діни әдебиетті тарату мүмкіндігінде, жергілікті атқарушы органдар мен соттардың қатынасында да көрінуі тиіс екенінде. Егер бір діни бірлестіктер мемлекетпен іс жүзінде оңайырақ өзара әрекеттессе, ал басқалары аз санды, жаңа немесе дәстүрлі емес болғаны үшін-ақ күдікті ретінде қабылданса, теңдік формуласы жұмыс істейтін кепілдік болудан қалады. Сондықтан заңнаманы бағалау тек мәтінді ғана емес, оның қолданылуының ықтимал салдарын да ескеруі тиіс.

Заң Қазақстан Республикасында жергілікті, өңірлік және республикалық мәртебесі бар діни бірлестіктер құрылып, әрекет ете алатынын белгілейді.

Жергілікті діни бірлестік деп Қазақстан Республикасының кемінде елу азаматының бастамасы бойынша құрылған және бір облыс, республикалық маңызы бар қала немесе астана шегінде әрекет ететін бірлестік танылады. Өңірлік діни бірлестік деп жалпы саны Қазақстан Республикасының кемінде бес жүз азаматын құрайтын кемінде екі жергілікті діни бірлестіктің бастамасы бойынша құрылған бірлестік танылады. Республикалық діни бірлестік деп барлық облыстарды, республикалық маңызы бар қалаларды және астананы білдіретін, олардың әрқайсысында кемінде үш жүз азаматтан тұратын, жалпы саны Қазақстан Республикасының кемінде бес мың азаматының бастамасы бойынша құрылған, сондай-ақ Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында құрылымдық бөлімшелері бар бірлестік танылады [5].

Бұл үш деңгейлі жүйенің айқын басқарушылық логикасы бар. Мемлекет діни бірлестіктерді қызмет ауқымы, аумақтық қамтуы және қатысушылар саны бойынша саралайды. Мұндай тәсіл діни өрісті ретке келтіруге, жергілікті және жалпыұлттық құрылымдарды ажыратуға, өкілдікке қойылатын талаптарды белгілеуге және аз санды топтардың республикалық мәртебені жалған иеленуінің алдын алуға мүмкіндік береді. Алайда конституциялық-құқықтық тұрғыдан бұл модель бірқатар сұрақ туындатады. Олардың бастысы мынада: сандық және аумақтық талаптар шағын діни қауымдар үшін, әсіресе кең таралмағанымен, бейбіт әрекет ететін және басқа тұлғалардың құқықтарын бұзбайтын қауымдар үшін шамадан тыс тосқауылға айналып кетпей ме?

Жергілікті діни бірлестік құру үшін кемінде елу азаматтың болуы туралы талап ерекше сезімтал. Ірі конфессиялар үшін мұндай талап, әдетте, қиындық туғызбайды. Ал шағын діни топтар, жаңа діни қозғалыстар немесе діни азшылықтар үшін ол іс жүзіндегі кедергіге айналуы мүмкін. Мұндағы конституциялық сұрақ мемлекет заңды тұлға үшін белгілі бір құрылтайшылар санын талап етуге құқылы ма дегенде емес. Сұрақ нәзігрек: нақты шек бірлесу бостандығы, ар-ождан бостандығы, теңдік және кемсітпеу қағидаттарына сәйкес келе ме? Жиырма немесе отыз сенушіден құралған топ діни бірлестік мәртебесін ала алмаған жағдайда, оның мүшелеріне діни сенім бостандығын ұжымдық түрде жүзеге асырудың қандай құқықтық жолдары қалатыны туралы мәселе туындайды.

ЕҚЫҰ/ДИАҚБ мен Венеция комиссиясының халықаралық басшылық тәсілдеріне сәйкес, діни немесе нанымға негізделген қауымдар үшін заңды тұлғалықты алу қолжетімді әрі кемсітусіз болуы тиіс; ол шамадан тыс тосқауыл туғызбауға тиіс [8]. Осы ұстанымнан Қазақстанның діни бірлестіктерді тіркеуден мүлде бас тарту міндеті туындамайды. Ол тіркеуге қойылған талаптарды конституциялық тұрғыдан тексеру қажеттігін білдіреді. Тіркеудің сандық талабына, егер ол негізді болса және шағын діни топтардың қызметін жүзеге асыруына бөгет жасамаса, жол берілуі мүмкін. Ал тіркелмеу іс жүзінде дінді бірлесіп ұстануға тыйым салуға әкелетін болса, мұндай талап

діни сенім бостандығының конституциялық кепілдіктеріне қайшы келуі ықтимал.

Заңға сәйкес діни бірлестік он сегіз жасқа толған Қазақстан Республикасы азаматтарының бастамасымен құрылады. Құрылтай жиналысында, съезде немесе конференцияда бірлестікті құру, оның атауы мен жарғысын бекіту туралы шешім қабылданып, басқару органдары қалыптастырылады [5]. Бұл рәсім құрылтайшылардың еркін, ұйымның құрылымы мен атынан әрекет ететін тұлғаларды заңдық тұрғыдан айқындауға мүмкіндік береді. Осы ұйымдық мақсат талаптардың енгізілуін түсіндіреді, бірақ олардың әрқайсысының мөлшерлестігін алдын ала шешпейді. Сондықтан рәсімнің заңды тұлға құруға қажетті айқындықты қамтамасыз етуі мен ұжымдық діни қызметке ықтимал кедергі келтіруін бөлек бағалау қажет.

Құрылтай рәсімінің талаптарын бағалағанда олардың әрқайсысы діни қызметке қалай әсер ететінін ажырату қажет. Біріншіден, азаматтық талабы шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың құрылтайшылық мүмкіндігіне қатысты. Оның әркімге тиесілі ар-ождан бостандығын бірлесіп іске асыруға әсері бөлек бағалануға тиіс. Екіншіден, шағын немесе иерархиялық емес топтарды формальды ұйымға біріктіру олардың қалыптасқан ішкі байланыстарына қосымша талап қояды. Үшіншіден, жарғы мен басқару органдарының болуы туралы талап ішкі діни дәстүрлермен әрдайым үйлесе бермейтін белгілі бір институционалдық нысанды көздейді. Сондықтан заң шығарушы діни бірлестіктер әрқашан әдеттегі қоғамдық ұйым үлгісі бойынша құрылмайтынын ескеруі керек. Олардың ішкі құрылымы иерархиялық, соборлық, харизматикалық, желілік немесе өзге сипатта болуы мүмкін.

Діни бірлестіктерді мемлекеттік тіркеу заңды тұлғаларды тіркеудің жалпы қағидаларын және діни заңнаманың арнайы талаптарын ескере отырып жүзеге асырылады. Заңды тұлғаларды тіркеудің жалпы тәртібі Қазақстан Республикасының «Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу және филиалдар мен өкілдіктерді есептік тіркеу туралы» Заңымен реттеледі [73]. Діни бірлестіктер коммерциялық емес ұйымдар ретінде коммерциялық емес ұйымдар туралы заңнаманың жалпы өрісінде де орналасады [74]. Алайда діни қызмет туралы арнайы Заң діни саланың ерекше сипатымен негізделген қосымша талаптар белгілейді [5]. Дәл осы жалпы және арнайы реттеудің үйлесімі діни бірлестіктердің күрделі құқықтық режимін қалыптастырады.

Бір жағынан, діни бірлестіктерді заңды тұлғаларды тіркеу жүйесіне қосу құқықтық айқындықты қамтамасыз етеді. Тіркеуден кейін діни бірлестік заңды тұлғаның құқық қабілеттілігін иеленеді, мүлікке иелік ете алады, шарттар жасаса алады, банктік шоттар аша алады, жұмыскерлер жалдай алады, өз мүдделерін сотта қорғай алады және азаматтық-құқықтық қатынастарға қатыса алады. Екінші жағынан, діни бірлестіктерге қойылатын арнайы талаптар олардың жағдайын көптеген өзге коммерциялық емес ұйымдарға қарағанда күрделірек етеді. Мұнда саралаудың жол берілетіндігі

туралы сұрақ туындайды. Саралаудың өзі кемсітушілік емес. Бірақ ол объективті түрде негізделген, мөлшерлес болуы және ар-ождан бостандығының мәнін бұзбауы тиіс.

Республикалық және өңірлік мәртебесі бар қоғамдық және діни бірлестіктерді, сондай-ақ олардың филиалдары мен өкілдіктерін есептік тіркеу жөніндегі мемлекеттік көрсетілетін қызмет ерекше мәнге ие [75]. Әкімшілік регламенттің болуы өтініш беруші мен мемлекеттің өзара іс-қимылын формалдандыруға, құжаттар тізбесін, мерзімдерді және органдардың құзыретін айқындауға мүмкіндік береді. Алайда діни сала үшін бұл талаптар жеткілікті емес. Тіркеу рәсімі әкімшілік тұрғыдан ғана ыңғайлы емес, конституциялық тұрғыдан да негізделген әрі құқықтарға сезімтал болуға тиіс. Егер мемлекеттік орган тіркеуден бас тартса, ол қандай талаптың бұзылғанын, бұл бұзушылықтың неліктен елеулі болып табылатынын, оны түзету мүмкіндігінің, сондай-ақ өтініш берушінің бас тартуға қандай тәртіппен шағым жасай алатынын нақты көрсетуге кеп.

Діни бірлестікті тіркеуден бас тартудың әдеттегі техникалық әкімшілік рәсімнен бас тартумен салыстырғанда әлдеқайда елеулі құқықтық салдарға әкеп соуы мүмкін. Ол заңдық ресімделген нысандағы ұжымдық діни қызметті іс жүзінде бұғаттауы мүмкін. Сондықтан мұндай бас тарту уәжді, тексерілетін және мөлшерлес болуы тиіс. Бағалау сипатындағы және заңмен анық байланысы жоқ белгісіз тұжырымдарға негізделген бас тартуға жол беруге болмайды. Егер мәселе құжаттардың толық еместігінде болса, оны түзету мүмкіндігі берілуі керек. Егер мәселе жарғы мазмұнында болса, орган қандай норма бұзылғанын түсіндіруі тиіс. Егер мәселе діни ілімнің діни сипатында болса, мемлекеттік орган зайырлы құзырет шегінен шықпай, богословиялық ақиқатты бағаламауы керек.

Заң діни бірлестіктің атауына қойылатын талаптарды көздейді [5]. Атау тек сәйкестендіру ғана емес, жария мәнге де ие. Ол бірлестікті басқа ұйымдардан ажыратуға, азаматтарды жаңылыстырудың алдын алуға, діни тиесілілік пен жауапкершіліктің ашықтығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Алайда атауды реттеу де сақтықпен жүргізілуі тиіс. Мемлекет атауда тыйым салынған, алдамшы немесе экстремистік белгілер болмауын талап етуге құқылы. Бірақ егер ол заңды бұзбаса, бірлестіктің діни өзін-өзі сәйкестендіруіне араласпауы керек. Діни қауым атауы көбіне оның діни ілімімен, тарихымен, рухани дәстүрімен және діни кеңістіктегі өз орнын ішкі түсінуімен байланысты болады.

Діни бірлестіктің жарғысы орталық құрылтай құжаты болып табылады. Онда атау, қызметтің пәні мен мақсаттары, құрылым, органдарды қалыптастыру тәртібі, қатысушылардың құқықтары мен міндеттері, мүлік көздері, өзгерістер енгізу, қайта ұйымдастыру және тарату тәртібі көрсетілуге тиіс [5]. Құқық тұрғысынан жарғы бірлестік қызметінің айқындығы мен болжамдылығын қамтамасыз етеді. Діни сенім бостандығы тұрғысынан ол ұжымдық діни өмірдің ұйымдық нысанын айқындайды. Сондықтан жарғыға қойылатын талаптар заңдық тұрғыдан нақты әрі түсінікті болып, шамадан

тыс араласуға әкеп соқпауға тиіс. Мемлекет ұйымдық айқындықты талап етуге құқылы, бірақ адам құқықтары мен заң талаптары сақталған жағдайда, діни қауымға ішкі теологиялық құрылымды күштеп таңбауға тиіс.

Діни бірлестіктердің мүліктік құқық субъектілігі де заңнамалық реттеудің маңызды құрамдас бөлігі болып саналады. Заң діни бірлестіктердің өз қызметін қамтамасыз ету үшін қажетті мүлікке ие болу құқығын сақтауды мақсат етеді [5]. Діни бірлестіктің мүлкіне культтік ғимараттар, діни мақсаттағы заттар мен әдебиет, ақша қаражаты, қайырымдылық түріндегі түсімдер және жарғылық мақсаттарға пайдаланылатын өзге де мүлік жатуы мүмкін. Бұл қатынастар діни сенім бостандығымен қатар меншік құқығын, азаматтық-құқықтық мәмілелерді, қайырымдылық қызметін және қаржы операцияларының заңдылығын бақылауды қамтиды.

Осы саладағы конституциялық талап – мүліктік реттеудің діни бірлестіктерге жанама қысым көрсету құралына айналуына жол бермеу.

Діни бірлестіктер қайырымдылық қызметпен айналысуға құқылы [5]. Көптеген конфессияларда қайырымдылық діни практиканың маңызды бөлігі болып, мұқтаж адамдарға, науқастарға, балаларға, қарттарға, мигранттарға, сотталғандарға және әлеуметтік осал топтарға көмек көрсету арқылы жүзеге асырылады. Осы салада мемлекет заңсыз қаржыландыруды, мәжбүрлеуді, қызметті теріс пайдалануды немесе экстремистік материалдарды жасырын таратуды болдырмау мақсатында талаптар қоюға құқылы. Осы талаптардың негізділігі қайырымдылықтың діни уәжімен емес, нақты әрекет пен анықталған тәуекелдің құқықтық бағасымен айқындалуға тиіс. Діни сипаттың өзі шектеу үшін жеткілікті негіз бола алмайды.

Заң сенушілер мен діни бірлестіктердің халықаралық байланыстар орнатуы мен сақтауының құқықтық негізін бекітеді [5]. Діни орталықтармен және рухани оқу орындарымен қатынас, қажылық, халықаралық конференциялар, миссионерлік қызмет, әдебиет алмасу, онлайн-білім беру мен гуманитарлық жобалар осындай байланыстың әртүрлі нысандары болуы мүмкін. Бұл қатынастарды реттегенде шетелдік байланыстың болуын және одан туындауы ықтимал нақты қатерді ажырату қажет. Сыртқы ықпал, радикалдану немесе заңсыз қаржыландыру тәуекелі құқықтық бағалауды талап етеді. Бірақ шектеу халықаралық қатынастың өзіне ғана негізделмей, заңда көзделген мақсатпен және анықталған тәуекелмен байланысты негізделуге тиіс.

Шетелдік діни бірлестіктердің қызметі арнайы құқықтық талаптармен реттеледі. Заңға сәйкес Қазақстан Республикасының аумағындағы шетелдік діни бірлестіктердің қызметін және шетелдік діни орталықтардың Қазақстандағы діни бірлестіктер басшыларын тағайындауын келісу қажет [5]. Арнайы қағидаларда тиісті мемлекеттік көрсетілетін қызметті ұсынудың әкімшілік тәртібі бекітілген [77]. Бұл реттеудің егемендік, қауіпсіздік және діни басқарудың ашықтығы мәселелерімен байланысы объективті сипатқа ие. Осы салада да реттеу конституциялық шектерден шықпауға тиіс. Діни ұйымның шетелдік байланысы бар деген деректің өзі оны автоматты түрде

қауіпке жатқызуға негіз болмауы керек. Қауіптің бар екені нақты мән-жайлармен дәлелденуге тиіс.

Заңда діни әдебиетке, діни мазмұндағы ақпараттық материалдарға, құрылтай құжаттарына, сондай-ақ миссионерлер мен діни бірлестіктерді тіркеуге қатысты жағдайларда дінтану сараптамасын жүргізу көзделген [5]. Дінтану сараптамасын жүргізу қағидалары уәкілетті органның бұйрығымен бекітілген [76]. Жария мүдде тұрғысынан сараптама профилактикалық функция атқара алады: діни алауыздық, экстремизм, зорлық-зомбылық, құқыққа қарсы ықпал белгілері бар материалдарды анықтай алады. Бірақ діни сенім бостандығы тұрғысынан ол діни ойды әкімшілік сүзгіден өткізу қаупін тудырады.

Конституциялық тұрғыдан қабылдауға болатын дінтану сараптамасы бірнеше талапқа жауап беруі керек. Біріншіден, оның пәні анық белгіленуге тиіс. Сарапшы діни ілімнің ақиқаттығын немесе діни мәтіннің рухани құндылығын бағаламауы керек. Екіншіден, бағалау өлшемдері талғамдық немесе идеологиялық емес, құқықтық болуы тиіс. Үшіншіден, сараптамалық қорытынды уәжді болуы керек. Төртіншіден, мүдделі тұлғаның қорытындылармен танысуға және қарсылықтар ұсынуға мүмкіндігі болуы тиіс. Бесіншіден, қорытынды сотта даулана алуы қажет. Бұл кепілдіктерсіз дінтану сараптамасы сөз бостандығымен, цензураға тыйым салумен және ар-ождан бостандығымен қайшылыққа түсуі мүмкін.

Діни әдебиетке және өзге де ақпараттық материалдарға қатысты сараптаманы қолдану әсіресе проблемалы. Діни әдебиетті, діни мақсаттағы заттарды және діни мазмұндағы ақпараттық материалдарды тарату тәртібі Заңмен реттеледі [5]. Цифрлық дәуір жағдайында осы реттеудің аясы кітап дүкендері мен культтік ғимараттардан әлдеқайда кең. Діни мәтіндерді тарататын арналардың қатарына сайттар, әлеуметтік желілер, мессенджерлер, видеоплатформалар, электрондық кітапханалар мен онлайн-курстар кіреді. Осы өзгерістерге байланысты материалдық тасымалдағыштарды бақылауға негізделген дәстүрлі модель қазіргі жағдайға толық сай келе алмайды. Мемлекет діни материалдарды бағалағанда бейбіт мазмұнды, даулы богословиялық пікірді және кемсітушілікке, араздыққа немесе зорлық-зомбылыққа шақыратын құқыққа қарсы материалды бір-бірінен ажырата білуі қажет.

Заңнамада миссионерлік қызметке айрықша орын берілген. Заңдағы анықтама бойынша бұл қызмет Қазақстан Республикасының аумағында дінге тарту мақсатында діни ілімді таратуға бағытталады [5]. Осы тұжырымның мазмұны мұқият түсіндірілуге тиіс. Діни нанымдарды таратудың өзі діни сенім бостандығын сыртқы түрде жүзеге асырудың бір нысаны болып саналады. Халықаралық стандарттар дінді білдіру құқығының құрамына оқытуды, нанымдарды таратуды және өзгелерді мәжбүрлемей сендіруге ұмтылуды енгізеді [4]. Осы тұрғыдан миссионерлерді тіркеуді діни бірлестіктер атынан ұйымдастырылған қызметті есепке алу тетігі ретінде қарастыруға болады. Алайда тіркеу талабы сенім жөніндегі кез келген жеке

әңгімеге, жеке куәлікке немесе діни ұстанымды зорлықсыз білдіруге тыйым салатын құралға айналмауы керек.

Миссионерлік қызметті жүзеге асыратын тұлғаларды тіркеу және қайта тіркеу жөніндегі мемлекеттік қызмет көрсету қағидалары мұндай есепке алудың әкімшілік рәсімін бекітеді [77]. Рәсімнің болуы өздігінен діни сенім бостандығын бұзу болып табылмайды. Бірақ құқықтық проблема «миссионерлік қызмет» ұғымының шектерінде жатыр. Егер ол шамадан тыс кең қолданылса, оның ішіне әдеттегі діни қарым-қатынас та кіріп кетуі мүмкін. Егер ол тым тар қолданылса, мемлекет жария сипатқа ие және басқа тұлғалардың құқықтарына ықтимал әсер ететін ұйымдастырылған қызметті бақылау мүмкіндігін жоғалтуы мүмкін. Сондықтан жеке нанымды білдіруді, қауым ішіндегі діни оқытуды, діни ілімді жария таратуды және діни бірлестік атынан жүзеге асырылатын институционалдық миссионерлік қызметті ажырату қажет.

Діни қызмет туралы заңнаманы бұзғаны үшін әкімшілік жауаптылық Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 490-бабында көзделген [78]. Бұл бап діни қызмет пен діни бірлестіктерге байланысты әртүрлі бұзушылықтарды қамтиды. Құқықтық мемлекетте әкімшілік жауаптылық қажет болуы мүмкін: санкцияларсыз заңның көптеген талаптары декларативті болып қалар еді. Алайда діни салада санкциялар ерекше сақтықпен қолданылуға тиіс, өйткені олар негізгі құқыққа әсер етеді. Рәсімді формальды бұзу әрдайым нақты зиянды білдірмейді. Сондықтан соттың тексеруі құқық бұзушылық құрамының бар-жоғын анықтаумен шектелмеуі тиіс: ар-ождан бостандығына араласудың мөлшерлестігі де бағалануы қажет.

Әкімшілік жауаптылық пен миссионерлік қызметті талдауда Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының 2025 жылғы 26 ақпандағы № 67-НҚ нормативтік қаулысының тікелей маңызы бар. Конституциялық Сот зайырлы мемлекетте заң шығарушы діни саланы құқықтық реттеуге өкілетті екенін таныды. Сонымен бірге діни сенімді білдіру бостандығы мен қоғамдық мүдделерді қорғау арасында теңгерім сақтау қажеттігін атап көрсетті [7]. Жаңа Конституция күшіне енген соң аталған құқықтық ұстанымды ар-ождан бостандығы, мемлекет пен діннің бөлінуі, құқықтарды шектеудің конституциялық шектері, сот арқылы қорғалу және конституциялық бақылау жөніндегі жаңартылған кепілдіктерге сүйеніп түсіндіру қажет. Осы түсіндіру құқықтар мен бостандықтардың тікелей қолданылуының конституциялық маңызын ескеруге жол ашады.

Діни бірлестіктерді реттеудің әкімшілік-рәсімдік жағы Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексімен ұштасады [79]. Бұл Кодекстің маңызы мемлекеттік органдар шешімдеріне шағымдану мүмкіндігімен шектелмейді. Ол әкімшілік рәсімнің жалпы құқықтық мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді: тұлғаны тыңдау, әкімшілік актінің уәжділігі, мөлшерлестік, формальды негіздерді теріс пайдалануға тыйым салу, сот бақылауының колжетімділігі. Діни салада бұл кепілдіктер аса

мұқият қолданылуға тиіс. Тіркеуден бас тарту, сараптама тағайындау, теріс қорытынды, шетелдік діни бірлестік қызметін келісуден бас тарту немесе миссионерді тіркеу - мұның бәрі жай ғана техникалық әрекеттер емес, діни сенім бостандығын жүзеге асыруға тікелей ықпал ететін әкімшілік шешімдер болып табылады.

Ғылыми әдебиет тіркеу моделі мен діни өзін-өзі ұйымдастыру бостандығы арасындағы шиеленіске орынды назар аударады. Г. Жевлаков Қазақстан Республикасының діни қызмет туралы заңнамасын талдай отырып, қазақстандық реттеу рәсімдік тығыздықпен және діни бірлестіктерге қойылатын талаптардың едәуір көлемімен сипатталатынын атап көрсетеді [80]. Мұндай тәсіл құқықтық тәртіп міндеттерімен негізделуі мүмкін, бірақ бір мезгілде пропорционалдылыққа тұрақты тексеруді талап етеді. Мемлекет неғұрлым көп рәсім белгілесе, олардың қолданылу ашықтығы да соғұрлым жоғары болуы тиіс. Әйтпесе құқықтық реттеу бостандықты қорғау ретінде емес, діни қызметке рұқсат беру жүйесі ретінде қабылдана бастайды.

Р. А. Подопригора да қазақстандық модельдің неғұрлым либералды тәсілден діни белсенділікті неғұрлым шектеуші реттеуге қарай өзгергеніне назар аударған [10]. 2011 жылғы Заңға талдау жасағанда осы қорытындының маңызы айрықша. Мемлекеттің діни заңнаманы нақтылауына діни бірлестіктер санының өсуі, сыртқы ықпалдар, қауіпсіздік мәселелері және экстремизмге қарсы күрес қажеттілігі негіз болғанын жоққа шығаруға болмайды. Мұнда талқыланатын мәселе негіздердің болуы емес, заңдық жауаптың сапасы. Конституциялық мемлекеттің жауабы нақты тәуекелге бағытталуы керек. Бүкіл діни салаға алдын ала әкімшілік күдікпен қарауға жол берілмеуі тиіс.

Отандық зерттеушілер де діни бірлестіктер туралы заңнаманы жетілдіру қажеттігін атап көрсетеді. С. К. Амандыкова мен И. Е. Искакова діни бірлестіктер қызметін құқықтық реттеуді зайырлылық қағидатын, ар-ождан бостандығын және әкімшілік рәсімдерді үйлестіру қажет сала ретінде талдайды [13]. Бұл тәсілдің маңызды тұсы - діни бірлестіктің мемлекеттік қадағалау объектісі ғана емес, конституциялық құқықты іске асыру субъектісі ретінде қарастырылуы. Демек, заңнама діни бірлестіктерге заңды, ашық және болжамды түрде әрекет етуге қаншалықты мүмкіндік беретіні бойынша бағалануы тиіс; оның бақылау үшін қаншалықты ыңғайлы екені ғана өлшем болмауы керек.

М. К. Самалдыков ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы заңнаманы жетілдіру мәселелерін зерттей отырып, құқықтық айқындықтың және ар-ождан бостандығының жария шектеулермен неғұрлым дәл арақатынасының қажеттігін атап көрсетеді [14]. Осы диссертация үшін бұл тезистің орталық мәні бар. Діни қызмет туралы заңнама бағалау қалауы үшін тым кең кеңістік қалдырмауы тиіс. Құқық неғұрлым сезімтал болса, араласу негіздері соғұрлым дәл болуы керек. Ар-ождан бостандығы дәл осындай сезімтал құқықтарға жатады. Сондықтан бұлыңғыр тұжырымдар, анық емес

рәсімдер және болжамсыз әкімшілік шешімдер жай ғана техникалық кемшілік емес, конституциялық маңызы бар проблемалар болып табылады.

Діни бірлестіктерді заңнамалық реттеу қауымдардың ішкі автономиясын да ескеруі тиіс. Діни бірлестік әдеттегі клубтық ұйым емес. Оның көбіне доктринасы, рәсімдері, рухани иерархиясы, канондық қағидалары, діни тәртібі, мүшелік пен ішкі басқарудың ерекше нысандары болады. Мемлекет заңның сақталуын талап етуге құқылы, бірақ егер діни ерекшелік адам құқықтарын бұзбаса, ішкі діни нормаларды зайырлы әкімшілік шаблонмен алмастырмауы тиіс. Мысалы, бір діни дәстүрлерде басшыны қауым сайлайды, басқаларында оны діни орталық тағайындайды, үшіншілерінде оның корпоративтік лауазымға сыймайтын рухани мәртебесі болады. Егер бұл құқықтық тәртіппен үйлесімді болса, заң осы әртүрлілікке жол беруі керек.

Сонымен бірге діни бірлестіктердің автономиясы абсолютті емес. Егер бірлестіктің ішкі практикасы қатысушылардың құқықтарын бұзса, мәжбүрлеуге, кемсітушілікке, зорлық-зомбылыққа, құжаттарды заңсыз ұстап қалуға, қанауға, баланың білім алуына араласуға немесе денсаулыққа қатер төндіруге жол берсе, мемлекет әрекет етуге міндетті. Бірақ реакция нақты бұзушылыққа бағытталуы керек. Құқықтарды қорғау деген желеумен барлық ішкі богословиялық және ұйымдық мәселелерге араласуға болмайды. Мұндай тәсіл зайырлы мемлекеттің конституциялық логикасына сәйкес келеді: мемлекет діни доктринаны жария құқық нормасы ретінде қабылдамайды, бірақ доктринаның үстінен сотқа да айналмайды.

Заңнамалық реттеудің маңызды элементі - діни бірлестікті тарату. Заң діни бірлестіктерді қайта ұйымдастыру және тарату мүмкіндігін көздейді [5]. Тарату - ең қатаң шара, өйткені ол ұйымның заңдық өмір сүруін тоқтатады. Сондықтан ол тек елеулі негіздер болған кезде және соттық кепілдіктер сақтала отырып қолданылуы тиіс. Егер бұзушылықтар формальды немесе жойылатын сипатта болса, тарату мөлшерлес болмауы мүмкін. Конституциялық тәсіл елеусіз рәсімдік бұзушылықтарды, заңды қайталап елемеуді және конституциялық құрылыс негіздеріне, адам құқықтарына немесе қауіпсіздікке нақты қол сұғатын қызметті ажыратуды талап етеді.

Діни бірлестіктер қызметін бақылау құқықтық болуы керек, идеологиялық емес. Мемлекет заңнаманың сақталуын, мүліктің мақсатты пайдаланылуын, қызметтің жарғыға сәйкестігін, тіркеу талаптарының орындалуын, экстремизмге және діни алауыздыққа жол бермеуді тексеруге құқылы. Бірақ бақылау діни дұрыстықты немесе діни артықшылықты бағалауға айналмауы тиіс. Зайырлы мемлекетте билік органдары қандай діни практика рухани тұрғыдан толыққанды, ал қайсысы ондай емес екенін шешуге құқылы емес. Олардың құзыреті құқықтық өлшемдермен шектеледі: заңдылық, басқа тұлғалардың құқықтары, қоғамдық тәртіп, қауіпсіздік, денсаулық, адамгершілік және кемсітпеу.

Діни қызмет туралы Заңның экстремизмге қарсы іс-қимыл және ұлттық қауіпсіздік туралы заңнамамен арақатынасы ерекше проблема болып

табылады. Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы заң конституциялық құрылысты және қоғамдық қауіпсіздікті қорғаудың маңызды құралы болып табылады [81]. Алайда діни салада антиэкстремистік логика сақтықты талап етеді. Экстремизмді діни ілімнің ерекшелігіне қарай емес, құқыққа қарсы әрекеттің нақты белгілері негізінде бағалау қажет. Діни топ зорлық-зомбылықты, араздықты немесе конституциялық құрылысты бұзуды насихаттаған жағдайда мемлекет заңда көзделген шараларды қолдануға құқылы. Ал діни көзқарастардың қоғамдағы басым нанымдардан ерекшеленуінің өзі құқықтарды шектеуге негіз болмауға тиіс.

Діни бірлестіктерді құқықтық реттеу кезінде олардың мүшелерінің құқықтары да ескерілуге тиіс. Діни бірлестікке мүшелік адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шектемейді. Ол қадір-қасиетке, жеке бостандыққа, білім алуға, еңбек етуге, денсаулығын қорғауға, жеке өмірге қол сұғылмаушылыққа, сот арқылы қорғалуға және бірлестіктен еркін шығуға құқығын сақтайды. Сондықтан ішкі діни тәртіпке сүйену мәжбүрлеуді, зорлық-зомбылықты немесе заңсыз қысымды ақтай алмайды. Мемлекет қорғауды осындай құқыққа қарсы әрекеттерге бағыттап, бірлестіктің дербестігімен бірге оның мүшелерінің құқықтарын да қамтамасыз етуге тиіс. Кәмелетке толмағандар, әйелдер, әлеуметтік осал тұлғалар мен қауымға жаңадан қосылған адамдардың құқықтарын қорғауда олардың қысымға ұшырау мүмкіндігін де ескеру қажет.

Баланың діни бірлестік қызметіне қатысуы ата-аналық тәрбие құқығымен қатар баланың дербес мүдделерін де қозғайды. Ата-аналардың өз нанымдарына сай тәрбие беруі баланың құқық иесі ретіндегі мәртебесін жоймайды. Осы себепті діни бірлестіктердің заңда белгіленген тәртіппен рухани тәрбие мен оқыту жүргізу мүмкіндігі баланы қорғау талаптарымен бірге бағалануы тиіс. Мұндай қызмет баланың білім алуына, денсаулығына, қауіпсіздігіне және дамуына нұқсан келтірмеуі тиіс. Мемлекеттік білім беру жүйесінің зайырлылығы отбасында немесе діни білім беру ұйымдарында діни тәрбие беруді жоққа шығармайды. Сонымен қатар ол мемлекеттік мектептерде конфессиялық ықпалға жол бермеуді талап етеді. Діни сенім бостандығын іске асыру практикасын талдайтын кейінгі параграфтарда осы мәселе толығырақ қарастырылады.

2026 жылғы жаңа Конституция күшіне енген соң діни бірлестіктерді құқықтық реттеуге 96-бап тұрғысынан баға беру қажет: ол қолданыстағы заңдардың Конституцияға қайшы келмейтін бөлігінде ғана қолданылуын көздейді [1]. Демек, 2011 жылғы Заңның бұрыннан қолданылып келе жатқаны оның жаңа конституциялық модельге сәйкестігін анықтауға негіз болмайды. Оның нормаларына баға бергенде ар-ождан бостандығы, мемлекет пен діннің бөлінуі, зайырлылық, теңдік, сөз және бірлесу бостандығы, сот арқылы қорғалу, цензураға тыйым салу, дербес деректерді қорғау және мөлшерлестік қағидаттарын басшылыққа алу қажет. Мұндағы міндет қолданыстағы заңнан бас тарту емес, оның нормаларын жаңа конституциялық талаптарға сай қайта бағалау болып табылады.

Қайта бағалаудың бірінші бағыты діни бірлестіктерді тіркеудің құқықтық мәнін айқындауға арналуы тиіс. Тіркеуді заңды тұлғалықты иелену тәсілі деп тікелей түсіндіру қажет; діни сенім бостандығының болуы оған тәуелді болмауға тиіс. Осы түсіндіру заң мен Конституция арасындағы шиеленісті ішінара азайтуға мүмкіндік берер еді. Мемлекет заңды тұлғаларды реттеу мүмкіндігін сақтай отырып, тіркеуге негізделген тәсілді ішкі ар-ождан бостандығы мен бейбіт діни қарым-қатынасқа қолданбас еді. Сандық талаптарды әрдайым орындай алмаса да, қоғамдық тәртіпке қауіп төндірмейтін шағын діни топтар үшін бұл түзетудің маңызы ерекше.

Екінші бағыттың міндеті миссионерлік қызмет ұғымын нақтылау болуы тиіс. Заң шығарушы діни бірлестік атынан жүзеге асырылатын институционалдық миссионерлік қызметті жеке діни пікір білдіруден ажыратуы керек. Әйтпесе сенім туралы әдеттегі әңгіме, кітап беру, құлшылыққа шақыру немесе интернет-жарияланым тіркеуді талап ететін қызмет ретінде сарапануы мүмкін. Мұндай тәсіл сөз бостандығы мен діни сенім бостандығы үшін «суыту әсерін» туғызады. Конституциялық тұрғыдан дұрыс модель - мемлекет ұйымдастырылған жария миссионерлікті реттейтін, бірақ жеке нанымдарды бейбіт білдіруді құдаламайтын модель.

Үшінші бағыт дінтану сараптамасымен байланысты. Сараптамалық бағалаудың неғұрлым айқын өлшемдерін бекіту қажет. Сарапшы құқықтық сұрақтарға жауап беруі тиіс: материалда діни алауыздық, зорлық-зомбылыққа итермелеу, экстремизм, адам құқықтарын бұзу белгілері бар ма? Ол діни ілімнің ақиқат, толыққанды, дәстүрлі немесе әлеуметтік жағынан қалаулы екенін шешпеуі керек. Қорытындыда материалдың нақты фрагменттері, талдау әдістемесі және қорытындылардың құқықтық нормалармен байланысы көрсетілуі тиіс. Мұндай нақтылаусыз сараптама сарапшының және тексеруді тағайындаған органның қалауы бойынша тым тәуелді болып қала береді.

Төртінші бағыт әкімшілік жауаптылыққа қатысты. Діни қызмет туралы заңнаманы бұзғаны үшін санкциялар бұзушылықтың ауырлығын, зиянның болуын, қайталануын, қасақаналықты, бұзушылықты жою мүмкіндігін және шараның ар-ождан бостандығына әсерін ескере отырып қолданылуы тиіс. Бұл жерде формальды тәсіл әсіресе қауіпті. Мысалы, тұлға рәсімді білмегендіктен, зиянсыз және мәжбүрлеу немесе алауыздық белгілерінсіз бұзса, қатаң санкция мөлшерлес болмауы мүмкін. Сот формальды құрамды ғана емес, істің конституциялық контекстін де бағалай алуы тиіс. Әкімшілік жауаптылықты құқықтық мемлекетке дәл осылай сәйкестендіруге болады.

Бесінші бағыт құқықтық реттеудің ашықтығы мен қолжетімділігін қамтамасыз етумен байланысты. Діни бірлестіктер, миссионерлер, сенушілер мен жергілікті қауымдар өздеріне қандай әрекеттерге рұқсат етілетінін, қай жағдайда тіркеу талап етілетінін, қандай материалдар сараптамаға жататынын, қандай іс-шаралар туралы хабарлау қажеттігін және қабылданған шешімдерге қалай шағымдануға болатынын алдын ала білуге тиіс. Заңнаманың күрделілігі, бытыраңқылығы және оны қолданудың

болжамсыздығы құқықтарды іске асыруда құқықтық белгісіздік туғызуы мүмкін. Сондықтан құқықтық айқындық рәсімдік талаппен ғана шектелмей, діни сенім бостандығын қамтамасыз ететін конституциялық кепілдіктердің бірі ретінде қарастырылуы қажет. Осылайша, Қазақстан Республикасында діни бірлестіктер қызметін заңнамалық реттеу күрделі қос табиғатқа ие. Ол діни ұйымдардың құқық субъектілігін, мүліктік қатынастардың ашықтығын, қатысушылардың құқықтарын қорғауды, экстремизмнің алдын алуды, қоғамдық тәртіпті сақтауды және конфессияаралық келісімді қолдауды қамтамасыз ету үшін қажет. Бірақ ол бір мезгілде діни сенім бостандығын шамадан тыс әкімшілендіру қаупін де алып жүреді. 2026 жылғы жаңа Конституция арнайы заңнаманы діни саланың басқарылуы тұрғысынан ғана емес, ар-ождан бостандығын адамның негізгі құқығы ретінде қорғау тұрғысынан да бағалауды талап етеді.

Осы параграфтың қорытынды тұжырымы мынадай. «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заң діни саладағы негізгі арнайы акт рөлін сақтауға тиіс, бірақ жаңа Конституциядан кейін оның қолданылуы конституциялық тұрғыдан қайта бағдарлануы керек. Діни бірлестіктерді тіркеу заңды тұлғалықты иелену ретінде, дінтану сараптамасы нақты кепілдіктері бар құқықтық рәсім ретінде, миссионерлік қызмет діни ілімді таратудың ұйымдастырылған жария нысаны ретінде, әкімшілік жауаптылық нақты бұзушылық болған кездегі шеткі шара ретінде түсінілуі тиіс. Тек осындай тәсіл жағдайында діни бірлестіктерді заңнамалық реттеу діни сенім бостандығын шектемей, оның құқықтық, институционалдық және сот арқылы қорғалған іске асырылуын қамтамасыз етеді.

2.4 Мемлекеттік саясат және мемлекет пен діни бірлестіктердің өзара іс-қимылының институционалдық тетіктері

Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясаты діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық реттеу жүйесінде ерекше орын алады. Ол екі полюстің арасында орналасқан. Бір жағынан, мемлекет зайырлы болып табылады және өзін қандай да бір дінмен, конфессиямен немесе діни ұйыммен теңестірмеуі тиіс. Екінші жағынан, ол діни салаға бейжай қарай алмайды, өйткені дін қоғамдық тұрақтылыққа, білім беруге, мәдениетке, конфессияаралық келісімге, экстремизмнің алдын алуға, ұлттық қауіпсіздікке, сенушілердің құқықтарына және дінді ұстанбайтын тұлғалардың құқықтарына ықпал етеді. Осы себепті діни саладағы мемлекеттік саясатты тек белгілі бір конфессияны қолдауға, дінге қарсы ұстанымға немесе әкімшілік бақылауға негіздеуге болмайды. Конституциялық тұрғыдан бұл саясат мемлекеттің бейтараптығын сақтауды, ар-ождан бостандығын қамтамасыз етуді және конституциялық маңызы бар жария мүдделерді қорғауды көздеуі қажет. Оны жүргізу барысында құқықтық реттеу мемлекет, діни бірлестіктер және қоғам арасындағы өзара диалогпен үйлесуге тиіс.

Діни саладағы мемлекеттік саясаттың конституциялық негіздері Қазақстан Республикасының 2026 жылғы жаңа Конституциясында жаңаша айқындалған. Оның 1-бабы Қазақстанды демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде белгілейді; адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылықтар деп танылады [1]. Демек, діни бірлестіктердің қызметін бақылау осы саладағы мемлекеттік саясаттың жалғыз міндеті болмауға тиіс. Саясаттың негізгі бағытын адамның ар-ождан бостандығын қамтамасыз ету айқындауы қажет. Осы конституциялық басымдық діни бірлестіктердің қызметін реттеу кезінде де, мемлекеттік органдар мен білім беру ұйымдарының өкілеттіктерін жүзеге асыруда, сараптама және құқықтық қорғау тетіктерін қолдануда да ескерілуге тиіс.

Діннің мемлекеттен бөліну қағидаты жаңа Конституцияның 7-бабында бекітілген [1]. Діни саладағы мемлекеттік саясаттың құқықтық шектері осы қағидатқа сәйкес айқындалады. Мемлекетке діни бірлестіктермен өзара іс-қимыл жасап, консультациялар өткізуге, оларды қоғамдық диалогқа тартуға, әлеуметтік және мәдени қызметін ескеруге мүмкіндік беріледі. Дегенмен діни ұйымдардың мемлекеттік аппарат құрамына енуіне жол берілмеуге тиіс. Діни бірлестіктерге де жария билік функцияларын жүзеге асыруға, жалпыға міндетті қағидалар белгілеуге және зайырлы заңнаманы діни талаптармен алмастыруға болмайды. Сондықтан мемлекет пен діни бірлестіктердің өзара қатынастары олардың институционалдық дербестігін сақтай отырып, құқықтық негіздегі диалог пен ынтымақтастыққа құрылуға тиіс.

Мұндай түсінік екі шектен өзгеше. Бірінші шек - дінді жария кеңістіктен қатаң ығыстыру; мұндай жағдайда зайырлылық іс жүзінде діни көріністерге

сенімсіздік идеологиясына айналады. Екінші шек - мемлекеттің жекелеген діни институттармен артықшылықты ынтымақтастығы; мұнда діннің мемлекеттен формальды бөлінуі сақталғанымен, практикада діни субъектілердің теңсіздігі пайда болады. Қазақстандық модель осы екі шектің екеуінен де қашуы тиіс. Ол конфессияаралық келісімді айырмашылықтарды әкімшілік басып-жаншу арқылы да, жекелеген конфессияларға бейресми басымдық беру арқылы да емес, теңдік, құқықтық айқындық, диалог және сот арқылы тексерілетін рәсімдер арқылы қамтамасыз етуі керек.

Діни саладағы мемлекеттік саясат тарихи тұрғыдан тұрақтандыру және басқарылатын өзара іс-қимыл саясаты ретінде дамыды. Маңызды бағдарламалық құжат Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 20 маусымдағы № 500 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатының 2017–2020 жылдарға арналған тұжырымдамасы болды [82]. Бұл Тұжырымдама өзінің уақыттық кезеңін аяқтады, сондықтан оны 2020 жылдан кейін қолданыстағы стратегия ретінде пайдалануға болмайды. Алайда диссертация үшін ол діни салаға мемлекеттік тәсілдің логикасы бекітілген құжат ретінде маңызын сақтайды: мемлекеттің зайырлы негіздерін нығайту, конфессияаралық келісімді дамыту, діни экстремизмнің алдын алу, дінтанулық сауаттылықты арттыру және мемлекеттік органдардың діни бірлестіктермен өзара іс-қимылын жетілдіру.

Аталған Тұжырымдаманы іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 19 қыркүйектегі № 580 қаулысымен бекітілді [83]. Бұл құжат діни саладағы мемлекеттік саясаттың декларациялармен шектелмегенін көрсетеді. Ол нақты ұйымдастырушылық, ақпараттық, талдамалық, профилактикалық және білім беру шараларын көздеді. Алайда оның уақытпен шектелуі де белгілі бір проблеманы көрсетеді: 2026 жылғы жаңа Конституциядан кейін Қазақстанға бұрынғы әкімшілік практикаларды жай ғана жалғастыру емес, жаңартылған тұжырымдамалық шеңбер қажет. Жаңа модель енді тек «діни саланы басқару» міндетінен емес, зайырлы мемлекет жағдайында ар-ождан бостандығын конституциялық қамтамасыз ету міндетінен шығуы тиіс.

Дәл осы жерде діни саланы мемлекеттік басқару мен діни сенім бостандығының конституциялық саясаты арасындағы әдіснамалық айырмашылық туындайды. Мемлекеттік басқару есепке алуға, тіркеуге, мониторингке, профилактикаға, есептілікке, өңірлермен өзара іс-қимылға, сараптамаға және бақылауға бағдарланады. Конституциялық саясат басқа деңгей қоюы керек: ол осы құралдар негізгі құқықты шектеуге айналып кетпей ме, діни және діни емес субъектілердің теңдігін қамтамасыз ете ме, соттық қорғау бар ма, рәсімдер қаншалықты ашық және мөлшерлес деген сұрақтарды тексереді. Құқықтық мемлекетте басқару кеңірек конституциялық саясаттың бөлігі ретінде ғана жол беріледі, оның орнын басатын құрал ретінде емес.

Қарастырылып отырған саладағы орталық мамандандырылған орган - Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Дін істері

комитеті. Комитет туралы ереже Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрінің 2023 жылғы 29 қыркүйектегі № 384-НҚ бұйрығымен бекітілген [84]. Институционалдық тұрғыдан Комитет діни қызмет саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыруды және діни бірлестіктермен өзара іс-қимылды қамтамасыз ететін ведомство ретінде әрекет етеді. Оның атқарушы билік жүйесіндегі орны діни саланың мемлекет тарапынан азаматтық айналымның жеке мәселесі емес, жария саясаттың дербес бағыты ретінде қарастырылатынын көрсетеді.

Дін істері комитеті әкімшілік функцияларды ғана емес, талдамалық, үйлестірушілік, сараптамалық және түсіндіру функцияларын да орындайды. Ресми материалдарға сәйкес, Комитет құрылымында исламдық, христиандық және өзге де діни бірлестіктермен өзара іс-қимылға, діни қызмет саласындағы құқық қолдану практикасына, өңірлік жұмыс пен ішкі үйлестіруге жауапты бөлімшелер жұмыс істейді [85]. Мұндай ұйымдық құрылым діни саладағы мемлекеттік жұмыстың бірнеше бағыт бойынша сараланып жүргізілетінін көрсетеді. Ол конфессиялық ерекшеліктерді, өңірлік жағдайды, құқық қолдану практикасын және ішкі ұйымдастырушылық міндеттерді ескеруге мүмкіндік береді.

Сонымен бірге институционалдық саралау теңсіздікке айналмауы тиіс. Исламдық, христиандық және өзге де діни бірлестіктермен жұмыс істеудің жекелеген бағыттарының болуы Қазақстанның діни кеңістігінің нақты құрылымымен негізделуі мүмкін. Бірақ заңдық тұрғыдан ол құрметтің, қолжетімділіктің, консультациялардың, өтініштерді қараудың және құқықтық қорғаудың бірдей стандарттарымен сүйемелденуі тиіс. Егер ірі діни бірлестіктер тұрақты өзара іс-қимыл арналарына ие болып, ал шағын топтар мемлекетпен негізінен бақылау және тіркеу рәсімдері арқылы ғана байланысса, іс жүзіндегі асимметрия қаупі туындайды. Сондықтан институционалдық саясат конфессиялық тұрғыдан сезімтал ғана емес, құқықтық тұрғыдан тең де болуы керек.

Мемлекет пен діни бірлестіктердің өзара іс-қимылы бірнеше негізгі тетік арқылы жүзеге асырылады. Бірінші тетік - нормативтік-құқықтық тетік. Мемлекет заңдар, заңға тәуелді актілер, мемлекеттік қызметтер көрсету қағидалары, органдар мен сараптамалық рәсімдер туралы ережелер қабылдайды. Бұл тетік діни қызметтің заңдық шеңберін қалыптастырады. Оның артықшылығы - айқындық пен міндеттілік. Оның тәуекелі - шамадан тыс егжей-тегжейлі реттеу діни сенім бостандығын тарылтуы мүмкін. Сондықтан нормативтік тетіктің жаңа Конституцияға сәйкестігі үнемі тексерілуі тиіс; тексеру кезінде әсіресе ар-ождан бостандығы, діннің мемлекеттен бөлінуі, бірлесу бостандығы және кемсітушілікке тыйым салу ескерілуі қажет.

Тетіктердің екіншісі әкімшілік-сервистік сипатта болады. Оған діни бірлестіктер мен миссионерлерді тіркеу, шетелдік діни бірлестіктердің қызметін келісу жатады. Өтініштерді қарау және есепке алу, тиісті шешімдер қабылдау, өтініш берушілермен өзара іс-қимыл жасау да осы бағытты

құрайды. Уәкілетті орган діни қызмет саласындағы мемлекеттік қызметтер туралы ақпаратты өзінің ресми ресурстарында жариялаған [86]. Осы рәсімдер арқылы діни қызметті заң талаптарына сай жүзеге асыру мүмкіндігі қамтамасыз етілуге тиіс. Рәсімдердің тым күрделі болуы, олардың қалай қолданылатынын болжаудың қиындығы немесе формализм, керісінше, құқықтарды іске асыруды қиындатуы мүмкін. Сол себепті бұл саладағы мемлекеттік қызметтердің сапасын бағалағанда әкімшілік рәсімдердің тиімділігімен шектелмей, олардың діни сенім бостандығын қамтамасыз етуге ықпалын да ескеру қажет.

Үшінші бағытты сараптамалық-талдамалық тетік құрайды. Бұл тетік аясында дінтану сараптамасы жүргізіліп, діни әдебиеттер, ақпараттық материалдар, интернет-ресурстар, білім беру бағдарламалары және діни мазмұндағы өзге де материалдар талданады. Дінтану сараптамасы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңда діни саланы құқықтық реттеудің арнайы құралдарының бірі ретінде көзделген [5]. Құқыққа қарсы мазмұнды анықтау міндеті сараптаманың сөз бостандығы мен діни нанымды таратуға әсерін бағалауды да талап етеді. Діни алауыздықтың, экстремизмнің не зорлық-зомбылықтың белгілері материалдың нақты мазмұнымен негізделуге тиіс. Сонда ғана сараптамалық бағалауды діни көзқарасты шектеуден ажыратып, цензураға тыйым салу кепілдігімен үйлестіруге болады.

Төртінші бағыт профилактикалық-түсіндіру тетігін қамтиды. Өңірлерде дін мәселелері жөнінде ақпараттық-түсіндіру топтарының жұмыс істейтіні ресми материалдарда көрсетілген [6]. Олардың жұмысы діни мәселелер мен заңнаманы түсіндіруге, экстремизмнің алдын алуға және конфессияаралық келісімді сақтауға бағытталады. Осы міндеттер тетіктің құқықтық шегін де айқындайды: сауаттылықты арттыру адамға заңды діни қызмет пен құқыққа қарсы әрекетті ажыратуға көмектесуге тиіс. Радикалдану тәуекелін төмендету мақсаты кез келген діни ерекшелікті қауіп деп көрсетуге негіз бермейді. Сондықтан түсіндіру жұмысында идеологияны таңуға, жекелеген діни топтарды стигматизациялауға немесе «дұрыс» және «дұрыс емес» діндарлық жөніндегі жеңілдетілген түсініктерді таратуға жол берілмеуі тиіс.

Бесінші тетіктің негізін консультация мен диалог құрайды. Мемлекеттің діни бірлестіктермен өзара әрекеті кездесулер мен консультациялар өткізуден, проблемалық мәселелерді талқылаудан, заңнаманы түсіндіруден және практикалық шешімдер іздеуден көрінеді. Комитеттің ресми ресурсында діни бірлестіктер өкілдерімен заңнаманы түсіндіруге және оны іске асыру кезіндегі конструктивті өзара іс-қимылға арналған іс-шаралардың өткізілетіні көрсетілген [85]. Зайырлы құқықтық мемлекет үшін әлеуеті ең жоғары тетік осы болып табылады. Оның көмегімен мәселелерді шешуде бақылау мен санкциялармен қатар коммуникация мүмкіндіктерін де пайдалануға болады. Диалогтың өзі, алайда, институционалдық ашықтық талабына сай болуға тиіс. Диалогқа ірі немесе мойындалған діни бірлестіктер ғана жіберіліп,

шағын топтар консультациялардан шет қалса, оның конституциялық толықтығы бұзылады.

Алтыншы тетік өңірлік деңгейдегі үйлестіруге арналған. Діни өмір орталық органдар деңгейімен ғана шектелмейді. Практикалық мәселелердің көбі өңірлерде туындайды; олар культтік ғимараттарға, діни іс-шараларға, жергілікті қауымдарға, миссионерлердің қызметіне, жастармен жұмысқа, қақтығыстардың алдын алуға, әкімдіктермен және жергілікті басқармалармен өзара іс-қимылға қатысты. Діни қызмет саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыруға жергілікті атқарушы органдар да қатысады; олардың қатысу шегі заңда белгіленген құзыретпен айқындалады [5]. Осыған байланысты діни сенім бостандығын қамтамасыз етуде өңірлік деңгей маңызды орын алады. Азамат осы құқықты жүзеге асырғанда мемлекеттік органдардың қызметімен және нақты әкімшілік рәсімдермен тікелей өңірлік деңгейде бетпе-бет келеді.

Мәселен, Астана қаласында жұмыс істейтін Дін істері басқармасы діни саладағы мемлекеттік саясатты іске асыруға және діни бірлестіктермен өзара іс-қимылды қамтамасыз етуге бағытталған қызмет атқарады [87]. Осындай өңірлік басқармалар мен бөлімдер діни қауымдастықтармен тікелей байланыс орната отырып, мемлекеттік саясатты жергілікті деңгейде іске асырады. Демек, заңнаманың мазмұнын ғана емес, оның өңірлерде қалай қолданылатынын да ескеру маңызды. Құқықтық нормалар формальды не таңдамалы қолданылғанда, азаматтардың діни сенім бостандығын іс жүзінде жүзеге асыруына кедергі тууы мүмкін.

Өңірлік тетік қолданылғанда құқық қолдану практикасының әркелкі қалыптасу тәуекелі де туындайды. Діни бірлестік бір өңірдің жергілікті органдарымен тұрақты байланыс орнатқанымен, басқа өңірде әкімшілік кедергілерге ұшырауы мүмкін. Өңірлік айырмашылықтар діни іс-шараларға берілетін құқықтық бағадан да көрінуі ықтимал. Осы тәуекел заңнаманы біркелкі қолдануды қамтамасыз ететін ортақ өлшемдерді қажет етеді. Әдістемелік ұсынымдар мен мемлекеттік қызметшілерді оқыту бірдей мән-жайларға бірізді құқықтық баға беруге бағытталуға тиіс. Дінтанулық бағалау өлшемдерінің ортақтығы да осы мақсатқа қызмет етеді. Ал жергілікті шешімге тиімді шағымдану мүмкіндігі әркелкі қолданудың салдарын түзету үшін қажет.

Жетінші бағыт халықаралық деңгейдегі дінаралық диалогты қамтиды. Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съезі Қазақстанда тұрақты диалог алаңына айналды. Алғашқы отырысы 2003 жылы Астанада өткен бұл бастама кейін халықаралық деңгейдегі дінаралық өзара іс-қимылдың институционалдық нысанына айналды [88]. Съездің мақсаты — әртүрлі діни дәстүрлер мен мәдениеттердің өкілдері арасында диалогты дамыту. Дегенмен халықаралық дінаралық бастамалар мен ел ішіндегі діни сенім бостандығының конституциялық кепілдіктері тең ұғымдар ретінде қарастырылмауға тиіс. Халықаралық диалог мемлекет үшін сыртқы байланыстар тұрғысынан маңызды; ал конституциялық кепілдіктер ұлттық

құқық аясында адам мен діни қауымдардың құқықтарын қамтамасыз етуге бағытталады.

Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлері съезінің отырыстары арасындағы кезеңде оның қызметін Хатшылық қамтамасыз етеді. Оны Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының Төрағасы басқарады [89]. Дінаралық диалогқа мемлекеттік деңгейде берілетін маңыз осы ұйымдық құрылымнан көрінеді. Бұл қызметті жүзеге асыру кезінде де ар-ождан бостандығы мен теңдік қағидаттары сақталуға тиіс. Өзге діни және діни емес нанымдардың тең құқықтық қорғалуына дәстүрлі және әлемдік діндер өкілдерімен жүргізілетін диалог әсер етпеуі қажет. Шағын діни топтар, жаңа діни қозғалыстар және ешбір дінді ұстанбайтын адамдар да конституциялық кепілдіктермен тең дәрежеде қамтылуға тиіс.

Қазақстандық ғылыми әдебиет мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың дамуын зайырлылықпен, конфессияаралық келісіммен және мемлекет пен діни бірлестіктердің өзара іс-қимылымен байланыстыра қарастырады. С. Е. Корнелл, С. Ф. Старр және Дж. Такердің Қазақстандағы дін мен зайырлы мемлекетке арналған зерттеуінде дінді мемлекеттік реттеу зайырлы құрылысты, дәстүрлі діни қауымдар мен қоғамдық тұрақтылықты сақтауға бағытталған модель ретінде сипатталады [22]. Бұл сипаттама мемлекеттік саясаттың мақсаттарын түсіндіреді, алайда нақты шараның конституциялық негізділігін өздігінен дәлелдемейді. Сондықтан тұрақтылыққа ықпалын бағалаумен қатар, сол шараның ар-ождан бостандығына, діни азшылықтардың теңдігіне, бірлестіктердің дербестігіне және сот арқылы қорғану мүмкіндігіне әсерін анықтау қажет.

Посткеңестік Қазақстандағы діни реттеуді зерттеген Р. А. Подопригора мемлекеттік бақылаудың күшеюі діни бірлестіктердің құқықтық мүмкіндіктеріне қалай әсер еткенін талдайды [9]. Бұл мәселе институционалдық тетіктерді олардың мақсаты мен салдарын қатар ескеріп бағалауды қажет етеді. Қауіпсіздік пен қоғамдық тұрақтылықты қорғау мемлекеттік саясаттың заңды міндеті болғанымен, оған сілтеме жасау әрбір бақылау шарасының қажеттілігін дәлелдемейді. Тіркеу, сараптама немесе әкімшілік жауаптылық діни бостандықты шектейтін жағдайда, нақты талаптың қорғалатын мүддемен байланысы мен құқыққа түсіретін ауыртпалығы бағалануға тиіс.

Діни бірлестіктермен өзара іс-қимылдың құқықтық негіздерін бағалау үшін отандық зерттеулерде қарастырылған заңнамалық және құқық қолдану тәжірибесіне жүгіну қажет.

С. К. Амандыкова мен И. Е. Искакова діни бірлестіктердің қызметін құқықтық реттеуде жинақталған қазақстандық тәжірибені сипаттайды [13]. Осы тәжірибе мемлекеттік институттардың қалыптасуын түсіндіруге көмектеседі, бірақ олардың қызметінің құқықтық нәтижесін жеке бағалау қажеттігін жоймайды. Уәкілетті органның, өңірлік басқарманың немесе диалог алаңының болуы діни бостандықтың тиімді қорғалуын өздігінен дәлелдемейді. Бағалау нақты шешімнің қандай өлшемге сүйенгенін, діни

бірлестіктің мемлекеттік органмен өзара іс-қимыл тәртібін және осы рәсімде адам құқықтарының қалай сақталғанын қамтуға тиіс.

М. К. Самалдыков экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы заңнаманы жетілдіру барысында діни бірлестіктерге қатысты мемлекеттік шаралардың құқықтық негіздерін қарастырады [14]. Бұл мәселені ар-ождан бостандығы тұрғысынан талдау әрбір институционалдық тетіктің мақсаты мен араласу шегін айқындауды талап етеді. Осыған сәйкес мемлекеттік саясат құқықтық айқындықты және адам құқықтары мен жария мүдделер арасындағы теңгерімді қамтамасыз етуге бағытталуға тиіс. Құқық субъектілігін қамтамасыз ету тіркеудің міндеті болуға тиіс. Сараптаманың міндеті діни ілімге баға беру емес, құқыққа қарсы мазмұнды анықтау болуға тиіс. Түсіндіру жұмысы арқылы идеологиялық модель таңылмай, сауаттылық арттырылуға тиіс. Әртүрлі діни және діни емес субъектілердің диалогқа қатысуы қамтамасыз етілуі керек. Бақылауды жаппай жүргізбей, атаулы түрде қолдану қажет.

Діни экстремизмнің алдын алу діни саладағы мемлекеттік саясатпен сөзсіз байланысты. Экстремистік қызметтің алдын алу мен жолын кесудің құқықтық негіздері экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы заңнамада белгіленген [81]. Діни сала үшін бұл тетіктің қажеттілігі ерекше: діни ұрандар аясында зорлық-зомбылық, араздық, адамдарды тарту, конституциялық құрылысты терістеу және адам құқықтарын бұзу әрекеттері орын алуы мүмкін. Алайда экстремизмнің алдын алу мен заңды діни белсенді бақылау шараларының аражігі нақты ажыратылуға тиіс. Егер кез келген белсенді діндарлық ықтимал қауіп ретінде бағаланатын болса, мемлекет өзі құқыққа деген сенімді әлсіретіп, жатсынуды күшейтуі мүмкін.

Қауіпсіздік мәселесі жастармен жұмыс жүргізу барысында ерекше сезімтал сипатқа ие. Жастардың діни сәйкестігі отбасы, интернет, діни қауымдар, білім беру ортасы, шетелде оқу, әлеуметтік желілер және бейресми топтар ықпалымен қалыптасуы мүмкін. Мемлекет профилактикалық жұмыс жүргізуге, заңнаманы түсіндіруге, радикалданудың алдын алуға және жастарды теріс ықпалдан қорғауға құқылы. Алайда мұндай жұмыс заңдық тұрғыдан неігзді әрі дұрыс жүргізілуге тиіс. Ол жастар арасында діннің өзіне деген қорқыныш қалыптастыруға керек. Діни сауаттылықты, рухани ізденісті, заңды діни белсенділікті және экстремистік ықпалды бір-бірінен нақты ажырату қажет. Мұндай ажырату болмаған жағдайда профилактикалық шаралар стигматизацияға ұласуы мүмкін.

Мемлекет пен діни бірлестіктердің өзара іс-қимылының институционалдық тетіктері мемлекеттік қызметшілердің дінтанулық құзыреттілігі проблемасын да ескеруі тиіс. Діни сала заңдық білімді ғана емес, дінтанулық, мәдени, тарихи және әлеуметтік контексттерді түсінуді де талап етеді. Бұл саладағы шенеуніктің қатесі қақтығысқа, кемсітушілік туралы айыптауға, құқықтардың бұзылуына немесе сенімсіздіктің күшеюіне әкелуі мүмкін. Сондықтан діни бірлестіктермен жұмыс істейтін кадрларды

даярлауды заңнаманы үйретумен шектеуге болмайды. Даярлық бейтарап қарым-қатынас дағдыларын, тәуекелдерді талдауды, кемсітпейтін тәсілді және конституциялық кепілдіктерді сақтауды да қамтуы керек.

Дінтану сараптамасы институционалдық тетіктер арасында ерекше орын алады. Бұған дейін сараптама заңнама тұрғысынан қарастырылса, осы параграфта оның мемлекеттік саясаттағы орнын айқындау маңызды. Діни мазмұнды заңдық бағалаумен байланыстыратын делдалдық қызметті сараптама атқарады. Бұл делдалдық қызмет құзыреттілік пен бейтараптық талаптарына сай атқарылуға тиіс. Дәстүрлі емес топқа деген жалпы теріс қатынасқа сүйеніп жасалған сараптамалық қорытынды мемлекетке деген сенімге нұқсан келтіреді. Егер ол мәтінді, контекстті, шақыруларды және ықтимал зиянды нақты талдауға сүйенсе, қоғамды құқықтық қорғауға қызмет ете алады. Сондықтан сараптама идеологиялық сүзгі емес, кәсіби рәсім болуы керек.

Мемлекет пен діни бірлестіктердің өзара іс-қимылы транспаренттілік қағидатына да құрылуы тиіс. Қоғам қандай діни бірлестіктер тіркелгенін, қандай мемлекеттік қызметтер көрсетілетінін, қанша миссионер тіркелгенін, қанша сараптама жүргізілгенін, бас тартудың қандай типтік себептері кездесетінін, қандай сот істері туындайтынын түсінуі керек. Дін істері комитетінің ресми материалдары діни сала туралы деректерді, оның ішінде тіркелген бірлестіктер, миссионерлер және культтік ғимараттар туралы мәліметтерді жариялайды [6]. Бірақ ғылыми және құқықтық талдау үшін тереңірек статистика пайдалы: бас тартулар саны, бас тарту негіздері, шағымдану нәтижелері, сараптамаға жіберілген материалдар түрлері, теріс қорытындылар үлесі, әкімшілік істер бойынша сот практикасы. Мұндай ашықтық мемлекетті әлсіретпейді, керісінше оған деген сенімді арттырады.

Институционалдық өзара іс-қимылдың маңызды бағыты - діни бірлестіктермен заңнаманы сақтау бойынша жұмыс жүргізу. Ресми материалдар проблемалық мәселелер консультациялар мен кездесулер арқылы талқыланатынын көрсетеді [85]. Бұл дұрыс тәсіл, өйткені бұзушылықтардың алдын алу кейінгі санкциядан жақсы. Алайда консультациялық модель бекітіліп, дамытылуы тиіс. Діни бірлестік норманы бұзғанға дейін түсінікті түсіндірме алу мүмкіндігіне ие болуы керек. Мемлекеттік орган жазалауға емес, діни ұйымның заңды әрі ашық жұмыс істеуіне мүдделі болуы тиіс. Мұндай модель конституциялық мемлекетке негізінен жазалаушы тәсілге қарағанда көбірек сәйкес келеді.

Мемлекеттің Қазақстан мұсылмандары діни басқармасымен және басқа да ірі діни ұйымдармен өзара іс-қимылын бөлек бөліп көрсету қажет. ҚМДБ мұсылман халқының саны, исламның тарихи рөлі және мұсылман қауымдарының ұйымдастырушылық құрылымы себепті елдің діни өрісінде ерекше орын алады. Мемлекет онымен мешіттер, рухани кадрлар, діни білім беру, радикалданудың алдын алу және қоғамдық коммуникация мәселелері бойынша объективті түрде өзара іс-қимыл жасайды. Алайда мұндай өзара іс-қимыл мемлекеттік дінді белгілеу немесе бейресми монополиялық мәртебе

беру ретінде қабылданбауы тиіс. Зайырлы мемлекетте әлеуметтік тұрғыдан ең маңызды діни ұйымның өзі мемлекеттен бөлінген күйінде қалады.

Сол сияқты мемлекет елде тарихи және ұйымдастырушылық тұрғыдан ұсынылған христиандық және өзге де діни бірлестіктермен өзара іс-қимыл жасайды. Бұл өзара іс-қимыл әрбір діни дәстүрдің ерекшелігін ескеруі керек, бірақ теңдікті бұзбауы тиіс. Теңдік барлығы үшін өзара іс-қимыл форматының бірдей болуын білдірмейді. Ірі бірлестіктермен өзара іс-қимыл олардың қызметінің ауқымына байланысты анағұрлым қарқынды болуы мүмкін. Бірақ теңдік шағын діни топтардың қорғауға, консультацияларға, тіркеуге, сот арқылы шағымдануға және кемсітпейтін қатынасқа қол жеткізуін талап етеді. Әйтпесе институционалдық саясат Конституцияда бекітілмеген конфессиялар иерархиясын қайта өндіреді.

Дін саласындағы мемлекеттік саясат діни емес азаматтарды да ескеруі тиіс. Көбіне мемлекет пен діни бірлестіктердің өзара іс-қимылы бүкіл қоғам діни субъектілерден ғана тұратындай сипатталады. Бірақ ар-ождан бостандығы дінді ұстанбау, діни өмірге қатыспау, діни қысымға ұшырамау және өзін конфессия арқылы сәйкестендірмеу құқығын да қорғайды. Сондықтан мемлекеттік саясат конфессияаралық келісімді қоғамдық бірліктің жалғыз тіліне айналдырмауы тиіс. Кеңірек тәсіл - дүниетанымдық келісім қажет; онда діни және діни емес ұстанымдар тең құқықтық мәртебеге ие болады. Бұл білім беру, мемлекеттік қызмет, армия, бас бостандығынан айыру орындары және жария іс-шаралар үшін әсіресе маңызды.

Институционалдық тетіктер пенитенциарлық жүйеде де жұмыс істеуі тиіс. Сотталғандар ар-ождан бостандығын сақтайды, дегенмен оны сыртқы іске асыру нысандары мекеме режимімен, қауіпсіздікпен және басқа тұлғалардың құқықтарымен шектелуі мүмкін. Діни бірлестіктер бас бостандығынан айыру орындарындағы адамдарға рухани қолдау көрсетуге қатыса алады, егер бұл заңды түрде және мәжбүрлеусіз жүзеге асырылса. Мемлекет сотталған адамның діни көмек алу құқығы мен режим талаптары арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуі тиіс. Мұнда діни бірлестіктермен өзара іс-қимыл гуманитарлық мәнге ие болуы мүмкін, бірақ ол айқын қағидаларды, кемсітпейтін қолжетімділікті және дінді таңудан қорғауды талап етеді.

Қарулы Күштердегі және өзге де әскери құрылымдардағы өзара іс-қимыл бөлек назар аударуды қажет етеді. Әскери қызметшілер де ар-ождан бостандығының иелері болып табылады, бірақ әскери қызмет тәртіппен, режиммен, бұйрықпен және қауіпсіздік талаптарымен байланысты. Мемлекеттік саясат әскери қызметшілердің діни қажеттіліктерін ақылға қонымды түрде ескеру мүмкіндігін қамтамасыз етуі керек, егер бұл жауынгерлік қабілетке, тәртіпке және басқа тұлғалардың құқықтарына нұқсан келтірмесе. Қазақстанда әскери қызметшілердің дін бостандығын іске асыруы туралы зерттеулер бұл саланың арнайы құқықтық назарды қажет ететінін көрсетеді [16]. Оны діни қызмет туралы заңның жалпы формулалары арқылы ғана шешу мүмкін емес.

Өзара іс-қимылдың маңызды саласы - рухани кадрларды даярлау. Діни қызмет туралы заң рухани білім беру ұйымдарын және олармен байланысты мәселелерді реттейді [5]. Мемлекет діни кадрлардың жеткілікті даярлыққа ие болуына, ұлттық заңнаманы түсінуіне, мемлекеттің зайырлы сипатын құрметтеуіне және экстремистік идеяларды таратпауына мүдделі. Бірақ рухани білім беруді реттеу діни бірлестіктердің діни ілім мәселелеріндегі автономиясын құрметтеуі тиіс. Мемлекет құқықтық шеңберді, қауіпсіздік талаптарын, тіркеу тәртібін және құқыққа қарсы мазмұнға жол бермеуді белгілей алады. Егер діни білім беру заңды бұзбаса, мемлекет оның теологиялық мазмұнын айқындамауы тиіс.

Институционалдық саясат ғылыми-дінтанулық қамтамасыз етумен де байланысты болуы керек. Діни сала сапалы зерттеулерді, мониторингті, сарапшылар даярлауды, халықаралық тәжірибені талдауды, жаңа діни қозғалыстарды, цифрлық діндарлықты және радикалданудың алдын алуды зерттеуді талап етеді. Ғылыми база болмаса, мемлекеттік саясат стереотиптерге немесе ведомстволық шаблондарға сүйену қаупіне ұшырайды. Ғылыми сүйемелдеу қабылданған шешімдерді идеологиялық қызмет көрсетумен алмастырылмауы тиіс. Оның міндеті - нақты проблемаларды, тәуекелдерді, құқықтарды, әлеуметтік процестерді және реттеу қателерін көрсету. Сондықтан дінтану ғылымы мен заң ғылымы жария саясатқа сәндік емес, сыншыл элемент ретінде енгізілуі тиіс.

Дін саласындағы мемлекеттік саясаттың орталық уәкілетті органмен тұйықталып қалмауы әсіресе маңызды. Діни сенім бостандығы соттарға, прокуратураға, ішкі істер органдарына, әділет органдарына, білім беру органдарына, жергілікті атқарушы органдарға, көші-қон қызметтеріне, ақпарат және цифрлық даму органдарына қатысты. Егер бұл органдар бытыраңқы әрекет етсе, қайшылықты практика қаупі пайда болады. Мысалы, бір орган діни материалды заңды деп қарастыруы мүмкін, ал басқа орган оны проблемалы деп тануы мүмкін; бір өңір іс-шараға рұқсат беруі, басқа өңір дәл сондай іс-шараға кедергі келтіруі мүмкін; соттар миссионердің тіркелмеуін әртүрлі бағалауы мүмкін. Сондықтан қауіпсіздікке ғана емес, адам құқықтарына да негізделген ведомствоаралық үйлестіру қажет.

2026 жылғы жаңа Конституция күшіне енгеннен кейін діни саладағы мемлекеттік саясат конституциялық жаңарудан өтуі тиіс. Әңгіме барлық институттарды толық қайта қарау туралы міндетті түрде болып отырған жоқ. Әңгіме екпінді ауыстыру туралы. Бұрынғы модель көп жағдайда есепке алуға, профилактикаға және бақылауға бағдарланған еді. Жаңа модель кепілдіктерге, пропорционалдылыққа, теңдікке, диалогқа және сот арқылы тексерілуге бағдарлануы тиіс. Бұл бақылаудан бас тартуды білдірмейді. Бұл бақылау құқықтық кепілдіктер жүйесіне енгізілуі тиіс дегенді білдіреді. Мұндай қайта құрусыз жаңа Конституцияның ар-ождан бостандығы туралы 25-бабы қағаз жүзінде күшті норма болып қала береді, бірақ әкімшілік практиканың нақты өлшеміне айналмайды.

Практикалық тұрғыдан мемлекеттік саясатты жаңартудың бірінші бағыты 2026 жылғы Конституциядан кейінгі кезеңге есептелген жаңа немесе жаңартылған діни саладағы мемлекеттік саясат тұжырымдамасын қабылдау болуы тиіс. 2017–2020 жылдарға арналған құжат өзінің тарихи рөлін атқарды, бірақ ол жаңа конституциялық сұрақтарға жауап бере алмайды [82]. Жаңа тұжырымдама Конституцияның тікелей қолданылуынан, ар-ождан бостандығының шектелмейтін ішкі өзегінен, діни білдірудің цифрлық өлшемінен, соттық қорғаудан, дербес деректерді қорғаудан, кемсітпеуден және құқықтық айқындықтан шығуы тиіс. Ол стратегиялық қана емес, құқық қорғаушылық құжат та болуы керек.

Екінші бағыт консультативтік алаңдарды жетілдіру болуы тиіс. Мемлекет ірі діни бірлестіктермен қатар, шағын діни топтармен, сарапшылармен, құқық қорғаушылармен, ғалымдармен, білім беру саласының және діни емес дүниетанымдық ұстанымдардың өкілдерімен де тұрақты диалог жүргізуге тиіс. Мұндай өзара іс-қимыл мемлекеттің зайырлы сипатына қайшы келмейді, егер оған қатысушыларға тең жағдай жасалып, шешім қабылдау рәсімдерінің ашықтығы қамтамасыз етілсе. Сонымен бірге консультативтік органдар Парламенттің, соттардың немесе атқарушы органдардың өкілеттіктерін алмастырмауы қажет. Олардың міндеті – өзекті мәселелерді талқылау, проблемаларды анықтау, ықтимал қайшылықтардың алдын алу және ұсынымдар әзірлеу.

Үшінші бағыт - дінтану сараптамасының сапасын арттыру. Мемлекеттік саясат сарапшыларды іріктеудің ашық өлшемдерін, материалдарды талдау әдістемесін, қорытындыларды уәждеу стандарттарын, тәуелсіз сараптамалық пікір мүмкіндігін және сот арқылы даулау тәртібін қамтамасыз етуі тиіс. Сараптама өтініш беруші түпкілікті ақиқат ретінде кездесетін жабық әкімшілік акт болмауы керек. Құқықтық мемлекетте сараптамалық қорытынды дәлелдемелік және талдамалық материал болып табылады, бірақ оның тұжырымдары тексерілетін болуы тиіс. Сарапшы жеткілікті соттық бақылаусыз материалдың заңдылығы туралы мәселені іс жүзінде шешетін жағдайды болдырмау әсіресе маңызды.

Төртінші бағыт - құқықтық мониторингті дамыту. Мемлекеттік органдар діни қызмет туралы нормалардың қалай қолданылатынын, қандай даулар туындайтынын, қандай ережелер көбіне әкімшілік жауаптылыққа негіз болатынын, қандай шешімдер соттармен жойылатынын, діни бірлестіктер мен азаматтардан қандай шағымдар түсетінін тұрақты талдауы тиіс. Мұндай мониторинг иесіздендірілген және талдамалық тұрғыдан жарамды нысанда жария болуы керек. Ол нақты проблемаларды ведомстволық әсерлерден ажыратуға мүмкіндік береді. Мониторингсіз заңнама бостандық кепілдігі ретінде жұмыс істей ме, әлде шектеулер көзі ретінде жұмыс істей ме - мұны түсіну мүмкін емес.

Бесінші бағыт - мемлекеттік қызметшілер мен судьяларды оқыту. Діни сала ерекше құзыреттілікті талап етеді. Діни білдіру мен діни алауыздықтың, миссионерлік пен жеке әңгіменің, діни автономия мен адам құқықтарын

бұзудың айырмашылығын түсінбеу қате шешімдерге алып келуі мүмкін. Оқыту 2026 жылғы Конституцияны, халықаралық стандарттарды, Конституциялық Сот практикасын, зайырлылық, кемсітпеу, пропорционалдылық және құқықтық айқындық қағидаттарын нақты істерде қолдануды қамтуы тиіс. Өңірлік органдарда бұл білім діни бірлестіктермен жұмыс кезіндегі қате саралаудың алдын алуға қажет.

Алтыншы бағыт - соттық және конституциялық қорғауды дамыту. Сот арқылы шағымдану мемлекеттік орган шешімінің заңдылығы мен негізділігін тәуелсіз тексеруге мүмкіндік береді. Сондықтан діни саладағы құқықтық саясатта соттық бақылау әкімшілік шешімдердің құқықтарға әсерін бағалайтын қорғау тетігі ретінде қарастырылуға тиіс. Құқық бұзушылық анықталса, оны жоюға бағытталған құқықтық шараларды сот қолдануға тиіс. Ар-ождан бостандығына, діннің мемлекеттен бөлінуіне, миссионерлік қызмет пен дінтану сараптамасына қатысты конституциялық нормаларды қолдану жөніндегі құқықтық ұстанымдарды қалыптастыруда Конституциялық Соттың рөлі маңызды. Соттық бақылау арқылы мемлекеттік саясаттың конституциялық талаптарға сай жүзеге асырылуына ықпал жасалады.

Жетінші бағыт - дін саласындағы саясатты цифрлық тұрғыдан жаңғырту. Діни коммуникация барған сайын онлайн-кеңістікке аусып келеді. Мемлекет цифрлық діни контентпен жұмыс істеудің бұғаттаулар мен тыйымдарға ғана негізделмейтін өлшемдерін қалыптастыруға тиіс. Материалды бағалау рәсімдері жетілдіру, заңсыз контент пен бейбіт діни білдіруді нақты ажырату, шешімдердің ашықтығын, шағымдану мүмкіндігін қамтамасыз ету, дербес деректерді қорғау және цифрлық ақпараттың трансшекаралық сипатын назарға алу қажет. Әйтпесе дәстүрлі әкімшілік модель өз тиімділігін жоғалтуы мүмкін: ол тым дөрекі немесе уақтылы әрекет ете алмайтын тетікке айналады.

Осылайша, Қазақстандағы мемлекет пен діни бірлестіктердің өзара іс-қимылының мемлекеттік саясаты мен институционалдық тетіктері елеулі даму жолынан өтті: кеңестік кезеңнен кейін діни саланы қалпына келтіруден мамандандырылған уәкілетті органды, өңірлік құрылымдарды, сараптамалық рәсімдерді, мемлекеттік қызметтерді, ақпараттық-түсіндіру топтарын, халықаралық диалог алаңдарын және профилактика тетіктерін қалыптастыруға дейін. Бұл жүйенің бірқатар айқын артықшылықтары бар: ол басқарылуды, коммуникацияны, қақтығыстардың алдын алуды, дінаралық диалогтың халықаралық имиджін және ұйымдастырушылық айқындықты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Бірақ ол тәуекелдерді де алып жүреді: әкімшілік асимметрия, шамадан тыс сараптамалық сүзгілеу, диалогқа тең емес қолжетімділік, шағын діни топтарға формальды көзқарас және экстремизмнің алдын алуды діни белсенділікті бақылаумен араластыру.

Қорытынды тұжырым мынада: Қазақстан Республикасының 2026 жылғы жаңа Конституциясы күшіне енгеннен кейін діни саладағы мемлекеттік саясат әкімшілік тұрақтандыру моделінен ар-ождан бостандығын

конституциялық кепілдендіру моделіне қайта бағдарлануы тиіс. Бұл реттеуден, профилактикадан немесе бақылаудан бас тартуды білдірмейді. Бұл барлық институционалдық тетіктер - Дін істері комитеті, өңірлік басқармалар, дінтану сараптамасы, мемлекеттік қызметтер, ақпараттық-түсіндіру топтары, консультативтік алаңдар, халықаралық діни диалог және соттық қорғау - Конституцияның тікелей қолданылуы, теңдік, кемсітпеу, пропорционалдылық және құқықтық айқындық жүйесінде жұмыс істеуі тиіс дегенді білдіреді. Тек осы жағдайда ғана мемлекет пен діни бірлестіктердің өзара іс-қимылы зайырлы құқықтық мемлекеттің табиғатына сәйкес келеді және діни сенім бостандығын діни саланы басқарумен алмастырмайды.

3 ДІНИ СЕНІМ БОСТАНДЫҒЫН ІСКЕ АСЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫН ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ

3.1 Қазақстанда діни сенім бостандығына конституциялық құқықты іске асыру практикасы

Қазақстанда діни сенім бостандығына конституциялық құқықты іске асыру практикасын тек Конституция мәтіні немесе арнайы заң арқылы ғана бағалау мүмкін емес. Заңдық шынайылықта құқық өзінің жарияланған сәтінде емес, адам, діни қауым немесе мемлекеттік орган нақты жағдаймен бетпе-бет келген кезде көрінеді: діни бірлестікті тіркеу, құлшылық өткізу, діни әдебиетті тарату, миссионерлік қызмет, дінтану сараптамасы, ғибадат ғимаратын пайдалану, білім беру ортасындағы діни білдіру, әкімшілік жауаптылық, сот арқылы шағымдану. Дәл осы деңгейде ар-ождан бостандығы негізгі құқық ретінде әрекет ете ме, әлде әкімшілік логикаға бағынған көбіне декларативтік норма болып қала ма - соны көруге болады.

Кіріспе мен алдыңғы тараулар Қазақстан Республикасының 2026 жылғы жаңа Конституциясы ар-ождан бостандығын, діннің мемлекеттен бөлінуін, мемлекеттің зайырлы сипатын, дінге және нанымға қатынасы себепті кемсітушілікке тыйым салуды, сөз бостандығын, бірлесу бостандығын, білім берудің зайырлы сипатын, соттық қорғауды және азаматтардың Конституциялық Сотқа жүгіну мүмкіндігін бекітетінін көрсетті [1]. Бірақ бұл кепілдіктердің практикалық мәні олардың күнделікті өмірде қалай қолданылатынына байланысты. Егер мемлекеттік орган діни бірлестікті тіркеу кезінде бірлесу бостандығы категориясымен емес, тек әкімшілік рұқсат беру категорияларымен ойласа, конституциялық кепілдік әлсірейді. Егер дінтану сараптамасы материалдың құқыққа қайшылығын емес, оның теологиялық тұрғыдан қабылдануын бағаласа, сөз және ар-ождан бостандығы қысымға түседі. Егер сот рәсімнің формальды бұзылуын ғана тексеріп, араласудың мөлшерлестігін талдамаса, соттық қорғау өзінің конституциялық тереңдігін жоғалтады.

Қазақстанның діни саласы едәуір институционалдық ауқымға ие. Дін істері комитетінің ресми деректері бойынша, елде 18 конфессияны білдіретін 3999 діни бірлестік мемлекеттік тіркеуден өткен. Статистикадан көрінетіні: діни сенім бостандығы жеке наныммен шектелмейді, ол діни ұйымдар мен ғибадат орындарының қызметі арқылы да жүзеге асырылады. Ел көлемінде қызмет ететін ғибадат ғимараттарының жалпы саны — 3788. Бұл санға мешіттер, православие және католик храмдары, протестанттық мінажат үйлері, синагогалар, сондай-ақ өзге де діни объектілер кіреді [6]. Осы деректерге қарағанда, Қазақстандағы діни өмір жеке адамның сенім аясымен шектелмей, қоғамдық қатынастардың нақты қалыптасқан бөлігін құрайды.

Діни сенім бостандығының іс жүзінде жүзеге асырылуын, алайда, сандық көрсеткіштермен толық сипаттау мүмкін емес. Бірлестіктердің көптеп тіркелуі діни қауымдардың өзін-өзі ұйымдастыруына құқықтық мүмкіндік бар екенін аңғартады. Алайда осы деректің өзі шағын діни топтар үшін тіркеудің қаншалықты қолжетімді екенін және рәсімдердің теңдігін бағалау үшін жеткіліксіз. Мұндай бағалауда тіркеуден бас тартудың нақты уәждері мен сараптама қорытындыларының ашықтығы тексерілуге тиіс. Тіркелмеген қауымдардың қызмет ету және шешімге сотта дау айту мүмкіндіктері де осы бағалауға кіреді. Өйткені тіркелген ұйымдар саны рәсімнен өте алмаған топтардың жағдайын ашпайды. Демек, ресми статистика институционалдық ауқымды көрсеткенімен, құқық субъектілігіне қолжетімділіктің әділдігін өздігінен растамайды. Мұны анықтау үшін тіркеу нәтижелері бас тарту негіздерімен және оларды қайта қарау мүмкіндігімен бірге талдануы қажет.

Діни бірлестіктерді мемлекеттік тіркеу діни сенім бостандығын іске асыру практикасының бірінші бағытын құрайды. Алдыңғы параграфта айтылғандай, жергілікті, өңірлік және республикалық діни бірлестіктер «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңда көзделген; олардың әрқайсысына әртүрлі сандық және аумақтық талаптар қойылады [5]. Іс жүзінде толыққанды институционалдық қызмет тіркеуге байланысты: ол заңды тұлға мәртебесін алуға, мүлікке иелік етуге, үй-жайларды жалға алуға, шоттар ашуға, құлшылықтарды орнықты ұйымдастыруға, азаматтық айналымға қатысуға және сотта мүдделерін қорғауға жол ашады. Тіркеусіз діни қауым іс жүзіндегі өмір сүруін сақтай алады, бірақ оның құқықтық мүмкіндіктері едәуір тарылады.

Сондықтан тіркеу практикасы бір-біріне қарама-қарсы, бірақ бірдей маңызды екі міндет арқылы бағалануы тиіс. Бір жағынан, мемлекет ұйымдық айқындықты, мәліметтердің дұрыстығын, мақсаттардың заңдылығын, жарғының ашықтығын және басқарушы органдардың жауаптылығын талап етуге құқылы. Екінші жағынан, тіркеу діни өмірдің өзіне берілетін рұқсатқа айналмауы керек. Шағын діни топтар, жаңа діни қозғалыстар немесе көп ізбасарлары жоқ қауымдар жоғары сандық шектерге сәйкес келмегені үшін ғана ар-ождан бостандығын ұжымдық іске асыру мүмкіндігінен іс жүзінде айырылмауы тиіс. Мұнда заңдық нысан мен құқықтың мазмұны арасындағы конституциялық тепе-теңдік қажет.

Ерекше проблема заңның діни бірлестік құруды он сегіз жасқа толған Қазақстан Республикасы азаматтарының бастамасымен байланыстыруында [5]. Мұндай формула жария-құқықтық жауаптылық және заңды тұлғаның тұрақтылығы тұрғысынан түсінікті, бірақ ол діни өмір практикасын толық қамтымайды. Діни қауымдарға шетелдіктер, азаматтығы жоқ адамдар, кәмелетке толмағандар, уақытша болатын тұлғалар, мигранттар, студенттер, бас бостандығынан айыру орындарындағы адамдар, әскери қызметшілер қатысуы мүмкін. Олар діни бірлестіктің құрылтайшысы бола алмаса да, олардың ар-ождан бостандығы сақталады. Демек, заңды тұлғаны мемлекеттік

тіркеу діни қарым-қатынастың жол берілетіндігін анықтайтын жалғыз өлшем ретінде пайдаланылмауы тиіс.

Практиканың екінші бағыты ғибадат ғимараттарымен және діни қызмет кеңістігімен байланысты. 3788 ғибадат ғимаратының болуы діни бірлестіктердің өз құқықтарын іске асыру үшін материалдық инфрақұрылымға ие екенін көрсетеді [6]. Бірақ діни сенім бостандығының практикасы ғибадат ғимараттарымен шектелмейді. Діни қызмет ғибадат орындарымен ғана шектелмейді. Ол қайырымдылық іс-шараларын, рухани кездесулерді, білім беру сабақтарын, қажылықты, жария дәрістерді, отбасылық және қауымдық рәсімдерді де қамтуы мүмкін. Осыған байланысты қоғамдық кеңістікте діни іс-шараларды өткізу тәртібі, хабарлау талаптары, жергілікті атқарушы органдардың өкілеттіктері және олардың шешім қабылдау шектері құқықтық тұрғыдан маңызды.

Конституциялық-құқықтық тұрғыдан ғибадат ғимараттары діни өмірді жүзеге асырудың жалғыз нысаны ретінде қарастырылмауға тиіс. Мешіттер, шіркеулер, храмдар, мінажат үйлері және өзге де ғибадат орындары көптеген діндер үшін маңызды болғанымен, діни сенім бостандығын жүзеге асыру олармен ғана шектелмейді.

Бірақ діни сенім бостандығы әлдеқайда кең нысандарды қамтиды: жеке дұға, отбасылық рәсім, діни әңгіме, қайырымдылық, рухани тәлімгерлік, оқыту, нанымдарды тарату. Егер құқық іс жүзінде тек ғибадат ғимаратының ішінде ғана жол берілсе, ол кеңістіктік бақылауға алынған дінге дейін тарылады. Жаңа Конституция басқа логиканы талап етеді: діни қызметтің сыртқы нысандары реттелуі мүмкін, бірақ олар қоғамдық кеңістіктен ерікті түрде ығыстырылмауы тиіс [1].

Үшінші бағыт - миссионерлік қызмет. Ресми деректер бойынша, Қазақстанда 452 миссионер тіркелген, олардың ішінде 417-сі шетел азаматтары және 35-і Қазақстан Республикасының азаматтары [6]. Келтірілген сандарға қарағанда, миссионерлік қызмет ішкі ауқыммен шектелмей, трансұлттық сипат та алады. Бұл факторды ескеру мемлекеттің құқығына жатады: діни ілімді тарату шетелдік діни орталықтармен, қаржылық қолдаумен, білім беру материалдарымен, халықаралық байланыстармен және қауіпсіздік мәселелерімен ұштасуы мүмкін. Дегенмен миссионердің немесе діни орталықтың шетелдік тиесілілігі өздігінен қауіптің белгісі деп бағаланбауға тиіс. Конституциялық бағалауда ұлттық тиесілік не шетелдік байланыс емес, қызметтің мазмұны мәнге ие: мәжбүрлеу, құқыққа қарсы шақырулар және басқа тұлғалардың құқықтарын бұзу бар ма, жоқ па деген мәселе маңызды.

Миссионерлік қызметтің практикалық күрделілігі ұйымдастырылған миссионерлікті әдеттегі діни білдіруден ажыратуда жатыр. Заң миссионерлік қызметті Қазақстан Республикасының аумағында дінге тарту мақсатында діни ілімді таратуға бағытталған қызмет ретінде айқындайды [5]. Егер бұл формула кең түсіндірілсе, оған сенушінің өз діні туралы кез келген сөзі дерлік кіріп кетуі мүмкін. Көршімен әңгіме, құлшылыққа шақыру, әлеуметтік

желіде діни мәтін жариялау, кітап беру немесе жеке куәлік айту әкімшілік тәуекел аймағына түсуі ықтимал. Мұндай кеңейтуші түсіндіру «суыту әсерін» тудырады: адам өз сөздері тіркелмеген миссионерлік қызмет ретінде сараласуынан қорқып, нанымдарын заңды түрде білдіруден тартына бастайды.

Сондықтан діни сенім бостандығын іске асыру практикасында айқын шекара жүргізу қажет. Діни бірлестік атынан, арнайы материалдарды пайдалана отырып, адамдарды дінге тартуға жүйелі бағытталған институционалдық миссионерлік қызмет тіркеудің пәні болуы мүмкін. Жеке діни қарым-қатынас, нанымдарды жеке білдіру, пікірталасқа қатысу, өзінің сенімін түсіндіру немесе зорлықсыз шақыру автоматты түрде миссионерлік ретінде сараланбауы тиіс. Осы аражікті ажыратудың маңызы Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының 2025 жылғы 26 ақпандағы № 67-НҚ нормативтік қаулысынан кейін ерекше артты. Қаулыда діни өзін-өзі білдіру мен жария мүдделер арасындағы тепе-теңдік мәселесі қойылған еді [7].

Төртінші бағыттағы дінтану сараптамасының қолданылу аясын Дін істері комитетінің ресми есебі көрсетеді: діни материалдар сарапталып, интернет-ресурстардың мазмұны да талданады [6]. Комитет 2024 жылдың төртінші тоқсанында құқыққа қарсы материалдарға апаратын сілтемелер анықталғанын хабарлаған [6]. Бұл мәлімет діни мазмұнды талдаудың цифрлық ортаны да қамтитынын аңғартады; оның құқықтық негізділігін бағалау үшін материалды құқыққа қарсы деп тану өлшемдері де ашылуға тиіс. Цифрлық ортада оның маңызы арта түседі, өйткені діни мәтіндер, дәрістер, уағыздар мен пікірталастар интернет арқылы баспа материалдарына қарағанда жылдам таралады.

Дінтану сараптамасы маңызды профилактикалық функция атқара алады. Ол материалдарды діни алауыздық, экстремизм, зорлық-зомбылық, кемсітушілік, осал тұлғаларға құқыққа қарсы ықпал ету белгілері тұрғысынан бағалауға мүмкіндік береді. Бірақ оны қолдану практикасы конституциялық кепілдіктерге бағынуы тиіс. Сараптама діни ілімнің ақиқаттығын, оның дәстүрлілігін, әлеуметтік қалаулылығын немесе теологиялық дұрыстығын бағалауға айналмауы керек. Сарапшы құқықтық сұраққа жауап беруі тиіс: материалда құқыққа қайшылық белгілері бар ма? Егер сараптама осы шектерден шықса, ол діни мазмұнға цензура функциясын атқара бастайды, ал бұл сөз және ар-ождан бостандығымен шиеленіске түседі.

Сараптамалық қорытындының уәжділігі ерекше сезімтал мәселе болып табылады. Құқық қолдану практикасында көбіне дәл сарапшы қорытындысы әкімшілік шешімге, бас тартуға, шектеуге немесе тыйым салуға негіз болады. Егер қорытынды жалпы тұжырымдармен жазылса, мәтіннің нақты фрагменттері көрсетілмесе, талдау әдістемесі берілмесе және құқықтық өлшемдермен байланыс ашылмаса, тұлға тиімді дауласу мүмкіндігінен іс жүзінде айырылады. Ол нақты ненің проблемалы деп танылғанын түсінбейді: діни айрықшалық па, басқа доктринаны сынау ма, саяси шақыру ма, экстремистік мазмұн ба, психологиялық ықпал ма, әлде тіркеусіз тарату ма.

Сондықтан сараптама сапасы соттық қорғаудың шынайылығына тікелей әсер етеді.

Бесінші бағыт - діни әдебиетті және ақпараттық материалдарды тарату. Заң діни әдебиетті, діни мазмұндағы өзге де ақпараттық материалдарды және діни мақсаттағы заттарды таратуды реттейді [5]. Кеңестік кезеңде діни әдебиетті бақылау діни өмірді шектеу құралдарының бірі болды. Қазіргі Қазақстанда мұндай бақылау басқа негіздермен түсіндіріледі: экстремистік материалдардың, діни алауыздықтың, заңсыз ықпалдың алдын алу және қоғамдық қауіпсіздікті қорғау. Алайда құқыққа қарсы мазмұнды заңды бақылау мен діни білдіруді шамадан тыс шектеудің аражігін қалай ажыратуға болады деген конституциялық сұрақ сақталады.

Діни материалдарды реттеуге қатысты құқықтық мәселелер цифрлық ортада күрделене түседі. Бүгінде олар тек шекарадан әкелінетін не арнайы орындарда сатылатын баспа өнімдері арқылы ғана таралмайды. Тарату нысандарына электрондық файлдар, әлеуметтік желілердегі жазбалар, бейнедәрістер, подкасттар, онлайн-курстар, хабарламалар және теологиялық мәтіндердің үзінділері де жатады. Материалдық тасымалдағыштарды бақылауға арналған дәстүрлі тәсілдер цифрлық діни коммуникацияға тікелей қолданылса, құқықтық реттеудің аясы шамадан тыс кеңейіп, тиімділігі төмендеуі мүмкін. Осыған байланысты діни сенім бостандығын іске асыру практикасында жаңа тәсіл қажет: бүкіл діни контентті бақылаудың орнына құқыққа қайшылықтың нақты белгілері бар материалдарға нысаналы түрде әрекет ету керек.

Әкімшілік жауаптылық алтыншы бағыт ретінде қарастырылады. Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы заңнаманы бұзғаны үшін жауаптылық Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 490-бабында көзделген [78]. Әкімшілік жауаптылық құқықтық режимнің қажетті элементі болып табылады: онсыз тыйымдар мен міндеттер тиімсіз болып қалуы мүмкін. Алайда діни сенім бостандығы саласында әкімшілік санкция әрдайым жоғары сезімталдыққа ие. Ол ұйымдық тәртіпке ғана емес, негізгі құқықты іске асыруға да әсер етеді. Сондықтан ӘҚБтК-нің 490-бабын қолдану формальды құрамның бар-жоғы бойынша ғана емес, қажеттілік және мөлшерлестік өлшемдері бойынша да бағалануы тиіс.

Мұнда формальды тәсіл қауіпті. Мысалы, миссионерді тіркеудің болмауы, әдебиетті тарату тәртібін бұзу немесе белгіленген тәртіптен тыс іс-шара өткізу қоғамдық қауіптілік дәрежесі бойынша әртүрлі болуы мүмкін. Бір жағдай - мәжбүрлеу белгілері, тыйым салынған материалдарды тарату немесе осал тұлғаларды тарту бар жүйелі қызмет. Екінші жағдай - зиянсыз және құқыққа қарсы мазмұнсыз бір реттік бейбіт діни сөз. Егер екі жағдай да бірдей әкімшілік реакция алса, мөлшерлестік қағидаты бұзылады. Сот пен істі қарайтын орган бұзушылық фактісін ғана емес, мінез-құлықтың сипатын, салдарын, қасақаналықты, қайталануды және нақты тәуекелдің болуын да анықтауы тиіс.

Жетінші бағыт - соттық қорғау. Жаңа Конституция діни сенім бостандығын қорғауда соттың мәнін күшейтеді, өйткені ол соттық қорғауды, Конституцияның тікелей қолданылуын және соттардың конституциялық құқықтарды шектейтін нормаларға әрекет ету міндетін бекітеді [1]. Практикалық тұрғыдан сот әкімшілік хаттаманы тексеретін инстанция ғана емес, нақты жағдайдағы конституциялық бақылау органы болуы керек. Діни қызмет туралы істерде сот формальды құрам шегінен шығатын сұрақтар қоюы тиіс: ар-ождан бостандығы қозғалды ма, араласу заңмен белгіленді ме, оның легитимді мақсаты болды ма, ол қажетті болды ма, аз шектейтін шара қолдануға болар ма еді, кемсітушілік болған жоқ па?

Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс қабылданғаннан кейін азаматтар мен ұйымдарда әкімшілік актілерге, әрекеттерге және мемлекеттік органдардың әрекетсіздігіне дау айту үшін анағұрлым дамыған процестік құралдар пайда болды [79]. Діни сала үшін бұл практикалық мәнге ие. Тіркеуден бас тарту туралы шешімдер, сараптама қорытындылары, іс-шараларға қойылған шектеулер, жергілікті атқарушы органдардың әрекеттері, уәкілетті органның жауаптары әкімшілік сот ісін жүргізудің пәні болуы мүмкін. Бірақ мұндай тетіктің тиімділігі соттардың органның формальды құзыретін тексерумен шектелмей, конституциялық стандарттарды қолдануға қаншалықты дайын екеніне байланысты. Діни сенім бостандығы туралы істерде рәсім материалдық конституциялық мазмұнмен толтырылуы тиіс.

Сегізінші бағыт - ақпараттық-түсіндіру топтарының жұмысы. Комитеттің ресми материалдары өңірлерде дін мәселелері жөніндегі ақпараттық-түсіндіру топтарының жұмыс істейтінін, тиісті іс-шаралар өткізілетінін және олардың кең аудиторияны қамтитынын көрсетеді [6]. Мұндай жұмыстың маңызы халықтың діни саладағы құқықтық сауаттылығын арттыру және қолданыстағы заңнама талаптарын түсіндіру мүмкіндігімен айқындалады. Ол халықтың дінтанулық сауаттылығын арттыруа, заңнаманы түсіндіруге, радикалданудың алдын алуға, қақтығыстарды азайтуға және азаматтарға заңды діни қызметті құқыққа қарсы нысандардан ажыратуға ықпал ете алады. Алайда мұндай жұмыстың мазмұны конституциялық тұрғыдан бейтарап сипатта болуға тиіс. Түсіндіру қызметі дініліктің жалғыз дұрыс моделін дәріптеуге немесе жекелеген діни топтарды стигматизациялауға ұласпауы керек.

Ақпараттық-түсіндіру жұмысының сапасын бағалаудың маңызды өлшемдерінің бірі - мемлекеттің дін туралы қолданатын тілі. Егер жария материалдар діни белсенділікті үнемі қауіптермен, жастардың осалдығымен, деструктивтілікпен және экстремизммен байланыстыратын болса, қоғамда жалпы күдік ахуалы қалыптасуы мүмкін. Мұндай тәсіл бейбіт діни мінез-құлықтың негізсіз түрде күмәнді немесе құқыққа қайшы әрекет ретінде бағалануына әкелуі мүмкін. Осы себепті экстремистік сипаттағы әрекеттерді діни сенім бостандығын жүзеге асырудан, рухани ізденістен және заңды миссионерлік қызметтен нақты ажырату қажет. Әйтпесе түсіндіру жұмысы құқыққа қарсы әрекеттің белгілерін ашудың орнына діни белсенділіктің өзін

күмәнді етіп көрсетуі мүмкін. Сондықтан қауіпсіздік туралы ақпаратта жауаптылық туғызатын әрекет пен заңды діни таңдау аражігі көрсетілуге тиіс. Бұл бостандық, теңдік және өзара құрмет қағидаттарын сақтауға негіз болады.

Тоғызыншы бағыттағы негізгі мәселе білім берудің зайырлы сипаты мен діни сенім бостандығының арақатынасынан туындайды. Жаңа Конституция рухани діни білім беру ұйымдарын қоспағанда, білім беру мен тәрбиелеу жүйесінің зайырлы сипатын бекітеді [1]. Бұл талап мектептің конфессиялық үгіт жүргізуіне және оқушыға наным таңуына жол бермеу тұрғысынан түсіндірілуге тиіс. Дін белгісі бойынша кемсіту де бейтарап білім беру талабымен үйлеспейді. Алайда діннің тарихы мен мәдениеттегі орнын ғылыми тұрғыдан оқыту оқушыны сол дінді ұстануға міндеттемейді. Сондықтан объективті әрі конфессиялық емес білім беру мен діни үгіттің айырмашылығы сабақтың тақырыбына ғана емес, мазмұны мен оқыту тәсіліне қарай анықталуы қажет.

Білім беру саласында сипаты әртүрлі проблемалық жағдайлар туындауы мүмкін. Мұндай жағдайлар діни киімге, мектеп іс-шараларына қатысуға, діни нанымдарды ескеру туралы өтініштерге, оқушыларда діни әдебиеттің болуына, рухани білім беру ұйымдарының қызметіне, ата-аналардың құқықтары мен баланың автономиясына қатысты болады. Мұндай әрбір жағдайда жеке тепе-теңдік қажет. Мектептегі кез келген діни білдіру зайырлылықты бұзады деп алдын ала айтуға болмайды. Бірақ діни нормалардың мемлекеттік білім беру стандарттарын алмастыруына немесе басқа оқушыларға қысым жасауына да жол беруге болмайды. Білім берудегі діни сенім бостандығын іске асыру практикасы зайырлылық пен ар-ожданға құрметті аса ұқыпты ұштастыруды талап етеді.

Оныншы бағыт - арнайы құқықтық режимдердегі діни бостандық: әскери қызмет, пенитенциарлық жүйе, медициналық мекемелер, әлеуметтік ұйымдар. Әскери қызметші, сотталған адам, пациент немесе жабық үлгідегі мекемедегі тұлға ар-ождан бостандығын жоғалтпайды. Бірақ бұл құқықты сыртқы іске асыру нысандары режиммен, қауіпсіздікпен, тәртіппен, медициналық талаптармен немесе басқа тұлғалардың құқықтарымен шектелуі мүмкін. Қазақстанда әскери қызметшілердің дін бостандығына құқықты іске асыруы туралы зерттеулер бұл саланың өзіндік проблемалары бар екенін және арнайы шешімдерді талап ететінін көрсетеді [16]. Мұнда ар-ождан бостандығының жалпы формуласы жеткіліксіз: тұлғаның мәртебесін, мекеме режимін және ерікті емес шектеуге жол бермеуді ескеретін реттеу қажет.

Он бірінші бағыт - діни бірлестіктердің мемлекеттік органдармен өңірлік деңгейдегі өзара іс-қимылы. Көптеген практикалық мәселелер дәл өңірлерде шешіледі: үй-жайлар, іс-шаралар, тіркеу байланыстары, жастармен жұмыс, профилактикалық әңгімелер, әкімдіктермен, жергілікті басқармалармен және құқық қорғау органдарымен өзара әрекеттесу. Кіріспеде Қазақстанның діни кеңістігі біртекті емес екені айтылған болатын. Бір өңірлерде діни

инфрақұрылым тығызырақ, басқаларында қауымдар саны азырақ. Сондықтан бірыңғай нормалар әртүрлі қолданылуы мүмкін. Бұл әдістемелік үйлестіруді, лауазымды адамдарды оқытуды және құқық қолданудың бірыңғай стандарттарын талап етеді.

Өңірлік деңгей бейресми практикаларға әсіресе сезімтал. Заңда кемсітушілік норма болмағанның өзінде, жергілікті орган іс жүзінде кедергілер жасауы мүмкін: жауаптарды созу, артық құжаттар талап ету, іс-шара өткізуден ауызша айныту, белгілі бір материалдарды таратпауға бейресми кеңес беру, заң талап еткеннен көп материалды сараптамаға жіберу. Мұндай әрекеттерді тіркеу қиын, бірақ дәл солар бостандықтың нақты дәрежесін айқындайды. Сондықтан діни сенім бостандығын іске асыру практикасы сот шешімдерінің мәтіні бойынша ғана емес, әкімшілік рәсімдер, өтініштер, бас тартулар, қарау мерзімдері және діни бірлестіктермен коммуникация сапасы бойынша да зерттелуі тиіс.

Он екінші бағыт - діни сенім бостандығын цифрлық кеңістікте іске асыру. Интернет-ресурстарды тексеру туралы ресми деректер мемлекеттік бақылаудың онлайн-ортаға да таралғанын көрсетеді [6]. Бұл сөзсіз: діни материалдар интернет арқылы белсенді таралады, ал экстремистік насихат та цифрлық арналарды пайдаланады. Бірақ цифрлық бақылау ерекше қатаң кепілдіктерді талап етеді. Ресурсты бұғаттау, қолжетімділікті шектеу, материалды құқыққа қарсы деп тану, сараптамаға жіберу, жарияланым үшін әкімшілік қудалау - мұның бәрі сөз бостандығы мен ар-ождан бостандығына әсер етуі мүмкін. Сондықтан цифрлық діни контентке қойылатын кез келген шектеу нақты, уәжді, мөлшерлес және дауланатын болуы тиіс.

Практикада ең күрделі мәселе діни наным мен құқыққа қарсы насихат арасындағы шекара туралы сұрақ болып табылады. Діни риторикада өзінің діни ілімінің ақиқаттығы туралы тұжырымдар, өзге көзқарастарды сынау, адамгершілік өмірге шақыру, белгілі бір практикалардан бас тарту, қоғамдық құбылыстарды бағалау болуы мүмкін. Әрбір өткір немесе айрықша пікір діни алауыздық болып табылмайды. Құқыққа қайшылық кемсітушілікке, араздыққа, зорлық-зомбылыққа, қадір-қасиетті қорлауға немесе басқа тұлғалардың құқықтарын бұзуға итермелеу бар жерде туындайды. Рабат іс-қимыл жоспары контекстті, сөйлеушіні, ниетті, мазмұнды, таралу ауқымын және зиян ықтималдығын бағалауды ұсынады [52]. Қазақстанда діни материалдарды бағалау практикасында да осы тәсіл қолданылуға тиіс.

Сыртқы бағалауларға қарағанда, Қазақстандағы діни бостандық саласында тіркеу талаптарына, әкімшілік жауаптылыққа және діни азшылықтардың жағдайына қатысты бірқатар проблема әлі де сақталған. Мәселен, Statute Law Review журналында жарияланған Р. Подопригора мен бірлескен авторлардың зерттеуінде діни процестерді мемлекеттік реттеудің себептері, сондай-ақ оның адам құқықтары мен діни сенім бостандығына қатысты мәселелері талданады [12]. Аталған зерттеу қазақстандық модельге берілген түпкілікті баға ретінде қарастырылмауға тиіс. Бұл зерттеудің тұжырымдары тіркеу, әкімшілік жауаптылық және діни азшылықтардың

жағдайы жөніндегі нормаларды нақтылауға арналған сұрақтар қоюға мүмкіндік береді. Шектеудің құқыққа әсері сол норманың мазмұны мен қолданылу жағдайлары арқылы тексерілгенде ғана ұлттық реттеу туралы негізді қорытынды жасауға болады.

Діни саясаттың секьюритизациясы туралы зерттеу дінді қауіп көзі ретінде сипаттаудың мемлекеттік бақылауды кеңейтумен байланысын қарастырады [90]. Осы тұрғыдан қауіпсіздікке сілтеме нақты шектеудің қажеттілігін өздігінен дәлелдемейді. Бұл зерттеу қауіпсіздіктің маңызын жоққа шығармайды; дегенмен қауіпсіздікке сүйеніп енгізілетін шектеулердің құқықтық шегін айқындау қажет. Діни қатынастарға тек қауіпсіздік өлшемімен қарау ар-ождан бостандығының конституциялық мәнін әлсіретуі мүмкін. Сол себепті ар-ождан бостандығы негізгі конституциялық кепілдік болып сақталуға тиіс. Қауіпсіздік мүддесімен байланысты шектеулерге нақты тәуекел бар және олардың қажеттілігі құқықтық тұрғыдан негізделген жағдайда ғана жол берілуге тиіс.

Қазіргі зерттеулер Қазақстандағы діни сенім бостандығын іске асыру жағдайларын талдай отырып, тіркеу талаптарының күрделілігін және әртүрлі діни топтарға тигізетін ықпалын да қарастырады [91]. Мәселенің маңызы құқықтардың іс жүзінде жүзеге асырылуына байланысты айқындалады. Қолданыстағы талаптарды орындау үшін ірі діни бірлестіктердің ұйымдық мүмкіндіктері жеткілікті болуы мүмкін. Ал дәл сол талаптар шағын діни топтарға едәуір қиындық туғызуы ықтимал. Діни ұйымдардың көлемі де, ұйымдық мүмкіндіктері де әртүрлі болғандықтан, құқықтық реттеу осы айырмашылықтарды ескеруге тиіс. Барлық діни топтың діни сенім бостандығы жөніндегі конституциялық кепілдіктерге тең дәрежеде қол жеткізуі қамтамасыз етілуі қажет.

Ғылыми әдебиет Қазақстандағы миссионерлік қызметтің практикалық қырларын да қамтиды. Миссионерлік қызметтің ерекшеліктерін Д. С. Утебаева, А. Д. Құрманалиева, Ж. У. Қантарбаева және С. У. Абжалов социологиялық материалдарға сүйеніп талдайды [92]. Бұл еңбекті құқықтық талдауда пайдалану миссионерлікке берілетін әлеуметтік баға мен оны заңдық саралау өлшемдерін ажыратуға мүмкіндік береді.

Миссионерлік бір ортада діни плюрализмнің көрінісі, басқа ортада жабысқақ не шетелдік ықпал ретінде қабылдануы мүмкін. Мұндай бағалар реттеу контекстін түсіндіреді, бірақ шектеудің заңдық негізін өздігінен құрамайды. Құқықтық баға қызметтің нақты мазмұнына сүйенуге тиіс.

Діни сенім бостандығы іс жүзінде жүзеге асырылғанда, «діни сала» мен «адамның діни құқығын» бір-бірінен ажыратудың да маңызы бар. Мемлекеттік есептерде және әкімшілік практикада діни сала көбіне басқару объектісі ретінде, яғни бірлестіктердің, ғибадат ғимараттарының, миссионерлердің, сараптамалардың, іс-шаралар мен құқық бұзушылықтардың саны арқылы сипатталады. Бірақ адам ар-ождан бостандығын статистикалық бірлік ретінде іске асырмайды. Ол нақты сұрақтармен бетпе-бет келеді: оған дұға етуге бола ма, нанымдарын ашпауға

бола ма, діни іс-шараға қатыспауға бола ма, заңды нанымдарды таратуға бола ма, қауымға кіруге, одан шығуға, орган шешіміне шағымдануға, қысымнан қорғануға бола ма? Сондықтан практиканы бағалау басқарушылық көрсеткіштерден құқық қорғаушылық өлшемдерге өтуі тиіс.

Әкімшілік шараларды азайту және профилактикалық әрі түсіндіру жұмысына екпін қою туралы Комитеттің ресми деректері назар аударуға лайық [6]. Мұндай тәсіл жалпы құқықтық мемлекет идеясына сәйкес келеді: профилактика жазалаудан жақсы, ал заңды түсіндіру формальды қудалаудан артық. Алайда бұл тезис нақты практикада тексеруді қажет етеді. Профилактикалық жұмыс азаматтарға өз құқықтарын заң талаптарына сәйкес жүзеге асыруға көмектескен жағдайда олардың құқықтарын қамтамасыз етуге ықпал етеді. Ал мұндай жұмыс қысым көрсетуге, негізсіз ескертулерге немесе діни белсенділікті бейресми шектеуге ұласса, құқықтарды іске асыруға кедергі келтіруі мүмкін. Сондықтан профилактикалық шаралар ашық әрі кемсітусіз жүргізіліп, тәуекелдердің алдын алумен қатар, заңды діни қызметті еркін жүзеге асыруға жағдай жасауға бағытталуға тиіс.

Діни сенім бостандығын жүзеге асыру мәселесін қарастырғанда оның гендерлік қырына да арнайы назар аудару қажет. Әйелдердің киім таңдауы, білім алуы, отбасылық өмірі, діни қауымға қатысуы, ондағы мәртебесі және қауымнан еркін шығуы діни нормалар мен қалыптасқан тәжірибенің ықпалында болуы мүмкін. Діни ілімнің мазмұнына араласпау талабын сақтай отырып, мемлекет әйелдерді зорлық-зомбылықтан, мәжбүрлеуден, кемсітушіліктен және негізгі құқықтарының заңсыз шектелуінен қорғауға тиіс. Әйелдерге қатысты кемсітушілікті дін бостандығымен ақтауға болмайтыны халықаралық стандарттарда көрсетіледі [65]. Осыдан бағалау үшін маңызды айырмашылық шығады: ерікті діни таңдау мен әлеуметтік қысым арқылы таңылған әрекет бірдей қаралмауға тиіс. Білім беру, отбасы және қауым ішіндегі қорғау шаралары осы айырмашылықты ескеруді талап етеді.

Бала құқықтары туралы конвенция баланың ой, ар-ождан және дін бостандығын дербес құқық ретінде таниды [53]. Сондықтан отбасы мен қауымның діни өміріне қатысу баланың құқық субъектілігін ата-аналардың таңдауына тәуелді етпейді. Сонымен бірге ата-аналардың діни тәрбие берудегі рөлі баланың жасы мен жетілуіне қарай ескерілуге тиіс. Осы екі талапты ұштастыру үшін діни тәрбиеге қатысты шешімнің баланың мүддесіне және білім алуына әсері бағаланады. Білім берудің зайырлы сипаты да баланың жеке құқықтарын ескеруден босатпайды. Демек, мемлекет баланы тек ата-ананың діни тәрбиесінің объектісі ретінде немесе тек діннен зайырлы қорғаудың объектісі ретінде ғана қабылдамауға тиіс. Тепе-теңдік қажет: отбасыға және ата-аналардың нанымдарына құрмет, бірақ сонымен бірге баланың дербес дамуын, білімін, денсаулығы мен қадір-қасиетін қорғау.

Қазақстандағы діни бостандық практикасы діни емес тұлғалардың құқықтары призмасы арқылы да бағалануы тиіс. Қоғамдық дискурста конфессияаралық келісім туралы жиі айтылады, бірақ ар-ождан бостандығы

конфессияаралық қатынастардан кеңірек. Ол дінді ұстанбайтын адамдарды, атеистерді, агностиктерді, діни іс-шараларға қатысқысы келмейтін немесе өзінің дүниетанымдық ұстанымын ашқысы келмейтін тұлғаларды қамтиды. Егер мемлекеттік немесе қоғамдық орта іс жүзінде «қалыпты» азаматтың діни сәйкестігі болуы керек деген болжамға сүйенсе, ар-ождан бостандығы толық болмайды. Жаңа Конституция тек діни ұйымдардың бостандығын емес, әрбір адамның ар-ождан бостандығын қорғайды [1].

Құқық қолдану тұрғысынан діни сенім бостандығы мен мемлекет алдындағы міндеттер арасындағы қақтығысты да ескеру қажет. Діни уәж белгілі бір әрекеттерден бас тартқанда, әскери қызметке қатысқанда, медициналық рәсімдерде, еңбек міндеттерінде, білім беру талаптарында мәлімделуі мүмкін. Жаңа Конституцияның 25-бабы ар-ождан бостандығы құқығын жүзеге асыру жалпыадамзаттық және азаматтық құқықтарды, мемлекет алдындағы міндеттерді шектемеуі тиіс екенін тікелей белгілейді [1]. Бұл ар-ождан бостандығы барлық міндеттерден автоматты түрде босатпайтынын білдіреді. Бірақ мемлекет мұндай қақтығыстарды механикалық түрде емес, пропорционалдылық және, егер ол басқа тұлғалардың құқықтары мен жария мүдделерді бұзбаса, ақылға қонымды бейімдеу мүмкіндігі арқылы қарастыруы тиіс.

Діни сенім бостандығын іске асыру практикасы неғұрлым дамыған құқықтық статистиканың қажеттігін көрсетеді. Қазіргі ресми деректер діни бірлестіктер, ғибадат ғимараттары, миссионерлер, сараптамалар және ақпараттық-түсіндіру іс-шаралары саны туралы жалпы түсінік береді [6]. Бірақ ғылыми бағалау үшін анағұрлым егжей-тегжейлі мәліметтер қажет: тіркеу туралы қанша өтініш түсті, қанша бас тарту шығарылды, қандай негіздер бойынша, қанша бас тартуға шағым жасалды, соттар қандай шешімдерді жойды, ӘҚБтК-нің 490-бабы бойынша қанша іс қаралды, қандай санкциялар тағайындалды, қанша сараптама теріс қорытындымен аяқталды, қандай материалдар дау пәніне айналды. Мұндай ақпаратсыз құқықтық ғылым жүйені толық талдай алмайды.

Егжей-тегжейлі жария статистиканың болмауы проблемалардың жоқ екенін білдірмейді, бірақ бұзушылықтар ауқымы туралы негізсіз қорытындылар жасауға да мүмкіндік бермейді. Сондықтан ғылыми адалдық сақтықты талап етеді. Дереккөздер растайтыннан артық тұжырым жасауға болмайды. Алайда институционалдық олқылықты негізді түрде көрсетуге болады: діни сенім бостандығын іске асыруды бағалау үшін мемлекет құқық қолдану туралы анағұрлым толық, дербестендірілмеген деректерді жариялауы қажет. Бұл органдарға деген сенімді арттырады, проблемалық нормаларды анықтауға мүмкіндік береді, сот практикасын жақсартады және заңнаманың құқықтық мониторингі үшін негіз жасайды.

Практиканы талдаудан бірнеше орнықты тәуекелді бөліп көрсетуге болады. Бірінші тәуекел - бостандықтың әкімшіленуі, яғни құқықты іске асыру рұқсаттар, тіркеулер мен келісулер жиынтығы арқылы қабылдана бастаған жағдай. Екінші тәуекел - ұғымдардың белгісіздігі, әсіресе

миссионерлік қызмет, діни әдебиет және діни мазмұн бөлігінде. Үшінші тәуекел - сараптамалық жабықтық, яғни дінтану сараптамасының даулауы қиын сүзгіге айналуы. Төртінші тәуекел - нақты зиянды бағаламай, формальды әкімшілік жауаптылыққа тарту. Бесінші тәуекел - ірі және шағын діни топтардың диалогқа нақты қолжетімділігінің тең болмауы. Алтыншы тәуекел - экстремизм профилактикасын діни белсенділікті жалпы бақылаумен араластыру.

Сонымен бірге практика оң элементтерді де көрсетеді. Елде діни бірлестіктермен жұмыс істеудің институционалдық жүйесі бар. Мамандандырылған уәкілетті орган әрекет етеді. Мемлекеттік қызметтер көрсетіледі. Белгілі бір ресми деректер жарияланады. Ақпараттық-түсіндіру топтары жұмыс істейді. Конституциялық Сот миссионерлік қызмет мәселесін қарап үлгерді. Әртүрлі конфессиялардың діни бірлестіктері тіркелген мәртебеге және ғибадат ғимараттарына ие. Бұл элементтерді елемеуге болмайды. Бірақ оң институционалдық белгілер рәсімдердің сапасын, теңдікті, соттық қорғауды және мөлшерлестікті конституциялық бағалаумен толықтырылуы тиіс.

Басты практикалық қорытынды мынада: Қазақстан реттеудің жоқтығы жағдайында емес, оны конституциялық нақтылау қажеттігі жағдайында тұр. Діни сенім бостандығына құқық іске асырылады, бірақ оны іске асыру әкімшілік тетіктердің тығыз желісі арқылы өтеді. Бұл тетіктер заңдылық пен қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ете алады, бірақ бостандықты шамадан тыс шектеуі де мүмкін. 2026 жылғы жаңа Конституция күшіне енгеннен кейін практиканы бағалау тәсілі өзгеруге тиіс. Мұндағы басты мәселе 2011 жылғы Заңның сақталуымен шектелмейді: практиканың әр элементінің ар-ождан бостандығына, зайырлылыққа, теңдікке, сөз бостандығына, бірлесу бостандығына, соттық қорғауға және пропорционалдылыққа сәйкестігі де негізгі мәнге ие.

Қазақстанда діни сенім бостандығына конституциялық құқықты жүзеге асыру практикасында институционалдық даму мен конституциялық-құқықтық қайшылықтар қатар көрініс табады. Қазақстанда діни бірлестіктер мен ғибадат орындары қызмет атқарады; миссионерлерді тіркеу, дінтану сараптамасын жүргізу, мемлекеттік органдардың діни субъектілермен өзара іс-қимылы және профилактикалық шаралар да жүзеге асырылады. Сонымен қатар тіркеу, сараптама, миссионерлік қызметті есепке алу, діни материалдарды бақылау және әкімшілік жауаптылық тетіктерінің ар-ождан бостандығының конституциялық мазмұнына қаншалықты сәйкес келетіні бағалануға тиіс.

Параграфтағы талдауды келесі қорытындымен түйіндеуге болады. Жаңа Конституцияға сәйкес Қазақстандағы діни саланы құқықтық реттеуде ар-ождан бостандығын конституциялық қорғау басым орын алуға тиіс. Мұндай басымдық тіркеуден, сараптамадан, профилактикадан немесе заңда көзделген жауаптылық тетіктерінен бас тарту дегенді білдірмейді. Бұл тетіктерді қолданудағы мақсат адамның конституциялық құқықтарын қамтамасыз ету

болуға тиіс. Тіркеу діни сенімге рұқсат беру құралы емес, діни бірлестіктің құқық субъектілігін ресімдеу тәсілі болуға тиіс. Дінтану сараптамасы діни ілімнің ақиқаттығын бағаламай, құқыққа қайшы мазмұнның бар-жоғын анықтауға бағытталуы қажет. Миссионерлік қызметті есепке алу адамның нанымдарын жеке білдіруіне емес, ұйымдастырылған жария қызметке қатысты қолданылуға тиіс. Әкімшілік жауаптылық нақты зиян немесе дәлелденген тәуекел болған кезде қолданылуы тиіс. Бұл ретте құқық қолданушы органдар мен соттар құқық бұзушылықтың сипатын, кінәнің дәрежесін, әрекет салдарын және жаза тағайындау үшін маңызы бар өзге де мән-жайларды ескеруге міндетті [93]. Соттық қорғау формальды заңдылықты ғана емес, араласудың конституциялық мөлшерлестігін де тексеруі тиіс. Тек осындай тәсіл кезінде діни сенім бостандығын іске асыру практикасы арнайы заңнамаға ғана емес, Қазақстан Республикасының 2026 жылғы жаңа Конституциясына да сәйкес келеді.

3.2 Дін бостандығын қорғаудың сот және құқық қолдану практикасы

Діни сенім бостандығын қорғаудың сот және құқық қолдану практикасы осы диссертацияда ерекше орын алады, өйткені дәл осы практика арқылы конституциялық декларация мен құқықтың күнделікті әрекеті арасындағы нақты арақатынас көрінеді. Конституция мәтінінде ар-ождан бостандығы ажырамас әрі ерекше қорғалатын құқық ретінде бекітілуі мүмкін; заңда тіркеу рәсімдері, дінтану сараптамасы, миссионерлік қызмет қағидалары және әкімшілік жауаптылық көзделуі мүмкін. Бірақ бұл нормалардың түпкі мағынасы нақты адам, миссионер, діни бірлестік, сарапшы, судья немесе әкімшілік орган мына сұрақпен бетпе-бет келген кезде ашылады: белгілі бір әрекет діни сенім бостандығын іске асыру ма, әлде заңды бұзу ма? Дәл осы тұста құқық абстрактілі конструкция болудан қалып, қорғау немесе шектеу тетігіне айналады.

Қазақстан Республикасының 2026 жылғы жаңа Конституциясы жағдайында діни сенім бостандығын сот арқылы қорғау жекелеген әкімшілік шешімге шағымдану мүмкіндігінен кеңірек түсінілуі тиіс. Сот дауды шешетін орган ғана емес, ар-ождан бостандығын конституциялық қамтамасыз етудің қатысушысы болады. Бұл Конституцияның тікелей қолданылуынан, әркімнің сот арқылы қорғалу құқығынан, соттардың конституциялық құқықтарға нұқсан келтіретін нормативтік құқықтық актілерді қолданбау міндетінен, сондай-ақ адам құқықтары мен бостандықтарына тікелей әсер ететін нормативтік құқықтық актілер мәселелері бойынша Конституциялық Сотқа жүгіну мүмкіндігінен туындайды [1]. Сондықтан құқық қолданушы формальды рәсім сақталды ма деген сұрақпен ғана шектеле алмайды. Ол қолданылатын рәсім ар-ождан бостандығының мәнін бұзбай ма - осыны анықтауға міндетті.

Қазақстанда діни сенім бостандығын сот арқылы қорғау бірнеше жазықтықта дамиды. Бірінші жазықтық - конституциялық бақылау, мұнда нормалардың Конституцияға сәйкестігі бағаланады. Екінші жазықтық - әкімшілік әділет, мұнда мемлекеттік органдардың әкімшілік актілері, әрекеттері және әрекетсіздігі дауланады. Үшінші жазықтық - әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізу, мұнда діни қызмет туралы заңнаманы бұзу жөніндегі істер қаралады. Төртінші жазықтық - діни бірлестіктерді заңды тұлғалар ретінде азаматтық-құқықтық және ұйымдық қорғау. Бесінші жазықтық - экстремизмге, діни араздықты қоздыруға, зорлық-зомбылыққа және құқыққа қарсы мінез-құлықтың өзге де ең қауіпті нысандарына қылмыстық-құқықтық реакция. Осы жазықтықтардың бәрі ортақ конституциялық логикамен өзара байланыстырылуға тиіс: ар-ождан бостандығы бастапқы кепілдік болып табылады, ал шектеулер заңдылық, қажеттілік, мөлшерлестік және кемсітпеу талаптарына сәйкес келу қажет.

Діни сенім бостандығын конституциялық тұрғыдан пайымдау үшін Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының 2025 жылғы 26

ақпандағы № 67-НҚ нормативтік қаулысы аса маңызды оқиғалардың бірі болды. Бұл қаулы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңның 1-бабының 5) тармақшасын және 8-бабының 1-тармағын, сондай-ақ Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 490-бабы үшінші бөлігін миссионерлік қызметті тіркеусіз жүзеге асырғаны үшін әкімшілік жауаптылық бөлігінде конституциялық тұрғыдан тексеруге байланысты қабылданды [7]. Бұл актінің маңызы миссионерлік қызмет туралы нақты мәселені шешумен ғана шектелмейді. Оның мәні Конституциялық Соттың діни өзін-өзі білдіру, мемлекеттің зайырлы сипаты және жария мүдделер арасындағы тепе-теңдік мәселесін алғаш рет осындай тікелей нысанда қарастыруында.

Қаралып отырған қаулыда Конституциялық Сот Қазақстанның зайырлы мемлекет болып табылатынын, ал заң шығарушы қоғамдық тәртіпті, халықтың денсаулығы мен адамгершілігін қорғауға, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтауға бағытталған шараларды қабылдауға құқылы екенін негізге алған. Сонымен қатар Сот діни өзін-өзі білдіру құқығы мен қоғамдық мүдделерді қорғау арасындағы тепе-теңдікті сақтау қажеттігін атап өтті [7]. Бұл формула кейінгі практика үшін үлкен мәнге ие. Ол миссионерлік қызметті мемлекеттік реттеудің өзі конституциялық емес емес екенін көрсетеді. Бірақ ол діни нанымдарды білдіру бостандығын жоймайтындай және кез келген діни коммуникацияны әкімшілік жазаланатын мінез-құлыққа айналдырмайтындай қолданылуы тиіс.

Миссионерлік қызмет жөніндегі практиканың әлсіз жері - миссионерлік ұғымының өзін шамадан тыс кең түсіндіру мүмкіндігінде. Заң миссионерлік қызметті Қазақстан Республикасының аумағында дінге кіргізу мақсатында діни ілімді таратуға бағытталған қызмет ретінде айқындайды [5]. Егер сот немесе әкімшілік орган осы анықтаманы жеке діни пікір білдіру мен діни бірлестік атынан ұйымдастырылған қызметті ажыратпай қолданса, ар-ождан бостандығы мен сөз бостандығын бұзу тәуекелі туындайды. Бір нәрсе - діни ұйымды ресми түрде білдіретін тұлғаның жүйелі жария қызметі. Мүлде басқа нәрсе - сенім туралы жеке әңгіме, құлшылыққа шақыру, діни мәтінді талқылау немесе әлеуметтік желіде нанымдарын білдіру. Құқық қолдану осы жағдайларды ажырата білуі керек.

Осы контексте Конституциялық Соттың № 67-НҚ қаулысы пікірталастың аяқталу нүктесі емес, анағұрлым дәл сот стандартының бастауы болуы тиіс. Миссионерлік қызмет туралы істер бойынша соттар бірнеше мән-жайды тексеруге міндетті. Алдымен дінге үндеу мақсатында діни ілім таратылғаны анықталуға тиіс. Қызметтің діни бірлестікпен байланысын, жүйелілігін, жариялылығын және басқа адамдардың құқықтарына ықпалын қосымша бағалау ұсынылады. Бұл өлшемдер қаулы бекіткен міндетті белгілердің тізімі ретінде берілмейді. Сот даулы нормаларды конституциялық деп танып, жауаптылықтың нақты қызметтің қауіптілік дәрежесіне мөлшерлес болуын атап өтті. Осы ұстанымды қолдану ӘҚБтК-нің 490-бабы бойынша әрекетті саралау мен санкцияның негізділігін бөлек тексеруді талап етеді.

ӘҚБтК-нің 490-бабы діни қызмет және діни бірлестіктер туралы заңнаманы бұзудың әртүрлі құрамдарын қамтиды. Діни рәсімдер, жоралар мен жиналыстарды өткізу, қайырымдылық қызмет, діни әдебиетті тарату, миссионерлік және діни бірлестіктер қызметі жөніндегі талаптарды бұзу осы бап шеңберінде қаралады [78]. Сондықтан 490-бапқа жалпы сілтеме жасау әрекетті саралауға жеткіліксіз: бұзылған талап пен оған сәйкес құрам нақтылануға тиіс. Қызмет түрлерінің әркелкілігі олардың құқықтық салдарын да жеке бағалауды қажет етеді. Осы тұрғыдан бапты қолдану нақты әрекетті дәлелдеумен және таңдалған санкцияны негіздеумен ұштасуы керек.

ӘҚБтК-нің 490-бабы бойынша істі қарайтын сот діни саладағы әкімшілік жауаптылық жария тәртіп тәртібінің әдеттегі мәселесі емес екенін есте ұстауы тиіс. Ол ар-ождан бостандығына, сөз бостандығына, бірлесу бостандығына, діни білдіру құқығына және ұжымдық діни автономияға әсер етуі мүмкін. Сондықтан мұндай істерде тұлғаның формальды талапты орындамағанын анықтау жеткіліксіз. Мінез-құлықтың сипатын, оның салдарын, зиянның болуын, жариялылық дәрежесін, қайталануын, қасақаналығын, тұлғаның заң талаптары туралы ескертілуін, бұзушылықты жою мүмкіндігін және санкцияның легитимді мақсатпен байланысын бағалау қажет. Әйтпесе әкімшілік жауаптылық құқықты қалпына келтіруші емес, басып-жаншушы функция атқарады.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2018 жылғы 20 сәуірдегі № 5 «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша сот қаулысы туралы» нормативтік қаулысы осы санаттағы істер бойынша сот актісіне қойылатын талаптар үшін маңызды. Әкімшілік іс бойынша сот қаулысы заңды, негізді және уәжді болуы тиіс [94]. Діни істерде бұл талап қосымша конституциялық мағынаға ие болады. Сот тіркеудің болмау, іс-шара өткізу немесе материал тарату фактісін көрсетумен ғана шектеле алмайды. Ол нақты мінез-құлықтың нақты нормаға неліктен жататынын, дәлелдемелер құқық бұзушылық құрамын неліктен растайтынын және тағайындалған шараның неге әділетті екенін уәждеуге тиіс. Мұндағы уәждеу - ар-ождан бостандығын заңды формальды қолданудан қорғаудың нысаны.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2016 жылғы 22 желтоқсандағы № 12 ӘҚБтК-нің Жалпы бөлігінің нормаларын соттардың қолдануы мәселелері жөніндегі нормативтік қаулысы да әкімшілік практиканы бағалау үшін маңызды [93]. ӘҚБтК-нің Жалпы бөлігі заңдылық, кінә, әділеттілік, жауаптылықты дараландыру қағидаттарын және әкімшілік-деликтік құқықтың өзге де жалпы бастауларын қамтиды [78]. Бұл бастаулар діни қызмет туралы істерге де қолданылуы тиіс. Егер әкімшілік санкция құқық бұзушының жеке басын, әрекеттің сипатын, салдарын, жеңілдететін мән-жайларды және анағұрлым жеңіл шара мүмкіндігін ескерусіз тағайындалса, сот практикасы әділеттілік қағидатымен байланысын жоғалтады. Әділеттілік қағидатымен байланыстың үзілуі діни салада әсіресе қауіпті: санкция нақты бұзушылыққа емес, нанымға берілген жаза ретінде қабылдануы мүмкін.

Әкімшілік әділетті мемлекеттік органдардың шешімдерінен қорғану тетігі ретінде жеке талдау қажет. Әкімшілік орган мен тұлға арасындағы жария-құқықтық қатынастар Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексімен реттеледі. Ол әкімшілік актілерді, әрекеттер мен әрекетсіздікті сотта даулау тәртібін де белгілейді [79]. Бұл тәртіп діни бірлестіктер мен сенушілерге тіркеуден бас тартуға, теріс әкімшілік шешімге, заңсыз әрекетсіздікке, рәсімнің бұзылуына және қосымша құжаттарды заңсыз талап етуге шағымдануға мүмкіндік береді. Әкімшілік қарау нәтижелері мен діни сенім бостандығына әсер ететін өзге де актілерге де шағымдануға болады. ӘРПК арқылы ар-ождан бостандығын қорғау жалпы декларация шеңберінен шығып, процестік нысан алады.

Қазіргі әкімшілік рәсім стандарттарын орнықтыруы да ӘРПК-нің қағидатты маңызын ашады. Әкімшілік органның міндеттері өз құзыреті шегінде қызмет етуді, рәсім қатысушысының құқықтары мен заңды мүдделерін ескеруді, тыңдалу мүмкіндігін қамтамасыз етуді, әкімшілік актіні негіздеуді және мөлшерлестік қағидатын сақтауды қамтиды [79]. Діни салада осы талаптардың формальды орындалуы жеткіліксіз; олар нақты мазмұнына сай қолданылуға тиіс. Мәселен, діни бірлестікті тіркеуден бас тарту туралы шешім жарғының не ұсынылған құжаттардың заң талаптарына сәйкес келмейтін нақты ережелерін көрсетуге тиіс. Дінтану сараптамасына материал жіберілсе, мүдделі тұлғаға сараптама жүргізудің негіздері мен ықтимал құқықтық салдары туралы мәлімет берілуі қажет. Миссионерді тіркеуден бас тарту да нақты мән-жайларға сүйеніп уәжделуге тиіс; шешімде заң нормаларына формальды сілтеме келтірумен шектелуге болмайды.

Мөлшерлестік қағидатының сақталуы әкімшілік рәсім үшін айрықша маңызды. Оған сәйкес қолданылатын шара көзделген мақсатқа сай, қажетті және тұлғаның құқықтарын шамадан тыс шектемейтін болуы тиіс [79]. Діни қатынастар саласында мемлекеттік орган мақсатқа неғұрлым жұмсақ шарамен қол жеткізу мүмкіндігін ескеруге тиіс. Түзетуге болатын бұзушылық анықталса, оны жою үшін тиісті мерзім берілуі мүмкін. Материалдың мазмұны күмән туғызған жағдайда бірден тыйым салудың орнына негізделген сараптама жүргізілуі қажет. Діни іс-шараны өткізуге байланысты ұйымдастырушылық кедергілер туындаса, оны заң талаптарына сәйкес өткізу мүмкіндігі қарастырылуға тиіс. Мұндай тәсіл құқықтық мемлекет пен мөлшерлестік қағидаттарының мазмұнына сәйкес келеді.

Әкімшілік әділеттегі соттық қорғау белсенді болуы тиіс. Сот органда формальды өкілеттік болды ма дегенді тексерумен шектелмеуі керек. Ол рәсімдік кепілдіктер сақталды ма, өтініш беруші тыңдалды ма, шешім уәжделді ме, мөлшерлестік қағидаты бұзылған жоқ па, норма кемсітушілікпен қолданылған жоқ па және ар-ождан бостандығының мәні қозғалған жоқ па - осыны бағалауы тиіс. Бұл әкімшілік акт сырттай техникалық көрінетін істерде әсіресе маңызды. Діни бірлестікті тіркеуден бас тарту - жай ғана қызмет көрсетуден бас тарту емес. Бұл діни сенім бостандығын ұжымдық іске асыру нысанына араласу. Теріс сараптамалық

қорытынды - жай ғана маман пікірі емес. Ол діни сөзді шектеудің негізіне айналуы мүмкін.

Сот практикасында дінтану сараптамасы түпкілікті ақиқат емес, дәлелдеме ретінде бағалануы тиіс. Дінтану сараптамасын жүргізу қағидалары діни материалдар мен құжаттарды зерттеудің әкімшілік рәсімін белгілейді [76]. Алайда сараптамалық қорытынды соттық бағалауды алмастырмауы тиіс. Сот сарапшының құзыреттілігін, сараптама пәнін, әдістемесін, талдаудың толықтығын, қорытындылардың уәжділігін және қорытындының құқықтық өлшемдермен байланысын тексеруге міндетті. Егер сарапшы діни ілімнің тек үйреншікті еместігін, оның дәстүрлі діндерден айырмашылығын немесе өткір богословиялық полемиканың болуын ғана көрсетсе, бұл шектеу үшін жеткіліксіз. Заңдық маңызы бар белгілер анықталуы керек: зорлық-зомбылыққа, кемсітушілікке, араздыққа, экстремизмге немесе басқа тұлғалардың құқықтарын бұзуға итермелеу.

Маңызды проблема дінтану сараптамасының ғылым, әкімшілік және құқық шекарасында орналасуында. Дінтанушы ілімді, символдарды, мәтіндер мен практикаларды талдай алады. Әкімшілік орган шешім қабылдайды. Сот заңдылық пен негізділікті тексереді. Егер бұл рөлдер араласып кетсе, тәуекел пайда болады. Сарапшы діни материалдың заңсыздығы туралы мәселені іс жүзінде шешіп қоюы мүмкін. Орган сараптамалық тұжырымды механикалық қайталауы мүмкін. Сот оны сын тұрғысынан тексермеуі мүмкін. Нәтижесінде діни сенім бостандығын шектеу толыққанды құқықтық бағалаудан өтпеген сараптамалық пайымға құрылады. Сондықтан сот практикасы сараптамалық қорытындыларды тексеру стандартын қалыптастыруы тиіс.

Діни сенім бостандығын сот арқылы қорғау дәлелдеу стандартымен тығыз байланысты. Әкімшілік-деликтік істерде мемлекеттік орган құқық бұзушылық мән-жайларын дәлелдеуге тиіс. Әкімшілік сот ісін жүргізуде орган өз актісінің заңдылығын негіздеуге тиіс. Діни салада бұл әсіресе маңызды, өйткені көптеген фактілер бағалау сипатына ие: материал діни болды ма; қызмет миссионерлік болды ма; дінге кіргізу мақсаты болды ма; мәтінде алауыздық белгілері болды ма; рәсім қоғамдық тәртіпке қатер туғызды ма. Егер мұндай мән-жайлар болжаммен анықталса, ар-ождан бостандығына құқық осал болады. Сот профилактикаға немесе қауіпсіздікке жалпы сілтемелерді емес, нақты дәлелдемелерді талап етуі керек.

Миссионерлік қызметті соттық бағалау - ерекше мәселе. Конституциялық Соттың № 67-НҚ қаулысынан кейін соттар миссионерлік пен діни білдірудің өзге нысандарын мұқият ажыратуға тиіс [7]. Егер тұлға діни ілімді жүйелі түрде, жария түрде, дінге кіргізу мақсатында және діни бірлестік атынан таратса, тіркеу талабы қолданылуы мүмкін. Ал егер ол сұрақтарға жауап берсе, жеке нанымдарын білдірсе немесе жеке әңгімеге қатысса, жауаптылық қолдану шамадан тыс болуы мүмкін. Әр істе әрекеттің мазмұнын, контекстін, адресаттарын, қайталануын, қарым-қатынас нысанын және діни ұйыммен байланысын анықтау қажет. Тек содан кейін ғана заңдық саралау мүмкін болады.

Діни әдебиет пен интернет-материалдар туралы мәселе бөлек орын алады. Практикада діни кітаптарды, брошюраларды, аудио және бейнематериалдарды, электрондық файлдарды, сілтемелерді, әлеуметтік желілердегі жарияланымдарды тарату туралы істер туындауы мүмкін. Мұнда сот бірнеше жағдайды ажыратуы тиіс. Біріншісі - материал бейбіт діни ілімді қамтиды. Екіншісі - материал даулы немесе өткір богословиялық бағаны қамтиды. Үшіншісі - материал діни алауыздық белгілерін қамтиды. Төртіншісі - материал зорлық-зомбылыққа немесе экстремистік қызметке тікелей шақыруларды қамтиды. Бұл жағдайлар бірдей бағаланбауы тиіс. Шектеу құқыққа қарсы мазмұн немесе заңда белгіленген тәртіптің бұзылуы анықталған жерде ғана, мөлшерлестік сақталған жағдайда ақталуы мүмкін.

Діни әдебиет туралы істерде цензураға тыйым ерекше маңызды. Жаңа Конституция цензураға тыйым салады және бір мезгілде діни артықшылықты немесе алауыздықты насихаттауға тыйым салады [1]. Сот практикасы осы нормалар арасындағы тепе-теңдікті ұстап тұруы тиіс. Цензураға тыйым мемлекет діни білдіруді ол танымал емес, дәстүрлі емес немесе сыншыл болғаны үшін ғана алдын ала басып-жанши алмайтынын білдіреді. Діни алауыздыққа тыйым діни сөз кемсітушілікке, дұшпандыққа немесе зорлық-зомбылыққа итермелеуге айналмауы тиіс екенін білдіреді. Сот материалдың діни сипатын анықтаумен ғана шектелмей, дәл осы өту шекарасын тексеруі керек.

Діни іс-шаралар саласындағы құқық қолдану практикасы да конституциялық бағалауды талап етеді. Заңнама діни рәсімдерді, жораларды, жиналыстарды және культтік ғимараттардан тыс іс-шараларды өткізу тәртібін реттейді [5]. Мемлекет қоғамдық тәртіпті, қауіпсіздікті, санитариялық талаптарды, үшінші тұлғалардың құқықтарын, жария кеңістікті пайдалануды ескеруге құқылы. Бірақ діни іс-шараны шектеу нақты уәжделуі тиіс. Іс-шара діни болғаны үшін немесе абстрактілі алаңдаушылық туғызғаны үшін ғана бас тартуға болмайды. Неліктен дәл осы іс-шара дәл осы жерде және уақытта тәуекел тудыратынын, қандай шаралар тәуекелді азайта алатынын және неге анағұрлым аз шектейтін шешім мүмкін емес екенін анықтау қажет.

Сот практикасы кемсітпеу қағидатын да ескеруі тиіс. Егер ұқсас зайырлы іс-шараларға жол беріліп, ал діни іс-шаралар жеткілікті негізсіз шектелсе, теңдік мәселесі туындайды. Егер ірі діни ұйым жария іс-шара өткізу мүмкіндігін алып, ал шағын ұйымдар бас тартуларға тап болса, селективтілікке тексеру қажет. Егер әкімшілік орган белгілі бір топқа оның дәстүрлі емес сипатына байланысты қосымша талаптар қойса, бұл жанама кемсітушілік болуы мүмкін. Жаңа Конституцияның 16-бабы дінге және нанымға қатынасы себепті кемсітушілікке тыйым салады, сондықтан соттар шешімнің тікелей мәтінін ғана емес, оның нақты әсерін де бағалауы тиіс [1].

Құқық қолдануда прокуратура мен өзге де қадағалау органдарының рөлі де екіұшты. Қадағалау тетіктері арқылы құқық бұзушылықтарды анықтауға, қоғамдық тәртіпті қорғауға, экстремистік материалдарға қатысты заңда көзделген шараларды қолдануға, сондай-ақ заң талаптарының орындалуын

қамтамасыз етуге болады. Алайда бақылау шамадан асқан жағдайда діни бірлестіктердің өз құқықтарын жүзеге асыруы қиындауы мүмкін. Құқықтық мемлекетте қадағалаудың міндетін діни субъектілердің заң талаптарын сақтауын қамтамасыз етумен шектеуге болмайды. Қадағалау аясына мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың қызметінде заңдылықты қамтамасыз ету де кіреді. Діни бірлестікке негізсіз бас тартылғанда, заңда көзделмеген талап қойылғанда немесе белгіленген рәсім бұзылғанда да бұл әрекеттерге заңдылық қағидаты тұрғысынан құқықтық баға берілуі қажет.

Конституциялық шағым проблема құқықтық норманың өзінен туындайтын жағдайда неғұрлым тиімді қорғану құралдарынын бірі болып табылады. Егер сот немесе әкімшілік орган заңды дұрыс қолданса, бірақ заң ар-ождан бостандығын мөлшерлес емес түрде шектеуге әкелсе, әдеттегі шағым жеткіліксіз болуы мүмкін. Мұндай жағдайда норманың Конституцияға сәйкестігін бағалау мәселесі туындайды. «Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» Конституциялық заң азаматтардың жүгіну және осындай мәселелерді қарау рәсімін белгілейді [71]. Діни сенім бостандығы үшін бұл тетік айрықша маңызға ие, өйткені көптеген даулы жағдайлар құқық қолданушының қателіктерімен ғана емес, заңнамалық конструкцияның айқын болмауымен немесе шамадан тыс шектеуші сипатымен де байланысты болуы мүмкін.

2026 жылғы жаңа Конституциядан кейін 96-бап айрықша маңызға ие; оған сәйкес қолданыстағы заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілер Конституцияға қайшы келмейтін бөлігінде ғана қолданылады [1]. Бұл ереже сот практикасына да тікелей әсер етуге тиіс. Арнайы заңды қолдану оның Конституциямен үйлесімді мағынасын анықтаудан басталуға тиіс. Егер сот қолданылуға тиіс норма конституциялық құқықтарға нұқсан келтіреді деп тапса, Конституцияның 79-бабына сәйкес іс жүргізуді тоқтата тұрып, Конституциялық Сотқа жүгінуге міндетті. Демек, мәселені жай атап өту жеткіліксіз: анықталған қайшылық тиісті процестік әрекетке әкелуге тиіс. Осы тетік конституциялық кепілдікті нақты істі шешумен байланыстырады. Сот арқылы діни сенім бостандығын қорғауда халықаралық стандарттардың орны да осы ұлттық тетікпен байланыста қарастырылуы қажет. Ой, ар-ождан және дін бостандығы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде танылған [2]. БҰҰ Адам құқықтары комитетінің түсіндіруінше, адамның ішкі наным бостандығын шектеуге болмайды [4]. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ мен Венеция комиссиясының басшылық қағидаттарында діни қауымдардың құқық субъектілігіне қолжетімді және кемсітусіз тәртіппен ие болуының маңызы көрсетілген [8]. Бұл халықаралық стандарттар Қазақстан Республикасының Конституциясын алмастырмайды, бірақ ар-ождан бостандығының мазмұны мен оны шектеудің жол берілетін шектерін түсіндіруде қосымша құқықтық бағдар бола алады. Мұның ұлттық сот практикасы жеткілікті қалыптаспаған мәселелер бойынша маңызы ерекше.

Салыстырмалы-құқықтық тәжірибе діни сенім бостандығын сот арқылы қорғау кезінде істің нақты мән-жайларын ескерудің маңызын көрсетеді.

Kokkinakis v. Greece ісінде Еуропалық адам құқықтары соты ой, ар-ождан және дін бостандығын демократиялық қоғамның негізгі қағидаттарының бірі ретінде қарастырды [42]. Қазақстан үшін бұл шешім міндетті заңдық күшке ие болмаса да, салыстырмалы бағдар ретінде маңызды: миссионерлік қызмет пен сендіруші діни сөз автоматты түрде құқыққа қарсы ықпал ретінде бағаланбауға тиіс. Сот зорлықсыз сендіруді жол берілмейтін мәжбүрлеуден нақты ажырата білуге тиіс. Дәл осы айырмашылық ӘҚБтК-нің 490-бабын қолдану тұрғысынан ерекше маңызға ие.

Хасан мен Чауш Болгарияға ісінде Еуропалық сот діни қауымдардың автономиясын демократиялық қоғамдағы плюрализммен байланыстыра қарастырады [45]. Қазақстандық практика үшін бұл мемлекеттің діни бірлестіктердің ішкі мәселелеріне араласуы тұрғысынан маңызды. Егер мемлекеттік орган заңдық бұзушылықтарды емес, ішкі қақтығысты, басшының рухани легитимділігін немесе ұстанымның теологиялық дұрыстығын бағалауға кіріссе, ол зайырлы құзырет шеңберінен шығып кетеді. Егер мұндай араласу адам құқықтарын, қоғамдық тәртіпті немесе заңдылықты қорғаумен негізделмесе, сот оны тоқтатуға тиіс. Діни қауым автономиясы діни сенім бостандығының ұжымдық өлшемінің құрамдас бөлігі болып саналады.

Бессарабия митрополиясы және басқалар Молдоваға ісінде діни ұйымды танудан бас тарту дін бостандығына араласу ретінде бағаланған [46]. Бұл мысал Қазақстанда діни бірлестіктерді тіркеуден бас тартуға құқықтық баға беру үшін маңызды. Тіркеу рәсімінде заңда белгіленген құжаттарды ұсынуды және тиісті талаптарды сақтауды талап етуге мемлекеттің құқығы бар. Тіркеуден бас тарту, алайда, нақты құқықтық негіздермен тиісті түрде уәжделуге тиіс; белгілі бір діни топқа деген теріс көзқарас мұндай шешімге негіз болмауы қажет. Заңды тұлға мәртебесін ала алмау діни қауымның мүлікке иелік ету, үй-жай жалдау, жұмыскерлерді жалдау және өз құқықтарын сотта қорғау мүмкіндіктерін шектеуі мүмкін. Сондықтан тіркеуге қатысты дауларды қарастырғанда олардың техникалық сипатымен шектелмей, діни сенім бостандығын жүзеге асыруға әсер ететін құқықтық мәселе ретіндегі маңызын ескерген жөн.

Шетелдік соттардың шешімдері, дегенмен, қазақстандық соттар үшін тікелей қолданылатын үлгіге айналмауға тиіс. Қазақстан Республикасының Конституциясы, мемлекеттің зайырлы сипаты, ұлттық құқықтық жүйе және елдің өзіндік жағдайлары өз алдына маңызға ие. Соған қарамастан, құқықтарды шектеуге баға берудің негізгі өлшемдерін халықаралық және шетелдік сот практикасының көмегімен айқындауға болады. Сот араласудың заңда көзделуін, оның заңды мақсатқа бағытталуын, қажеттілігі мен мөлшерлестігін бағалауы қажет. Сондай-ақ сот кемсітушілікке жол берілмеуін және тиімді құқықтық қорғау құралдарының болуын бағалауға тиіс. Осы өлшемдер арқылы діни сенім бостандығына араласудың негізділігін тексеруге болады; олар жаңа Конституцияда бекітілген құқықтарды қорғау қағидаттарына да сәйкес келеді. Ғылыми талдау үшін сот

практикасының қолжетімділігі әлі де маңызды мәселе болып отырып. Ресми және ашық дереккөздер діни сенім бостандығы, діни бірлестіктер, миссионерлік қызмет және дінтану сараптамасы туралы істердің толық әрі жүйеленген көрінісін әрдайым қалыптастыруға мүмкіндік бере бермейді. Бұл әдіснамалық шектеу туғызады. Толық база болмаса, статистикалық дәл қорытындылар жасауға болмайды. Алайда практиканың жеткіліксіз жария жүйеленуі фактісінің өзі құқықтық мониторинг үшін проблема болып табылады. Діни салада сапалы саясатқа мүдделі мемлекет сот және әкімшілік даулар, бас тарту негіздері, шағымдану нәтижелері және ӘҚБтК-нің 490-бабын қолдану туралы дербестендірілмеген талдамалық деректерді жариялауы тиіс.

Сот практикасының қолжетімділігі ғылым үшін ғана маңызды емес. Ол діни бірлестіктер мен азаматтардың өздері үшін де қажет. Егер тұлға соттардың миссионерлік қызметті, діни әдебиетті, сараптаманы, тіркеуді немесе жария іс-шараны қалай түсіндіретінін білмесе, ол өз әрекеттерінің құқықтық салдарын ақылға қонымды түрде болжай алмайды. Құқықтық айқындық заңмен ғана емес, орнықты сот практикасымен де қалыптасады. Сондықтан Жоғарғы Сот, Конституциялық Сот және әкімшілік соттар біртіндеп түсінікті стандарттар қалыптастыруы тиіс. Идеалда мұндай стандарттар сот тәуелсіздігін бұзбайтын практика шолуларында, нормативтік қаулыларда немесе түсіндірмелерде көрініс табуы қажет.

Құқық қолдану практикасы шағын діни топтарға ерекше мұқият болуы керек. Ірі діни бірлестіктерде, әдетте, ұйымдық ресурстар, заңгерлер, мемлекеттік органдармен орнықты қатынастар, үй-жайлар және тіркеу тәжірибесі болады. Шағын топтарда мұндай мүмкіндіктер болмауы мүмкін. Олар үшін бас тарту, айыппұл немесе теріс сараптамалық қорытынды күйретуші әсер етуі мүмкін. Соттық қорғау осы асимметрияны ескеруі тиіс. Әңгіме шағын топтарға берілетін артықшылық туралы емес, құқықтың нақты тиімділігі туралы. Формальды түрде бірдей санкция әртүрлі субъектілер үшін салдары бойынша мөлшерлес болмауы мүмкін.

Діни емес тұлғаларды қорғау ерекше мәнге ие. Діни сенім бостандығы туралы сот практикасы көбіне діни ұйымдарды қорғаумен байланыстырылып қабылданады. Бірақ ар-ождан бостандығы дінді ұстанбау, діни әрекеттерге қатыспау, діни қысымға ұшырамау және нанымдарын ашпау құқығын қамтиды. Егер жұмыскер, оқушы, әскери қызметші немесе отбасы мүшесі діни практикаға мәжбүрлеуге тап болса, мемлекет те қорғауды қамтамасыз етуі тиіс. Ар-ождан бостандығын сот арқылы қорғау симметриялы болуы керек: ол сенушіні антирелигиоздық қысымнан, ал сенбейтін адамды діни мәжбүрлеуден қорғайды.

Білім беру саласында соттық қорғау білім берудің зайырлы сипатын және адам құқықтарын ескеруі тиіс. Егер дау діни киімге, іс-шараларға қатысуға, діни материалдарға, ата-аналардың құқықтарына немесе баланың құқықтарына қатысты болса, сот автоматизмнен қашуы керек. Кез келген діни білдіруді алдын ала зайырлылықты бұзу деп санауға болмайды.

Сонымен бірге діни практика білім беру процесін бұзса, басқа оқушылардың құқықтарын бұзса немесе зайырлы стандарттарды алмастырса, оған жол беруге де болмайды. Әрбір істе сот нақты мән-жайларды, араласу дәрежесін, баланың жасын, ата-аналардың ұстанымын, мектеп талаптарын және анағұрлым аз шектейтін шешімдердің болуын анықтауы тиіс.

Пенитенциарлық, әскери және медициналық салалардағы сот практикасы да тепе-теңдіктен шығуы керек. Сотталған адам, әскери қызметші немесе пациент ар-ождан бостандығын сақтайды. Бірақ оны сыртқы іске асыру нысандары режиммен, тәртіппен, қауіпсіздікпен, санитариялық талаптармен немесе медициналық көрсеткіштермен шектелуі мүмкін. Мұндай істерде сот мекеменің мәртебесін ғана емес, діни қажеттіліктерді ақылға қонымды ескеру мүмкіндігін де бағалауы тиіс. Егер шектеу қажет болса, ол уәжделуі керек. Егер режимді және басқа тұлғалардың құқықтарын бұзбай ескеру мүмкін болса, бас тарту мөлшерлес болмауы мүмкін. Мұндай тәсіл діни бостандықты ерікті басып-жаншудан да, жария талаптарды елемеуден де сақтайды.

Діни саладағы құқық қолдану цифрлық дәлелдемелерді де ескеруі тиіс. Интернет-жарияланымдар, хат алмасу, бейнелер, сілтемелер, электрондық кітаптар және аудиоматериалдар діни материалдарды немесе құқыққа қарсы контентті тарату туралы істерде дәлелдеме болуы мүмкін. Бірақ цифрлық дәлелдемелер түпнұсқалықты, контекстті, авторды, аудиторияны, жариялау уақытын, қамту ауқымын және мазмұнды тексеруді талап етеді. Контекстен жұлып алынған бір фразаға немесе қайта жіберілген сілтемеге ғана сүйеніп әрекетті саралауға болмайды. Сот материалды кім таратқанын, қандай мақсатпен таратқанын, оның қолжетімділігі қандай болғанын, онда құқыққа қайшылық белгілері бар-жоғын және ол зиян келтіруі мүмкін бе екенін анықтауы тиіс.

Құқық қолдану практикасында профилактикалық әңгіме, ескерту, әкімшілік акт және санкцияны да ажырату қажет. Бейресми шаралар жұмсақ болып көрінуі мүмкін, бірақ олар да діни сенім бостандығына әсер ете алады. Егер лауазымды адам шешім ресімдемей, діни іс-шарадан бас тартуды іс жүзінде талап етсе, тұлға араласуға шағымдану мүмкіндігінен айырылады. Сондықтан ар-ождан бостандығы саласында формалдандырылған құқықтық рәсімге басымдық берілуі тиіс. Ол бюрократиялық болып көрінуі мүмкін, бірақ тексерілу мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Бейресми қысым заңды әкімшілік актіні алмастырмауы керек.

Шешімдердің уәжділігінің мәнін асыра бағалау қиын. Уәжді шешім қандай фактілер анықталғанын, қандай нормалар қолданылғанын, дәлелдемелер қалай бағаланғанын, таңдалған шара неге қажет екенін және өтініш берушінің дәлелдері неге қабылданбағанын түсінуге мүмкіндік береді. Діни салада уәждеу ерекше мұқият болуы тиіс. Егер орган немесе сот діни білдіруді шектесе, ол неліктен бұл ар-ождан бостандығын жол берілетін іске асыру емес екенін түсіндіруі керек. Егер діни бірлестікті шектесе, қандай нақты құқықтық талап бұзылғанын көрсетуі тиіс. Егер қауіпсіздікке сілтеме

жасаса, тәуекел неден тұратынын көрсетуі керек. Мұнда жалпы формулалар жеткіліксіз.

Жаңа Конституциядан кейін діни сенім бостандығын қорғаудың сот және құқық қолдану практикасы конституциялық мөлшерлестік стандартына қарай қозғалуы тиіс. Бұл стандарт сот заңға сөзбе-сөз сәйкестікті ғана емес, араласудың ақылға қонымдылығын да тексереді дегенді білдіреді. Мысалы, формальды бұзушылық үшін әкімшілік айыппұл ӘҚБтК мәтіні бойынша заңды болуы мүмкін, бірақ нақты мән-жайларда мөлшерлес болмауы мүмкін. Құжаттың толық болмауы тіркеуден бас тартуды формальды түрде негіздеуі мүмкін. Дегенмен өтініш берушіге кемшілікті түзетуге мүмкіндік берілмесе, мұндай бас тарту шамадан тыс шара болуы мүмкін. Материалда зорлық-зомбылыққа шақырулар болса, оған тыйым салу ақталуы мүмкін; ал мазмұны тек діни сынмен шектелсе, тыйым салуға жол берілмейді. Сот осындай жағдайлардың аражігін ажырата білуге тиіс.

Соттың дінтанулық басқару органының рөліне көшуіне, алайда, жол берілмеуі тиіс. Қай діннің ақиқат, пайдалы, дәстүрлі немесе әлеуметтік тұрғыдан қалаулы екенін анықтау соттың міндетіне кірмейді. Сот Конституцияны, адам құқықтарын және заңды қорғауға міндетті. Егер дау арнайы білімді талап етсе, сот сараптаманы пайдалана алады. Бірақ түпкілікті заңдық бағалау сотта қалады. Бұл шекара зайырлы мемлекет үшін әсіресе маңызды. Зайырлы мемлекеттің соты богословиялық шешімдер шығармауы тиіс. Ол заңдық фактілерді анықтап, конституциялық өлшемдерді қолдануы керек.

Осылайша, Қазақстанда діни сенім бостандығын қорғаудың сот және құқық қолдану практикасы анағұрлым күрделі конституциялық стандарт қалыптастыру кезеңінде тұр. Бұрын істердің едәуір бөлігі негізінен арнайы заңнама және әкімшілік жауаптылық арқылы қаралуы мүмкін еді. Конституциялық Соттың қалпына келтірілуінен, ӘРПК-нің қабылдануынан және 2026 жылғы жаңа Конституцияның күшіне енуінен кейін жағдай өзгереді. Енді діни салаға әрбір араласу ар-ождан бостандығы, зайырлылық, теңдік, кемсітпеу, сөз бостандығы, бірлесу бостандығы, соттық қорғау, құқықтық айқындық және мөлшерлестік арқылы тексерілуі тиіс.

Осы параграфтың қорытынды тұжырымы мынадай. Діни сенім бостандығын сот арқылы қорғау арнайы заңның сақталуын формальды тексеруден негізгі құқыққа араласуды конституциялық бағалауға көшуі тиіс. Конституциялық Сот діни саланы жол берілетін реттеу стандарттарын қалыптастыруы керек. Әкімшілік соттар әкімшілік шешімдердің уәжділігін, мөлшерлестігін және кемсітпейтін сипатын тексеруі тиіс. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша соттар формальды құрамды ғана емес, нақты зиянды немесе дәлелденген тәуекелді де бағалауы қажет. Дінтану сараптамасы түпкілікті құқықтық бағалау ретінде емес, тексерілетін дәлелдеме ретінде қарастырылуы тиіс. Тек осындай тәсіл болғанда ғана сот және құқық қолдану практикасы діни саланы әкімшілік басқаруға қызмет

етпей, ар-ождан бостандығын адамның конституциялық құқығы ретінде нақты қорғай алады.

3.3 Діни сенім бостандығының қазіргі заманғы мәселелері және құқықтық шектеулер

Қазақстан Республикасындағы діни сенім бостандығының қазіргі заманғы мәселелерін діни бостандықтың бар немесе жоқ екені туралы қарапайым сұраққа әкеліп тіреуге болмайды. Мұндай қойылым конституциялық-құқықтық талдау үшін тым дөрекі болар еді. Нақты мәселе әлдеқайда күрделі: Қазақстанда ар-ождан бостандығы конституциялық тұрғыдан танылады, діни бірлестіктер әрекет етеді, культтік ғимараттар жұмыс істейді, миссионерлер тіркеледі, діни әдебиет таратылады, мемлекеттік органдар діни ұйымдармен диалог жүргізеді. Сонымен бірге діни сала тіркеу, сараптама, әкімшілік, профилактикалық және бақылау рәсімдерінің тығыз массивімен қамтылған. Сондықтан басты сұрақ діни сенім бостандығы формальды танылған құқық ретінде бар ма дегенде емес, қолданыстағы шектеулер оның конституциялық табиғатына, қажеттілік, мөлшерлестік, кемсітпеу және сот арқылы тексерілу өлшемдеріне қаншалықты сәйкес келетініне келіп тіреледі.

Қазақстан Республикасының 2026 жылғы жаңа Конституциясы күшіне енгеннен кейін бұл сұрақ бұрынғыдан да өткірлене түсті. Конституция ар-ождан бостандығын, діннің мемлекеттен бөлінуін, мемлекеттің зайырлы сипатын, заң мен сот алдындағы теңдікті, дінге және нанымға қатынасы себепті кемсітушілікке тыйым салуды, сөз бостандығын, бірлесу бостандығын, білім берудің зайырлы сипатын және соттық қорғауды бекітеді [1], [95]. Демек, діни қызметке қойылатын шектеулердің бүкіл жүйесі қайта оқылуға тиіс. Әңгіме заңның Конституцияға сөзбе-сөз сәйкестігін тексеру туралы ғана емес. Практикада сырттай заңды көрінетін реттеу ар-ождан бостандығы кеңістігін іс жүзінде тарылтып жіберетін жағдай туындамай ма - соны анықтау қажет.

Бірінші қазіргі заманғы мәселе құқық қолданудағы діни сенім бостандығы ұғымының өзімен байланысты. Теория мен халықаралық стандарттар деңгейінде нанымдардың ішкі бостандығы мен діннің сыртқы көрінісі айқын ажыратылады. Бірақ практикада бұл айырмашылық жиі көмескіленеді. Мемлекеттік органдар мен соттар өздерінің тек сыртқы қызметті - миссионерлікті, әдебиетті, бірлестіктерді, жария іс-шараларды ғана реттеп отырғанын айтуы мүмкін. Алайда мұндай шектеулер тым кең қолданылса, олар ішкі салаға да әсер ете бастайды: адамның сенім туралы сөйлеуге, қауымға кіруге, діни материалдарды оқуға, құлшылыққа қатысуға немесе дінін өзгертуге дайындығына ықпал етеді. Сондықтан құқықтық шектеулер олардың формальды объектісі бойынша ғана емес, нақты әсері бойынша да бағалануы тиіс [96].

Екінші мәселе - діни бірлестіктерді міндетті тіркеу және оның діни сенім бостандығының ұжымдық өлшемімен арақатынасы. «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заң жергілікті, өңірлік және республикалық діни

бірлестіктер құруды көздеп, олар үшін сандық және аумақтық талаптар белгілейді [5]. Мемлекет тұрғысынан мұндай модель діни өрісті ретке келтіруге, заңдық айқындықты қамтамасыз етуге және жалған қызметтің алдын алуға мүмкіндік береді. Бірақ шағын діни топтар тұрғысынан бұл талаптар елеулі тосқауылға айналуы мүмкін. Бұл әсіресе ізбасарлары көп емес, жақында қалыптасқан, жергілікті деңгейде әрекет ететін немесе кең институционалдануға ұмтылмайтын қауымдарға қатысты.

Тіркеу проблемасы мемлекеттің діни бірлестіктерді заңдық ресімдеуді жалпы талап етуінде емес. Мұндай тіркеу құқық субъектілікті иелену, мүлікке иелік ету, үй-жай жалдау, шоттар ашу, сотта мүдделерді қорғау және азаматтық айналымға қатысу үшін қажет. Проблема тіркеудің болмауы кез келген ұжымдық діни белсенділікке іс жүзінде тыйым салуды білдіретін кезде туындайды. Мұндай жағдайда тіркеу заңды тұлғалықты иелену тәсілі болудан қалып, бірлескен діни өмірге берілетін рұқсатқа айналады. Дәл осы өту конституциялық тұрғыдан қауіпті.

Қазақстандық реттеуді халықаралық және салыстырмалы-құқықтық бағалауда бұл мәселе ең сезімтал мәселелердің бірі ретінде қарастырылады [97]. Е. Бурибаевтың Қазақстандағы діни қызметті құқықтық реттеудегі бостандық пен бақылау тепе-теңдігі туралы қазіргі зерттеуі діни жиналыстар мен бірлестіктерге қойылатын шектеулер пропорционалдылық қағидаты арқылы тексерілуі және қатаң әкімшілік тосқауылдарға айналмауы тиіс екенін көрсетеді [98]. Бұл қорытынды Қазақстанды сырттан сынағандықтан емес, жаңа Конституцияның ішкі логикасымен сәйкес келгендіктен маңызды. Егер ар-ождан бостандығы негізгі құқық болса, онда тіркеу талаптары есепке алудың ыңғайлылығымен емес, нақты конституциялық құндылықтарды қорғау қажеттілігімен негізделуі тиіс.

Үшінші мәселе - миссионерлік қызметтің құқықтық режимі. Заң миссионерлік қызметті Қазақстан Республикасының аумағында дінге тарту мақсатында діни ілімді таратуға бағытталған қызмет ретінде айқындайды [5]. Бір қарағанда, анықтама түсінікті. Бірақ құқық қолдануда ол әрекеттердің тым кең шеңберін қамтуы мүмкін: жария уағыз, құлшылыққа жеке шақыру, діни әдебиетті беру, интернеттегі жарияланым, көршілермен әңгіме, оқу ортасындағы қарым-қатынас. Егер осы әрекеттердің барлығы автоматты түрде тіркеуді талап ететін миссионерлік ретінде қарастырылса, діни нанымдарды білдіру бостандығы едәуір шектеледі.

Миссионерлік қызметтің қазіргі мәселесі дәл шекараның белгісіздігінде жатыр. Мемлекет ұйымдастырылған миссионерлік қызметті, әсіресе ол діни бірлестік атынан жүзеге асырылса, жүйелі сипатта болса және белгісіз адамдар тобына бағытталса, реттеуге құқылы. Бірақ жеке діни пікір, сенім туралы жеке куәлік, пікірталасқа қатысу немесе зорлықсыз шақыру автоматты түрде миссионерліктің әкімшілік режиміне түспеуі тиіс. Әйтпесе адам таңдау алдында қалады: не өзінің нанымдары туралы үндемеу, не әкімшілік жауаптылыққа тәуекел ету. Мұндай әсер ар-ождан бостандығының нақты мазмұнымен үйлеспейді.

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының 2025 жылғы 26 ақпандағы № 67-НҚ нормативтік қаулысы бұл проблеманы конституциялық бақылау деңгейінде белгіледі [7]. Сот зайырлы мемлекетте миссионерлік қызметті заңнамалық реттеу мүмкіндігін таныды, бірақ сонымен бірге діни өзін-өзі білдіру мен жария мүдделер арасындағы тепе-теңдіктің қажеттігін көрсетті. Бұл қаулы анағұрлым дәл ажырату үшін негіз болуы тиіс: діни нанымдарды кез келген тарату әкімшілік жазаланатын мағынадағы миссионерлік қызмет болып табылмайды. Әрбір істе жариялылықты, жүйелілікті, діни бірлестікпен байланысты, дінге тарту мақсатын, ықпал ету нысанын, мәжбүрлеудің бар-жоғын және басқа тұлғалардың құқықтары үшін салдарды анықтау қажет.

Төртінші мәселе - дінтану сараптамасы. Қазақстандық модельде ол орталық орын алады: ол арқылы діни материалдар, құжаттар, әдебиет, миссионерлер мен діни бірлестіктер қызметінің жекелеген аспектілері бағаланады. Дінтану сараптамасын жүргізу қағидалары мұндай бағалау тәртібін бекітеді [76]. Негізінен дінтану сараптамасы қажет болуы мүмкін. Мемлекетте діни алауыздық, экстремизм, зорлық-зомбылық, адамдарды тарту, психологиялық мәжбүрлеу немесе құқыққа қарсы ықпал белгілері бар материалдарды анықтау құралы болуы тиіс. Алайда проблема сараптаманың ғылыми талдау, әкімшілік рәсім және құқықтарды шектеу шекарасында орналасуында.

Конституциялық тұрғыдан осал нәрсе сараптаманың өзінің болуы емес, оның жеткілікті рәсімдік тығыздығының болмауы. Егер сараптама өлшемдері анық ашылмаса, сараптамалық қорытынды материалдың нақты фрагменттерін талдамаса, мүдделі тұлға толыққанды қарсылық білдіру мүмкіндігіне ие болмаса, сот сарапшы қорытындысын түпкілікті ақиқат ретінде қабылдаса, сараптама діни ойды сүзгіден өткізетін құралға айналады. Мұндай жағдайда сараптамаға сүйенген шектеудің негізін мүдделі тұлға да, сот та толық тексере алмайды. Бұл сөз және діни сенім бостандығын қорғауды әлсіретіп, цензураға тыйым салу талабымен қайшылық туғызуы мүмкін. Сондықтан сараптаманың құқықтық сапасы қорытындының уәжділігімен және оған тиімді дау айту мүмкіндігімен бағалануға тиіс.

Бесінші мәселе діни әдебиет пен ақпараттық материалдарды тарату тәртібінен туындайды. Заң діни әдебиетті, діни мақсаттағы заттарды және діни мазмұндағы ақпараттық материалдарды таратуға арнайы талаптар қояды [5]. Мұндай талаптар экстремистік мазмұнның, араздыққа шақырулардың және құқыққа қарсы ықпалдың алдын алуға қызмет етуі мүмкін. Бірақ діни мәтін, түсіндірме, уағыз және рухани тәлім көптеген діндерде сенімді ұстану мен жеткізудің құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан таратуды шектеу ақпарат айналымымен қатар діни практиканың өзіне де әсер етеді. Осы байланыс әр талапты бағалауда қандай құқыққа қарсы мазмұнның не әрекеттің алдын алу көзделгенін және діни білдіруге түсетін шектеудің соған сәйкестігін анықтауды қажет етеді.

Цифрлық ортада осы реттеудің қолданылу шегі күрделене түседі. Діни мәтіннің берілу нысаны енді қағаз кітаппен шектелмейді. Діни мәтін электрондық файл, пост, видеодәріс, подкаст, онлайн-курс, хат алмасу, сілтеме немесе қайта жіберілген хабарлама түрінде де беріледі. Егер мемлекет цифрлық діни мазмұнға материалдық тасымалдағыштарды бақылаудың бұрынғы моделін қолдануға тырысса, мөлшерсіз араласу қаупі пайда болады. Кез келген онлайн діни материал әкімшілік рұқсатты қажет етуі ықтимал деп қарастыру мүмкін емес және дұрыс та емес. Құқықтық тәсіл басқа болуы тиіс: шектеуге материалдың діни табиғаты емес, нақты құқыққа қарсы мазмұны жатады.

Алтыншы мәселе - әкімшілік жауаптылық. ӘҚБтК-нің 490-бабы діни қызмет және діни бірлестіктер туралы заңнаманы бұзғаны үшін жауаптылықты көздейді [78]. Мұндай жауаптылық қоғамдық тәртіпті нақты бұзу, тыйым салынған материалдарды тарату, ескертулерден кейін заңсыз қызмет жүргізу, заңды жүйелі түрде елемеу немесе басқа тұлғалардың құқықтарына әсер ететін әрекеттер туралы сөз болғанда негізді болуы мүмкін. Бірақ әкімшілік жауаптылық формальды сипат алғанда, оны қолдану проблемалы болады. Діни салада рәсімді формальды бұзу нақты зиянмен қатар жүрмеуі мүмкін. Егер мұндай жағдайларда санкция бірден қолданылса, мемлекет зиянды мінез-құлықты емес, әкімшілік сәйкестіктің мінсіз болмауын жазалаған болып шығады.

Конституциялық тұрғыдан дұрыс тәсіл әкімшілік жауаптылықтың нақты зиян немесе дәлелденген тәуекел тесті арқылы қолданылуын талап етеді. Мысалы, егер тұлға белгілі бір рәсімді сақтамай діни материал таратса, сот материалда құқыққа қарсы шақырулар болды ма, ол осал аудиторияға бағытталды ма, жүйелі қызмет болды ма, тұлға құқықтық талаптар туралы ескертілді ме, бұзушылықты жою мүмкіндігі болды ма - осыны анықтауы тиіс. Егер діни іс-шара рәсімдік бұзушылықпен өткізілсе, қоғамдық тәртіп бұзылды ма - соны бағалау қажет. Мұндай бағалаусыз санкция легитимді мақсатпен байланысын жоғалтады.

Жетінші мәселе - қауіпсіздік тілінің кең қолданылуы. Экстремизмге қарсы іс-қимыл және ұлттық қауіпсіздік туралы заңнама мемлекет пен қоғамды қорғауда маңызды рөл атқарады [81]. Алайда діни салада қауіпсіздік тілі екіжақты әсер етуі мүмкін. Зорлық-зомбылық, адамдарды тарту, діни алауыздық, арандату немесе конституциялық құрылысқа қатер туралы сөз болғанда, қауіпсіздік тілі қажет. Алайда қауіпсіздік тілі кез келген әдеттен тыс, дәстүрлі емес не әлеуметтік тұрғыдан түсініксіз діни белсенділікке қолданыла бастаса, оның өзі қауіп тудырады. Ондай жағдайда күдіктілік презумпциясына діни сенім бостандығынан басым мән беріледі.

Қазақстандағы діни бостандыққа берілетін сыртқы бағалауларда көбіне осы тәуекелге баса мән беріледі. АҚШ Мемлекеттік департаментінің 2023 жылғы халықаралық діни бостандық туралы баяндамасы тіркеу, миссионерлік қызмет және діни материалдарды тарату жөніндегі заңнамалық әрі практикалық шектеулерді сипаттайды [99]. Бұл бағаларды пайдалануда

баяндамада келтірілген оқиға, оған берілген баға және ұлттық норманың мазмұны ажыратылуға тиіс. Өйткені сыртқы есептің тұжырымы нақты шектеудің конституциялылығын өздігінен шешпейді. Зерттеу үшін оның құндылығы тексерілетін мәселелерді белгілеуінде: қандай талап қолданылған, оның құқықтық негізі неде және ол діни сенім бостандығына қалай әсер еткен? Осы сұрақтарға ұлттық заңнама мен тиісті құқық қолдану материалдары арқылы жауап берілгенде ғана сыртқы сын дербес құқықтық талдауға негіз болады.

USCIRF-тің 2025 жылғы жыл сайынғы баяндамасы Қазақстандағы діни қызмет пен экстремизм саласындағы шектеулерді қарастырады [100]. Онда тіркеу талаптары, діни материалдарды бақылау, тіркелмеген діни қызметке байланысты санкциялар және діни азшылықтардың жағдайы көтерілген. АҚШ-тың консультативтік органы әзірлеген бұл құжаттың тұжырымдары сот актісінің не халықаралық шарттың заңдық күшіне ие емес. Сондықтан талдауда баяндамадағы сынның қандай нормаға немесе қолдану жағдайына қатысты екенін анықтау қажет. Норманың мәтініне қатысты ескерту оның конституциялық кепілдіктермен арақатынасы арқылы, ал практикаға қатысты ескерту нақты шешімнің негіздері арқылы тексерілуге тиіс. Осындай ажырату сыртқы мониторингті дайын құқықтық қорытынды ретінде қабылдамай, заңнаманы бағалауға пайдалануға мүмкіндік береді.

Forum 18-нің Қазақстандағы діни бостандыққа арналған шолуы тіркелмеген діни қызмет, діни материалдарды бақылау және әкімшілік ықпал ету шараларын талдайды [101]. Діни жиналыстарға, миссионерлікке және нанымды білдіруге араласу жөніндегі мәліметтер осы мәселелерді нақтылауға көмектеседі. Дереккөздің құқық қорғаушылық бағытын ескеру ондағы фактілер мен бағаларды ажыратып, қолданылған нормалармен салыстыруды талап етеді. Бір мәселенің бірнеше сыртқы есепте қайталануы оның зерттелуге тиіс екенін көрсетеді, бірақ бұзушылықтың дербес дәлелі бола алмайды. Сондықтан қорытынды шолулар санына емес, тиісті норманың мазмұны мен оны қолдану негіздерінің тексерілуіне сүйенуге тиіс.

Сегізінші мәселе қоғамдық орындарда бетті тануға кедергі келтіретін киімге қойылатын тыйымға қатысты. Қазақстан Республикасының 2025 жылғы «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңы көзделген ерекшеліктерді қоспағанда, мұндай киім заттарын қоғамдық орындарда киюге тыйым салады [102]. Норма діни киімді жеке атамай, бетті тану мүмкіндігін өлшем етеді. Алайда осы жалпы өлшем діни уәжбен бетін жабатын адамдарға да қолданылады. Сондықтан норманың мәтіндік бейтараптығы оның нақты әсерін бағалауды алмастырмайды: тұлғаны сәйкестендіру қажеттігі діни практиканы шектеудің ауқымымен салыстырылуға тиіс. Талдаудың түйіні қауіпсіздік мақсаты мен қолданылатын құралдың арақатынасында.

Тыйымның конституциялық бағасы «тыйым салуға болады» немесе «тыйым салуға болмайды» деген тұжырыммен шектелмейді. Тұлғаны сәйкестендіру қоғамдық қауіпсіздік пен құқық қорғау міндеттеріне қызмет

етеді. Дегенмен осы мақсатқа сүйену діни практикаға түсетін шектеудің мөлшерлестігін тексеруден босатпайды. Ол үшін заңдағы ерекшеліктердің қалай қолданылатыны, тыйымның жалпы әрі бейтарап сипаты, кемсітушіліктің болмауы және әкімшілік жауаптылықтың құқықтық негізі бағалануы қажет. Түсіндіру жұмысы мен нақты қолдану тәртібі мұсылман әйелдерін стигматизациялауға әкеле ме деген мәселе де осы бағалауға кіреді. Тек осындай тексеру қауіпсіздік шарасының діни белгі бойынша қолайсыз әсер туғызу тәуекелін анықтауға мүмкіндік береді.

Тоғызыншы мәселе білім беру ортасында діни нанымды білдіру шектеріне қатысты. Жаңа Конституция рухани діни білім беру ұйымдарынан өзге білім беру мен тәрбиелеу жүйесінің зайырлы сипатын бекітеді [1]. Бұл ереженің мақсаты айқын: мемлекеттік мектеп конфессиялық болмауы және діни нанымдарды таңбауы тиіс. Бірақ практикада мәселе күрделірек. Діни киім, дұға, жекелеген іс-шараларға қатысудан бас тарту, діни материалдар, ата-аналардың ұстанымы, баланың құқықтары және білім беру ұйымының тәртібі қақтығысқа түсуі мүмкін. Егер мектеп кез келген діни сәйкестікті зайырлылықты бұзу ретінде қабылдаса, оқушылар мен ата-аналардың ар-ождан бостандығы қатерге ұшырайды.

Білім берудің зайырлы сипаты бейтараптық және конфессиялық емес сипат ретінде түсіндірілуі тиіс, кез келген жағдайда көрінетін діни сәйкестікке тыйым салу ретінде емес. Бірақ діни бостандық та білім беру процесін бұзбауы, басқа оқушыларға қысым жасамауы немесе мемлекеттік стандартты діни талаптармен алмастырмауы керек. Демек, құқықтық реттеу казуистикалық тұрғыдан сезімтал болуы тиіс. Өлшемдер қажет: баланың жасы, діни білдірудің сипаты, білім беру процесіне ықпалы, басқа оқушылардың құқықтары, ақылға қонымды бейімдеу мүмкіндігі, мәжбүрлеудің бар немесе жоқ болуы. Бұл өлшемдерсіз практика шамадан тыс тыйым мен басқарылмайтын қақтығыс арасында сөзсіз ауытқиды.

Оныншы мәселе - діни және дүниетанымдық приваттылықты қорғау. 1995 жылғы Конституцияда діни қатыстылықты көрсету немесе көрсетпеу құқығы тікелей бекітілген еді [69]. Жаңа Конституция бұл формуланы бұрынғы түрінде қайталамайды, бірақ ар-ождан бостандығын, жеке өмірді және дербес деректерді қорғайды [1]. Практикада бұл мемлекеттік органдар, білім беру ұйымдары, жұмыс берушілер және өзге субъектілер жеткілікті құқықтық негізсіз діни қатыстылықты ашуды талап етпеуі тиіс дегенді білдіреді. Діни ақпарат сезімтал сипатқа ие. Оның ашылуы кемсітушілікке, қысымға, әлеуметтік қақтығысқа немесе қолайсыз қатынасқа әкелуі мүмкін.

Цифрлық ортада бұл мәселенің өзектілігі арта түседі. Адамның діни қатыстылығы туралы мәліметтер ресми құжаттардан ғана емес, оның жазылымдары, хабарламалары, интернет-ресурстарға кіруі, онлайн-топтарға қатысуы, жарияланымдары мен электрондық материалдары арқылы да белгілі болуы мүмкін. Мемлекет заңда көзделген қауіпсіздік мақсаттары үшін діни мазмұндағы ақпаратты талдай алады, алайда мұндай қызмет діни белсенділікті негізсіз бақылауға әкелмеуге тиіс. Интернет-ресурстарды

мониторингтеу барысында пайдаланушылардың дербес деректері жеткілікті құқықтық негізсіз жиналса, бұл жеке өмірге қол сұғылмаушылық пен ар-ождан бостандығының конституциялық кепілдіктеріне әсер етуі мүмкін. Сондықтан цифрлық діни приваттылық құқықтық қорғаудың дербес бағытына айналуы тиіс.

Он бірінші мәселе - діни сенім бостандығы мен әйелдер құқықтарының арақатынасы. Діни нормалар киімге, отбасылық қатынастарға, білім алуға қатысуға, қоғамдық өмірге қолжетімділікке, еңбек мүмкіндіктеріне және қауым ішіндегі мәртебеге әсер етуі мүмкін. Мемлекет діни ілімге ол зайырлы түсініктерден өзгеше болғандықтан ғана араласпауы тиіс. Бірақ ол діни практика атауымен әйелдің теңдігі, қадір-қасиеті, қауіпсіздігі, денсаулығы немесе бостандығы бұзылса, әрекет етуге міндетті. БҰҰ-ның дін немесе наным бостандығы мәселесі жөніндегі Арнайы баяндамашысы діни дәлелдер әйелдерді кемсітуді ақтау үшін пайдаланылмауы тиіс екенін атап өткен [65]. Қазақстан үшін бұл діни киім, отбасылық қысым, білім беру және әйелдердің қоғамдық өмірге қатысуы мәселелерінде ерекше маңызды.

Құқықтық күрделілік әйелдің өзі діни практиканы өзінің автономиясының бөлігі ретінде қабылдауы мүмкін екенінде. Мұндай жағдайда мемлекет бұл таңдау діни болғаны үшін ғана оны патерналистік түрде одан айыруға тиіс емес. Бірақ егер діни практика мәжбүрлеу, қорқыту, отбасылық қысым, тәуелділік немесе әлеуметтік оқшаулау арқылы таңылса, мемлекет әйелді қорғауға міндетті. Сондықтан құқықтық бағалау еріктілік пен мәжбүрлеуді ажыратуға тиіс. Әмбебап тыйым автономияны бұзуы мүмкін; толық араласпау осал тұлғаларды қорғансыз қалдыруы мүмкін. Конституциялық модель дәлірек құралды талап етеді: жеке бағалау, зорлық-зомбылықтан қорғау, кемсітпеу және ар-ождан бостандығына құрмет.

Он екінші мәселе - діни саладағы баланың құқықтары. Бала отбасы мен қауымның діни өміріне қатысушы болуы мүмкін, бірақ ол ата-ананың еркінің ғана объектісі емес. Бала құқықтары туралы конвенция баланың ой, ар-ождан және дін бостандығына құқығын таниды [57]. Қазақстандық практикада бұл ата-аналардың баланы өз нанымдарына сәйкес тәрбиелеу құқығы, білім берудің зайырлы сипаты және баланың дербес мүдделері арасындағы тепе-теңдік қажеттігін білдіреді. Проблема діни ұйғарымдар білім алуды, медициналық көмекті, әлеуметтік дамуды немесе баланың болашақтағы еркіндігін шектеген кезде туындайды. Мемлекет діни тәрбиенің өзіне араласпай, нақты зиян келтірілген немесе бала құқықтары бұзылған жағдайларға араласуға тиіс.

Он үшінші мәселе дінді ұстанбайтын тұлғалардың жағдайына қатысты. Қазақстандағы мемлекеттік риторикада конфессияаралық келісімге жиі басымдық беріледі. Алайда ар-ождан бостандығының аясы конфессиялар арасындағы қатынастармен шектелмейді. Ар-ождан бостандығы дінді ұстанбауға, діни практикаларға қатыспауға, діни сәйкестендіруге ұшырамауға және діни көпшілік тарапынан қысым көрмеуге құқық береді. Humanists International-дың Қазақстанға арналған *Freedom of Thought* есебі діни емес

көзқарастарды ұстанатын адамдардың жағдайын қарастырады және олардың нанымдарын тең дәрежеде қорғау мәселесін көтереді [103]. Бұл ұстанымның конституциялық талдаудағы маңызы зайырлы мемлекеттің міндетімен байланысты: ол әртүрлі діндерге де, діни және діни емес дүниетанымдарға да бейтарап қатынасты қамтамасыз етуге тиіс.
Діни саланы құқықтық реттеудегі он төртінші мәселе терминологиялық айқындықтың жеткіліксіздігіне қатысты. Заңнамада «діни қызмет», «миссионерлік қызмет», «діни әдебиет», «діни мазмұндағы ақпараттық материалдар», «діни бірлестік» және «дінтану сараптамасы» ұғымдары қолданылады [5]. Осы ұғымдарды қолдану қажет болғанымен, олардың мазмұны жеткілікті дәрежеде айқындалуға тиіс. Егер «діни қызмет» терминінің аясына дінмен байланысты әрекеттердің барлығы дерлік енгізілсе, мемлекеттің бақылау саласы тым кеңейеді. Егер «діни мазмұн» барынша кең түсінілсе, сараптамаға кез келген мәтін дерлік түсуі мүмкін. Егер «миссионерлік» жеке әңгімеден ажыратылмаса, әкімшілік жауаптылық шамадан тыс қолданылуы мүмкін. Сондықтан құқықтық айқындық қазіргі заманғы орталық мәселелердің бірі болып табылады.

Он бесінші мәселе - құқық қолдану туралы жария статистиканың жеткіліксіз нақтылануы. Дін істері комитетінің ресми деректері діни бірлестіктердің, культтік ғимараттардың, миссионерлердің, сараптамалардың және ақпараттық-түсіндіру іс-шараларының саны туралы мәлімет береді [6]. Бұл деректер пайдалы, бірақ діни сенім бостандығының сапасын бағалау үшін жеткіліксіз. Қанша тіркеуден бас тарту болды, қандай негіздер бойынша, қанша бас тартуға шағым жасалды, ӘҚБтК-нің 490-бабы бойынша қанша іс қаралды, қандай санкциялар тағайындалды, қанша сараптамалық қорытынды теріс болды, қандай материалдар проблемалы деп танылды, қанша сот шешімі әкімшілік актілерді жойды - осыны білу қажет. Мұндай статистикасыз құқықтық мониторинг толық болмайды.

Он алтыншы мәселе - конфессияаралық диалогтың ресми моделі мен құқықтарды күнделікті қорғау арасындағы алшақтық. Қазақстан дінаралық диалогтың халықаралық алаңдарын, соның ішінде Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлері съезін белсенді дамытып келеді [88]. Бұл сыртқы саясаттың және мемлекетті символдық тұрғыдан танытудың маңызды элементі. Алайда діни сенім бостандығының ішкі сапасы халықаралық форумдармен ғана емес, мемлекеттің шағын қауымға, тіркелмеген топқа, діни азшылыққа, миссионерге, діни киімдегі әйелге, діни емес оқушыға немесе өз нанымдарын ашқысы келмейтін адамға қалай қарайтынымен айқындалады. Жоғары деңгейдегі диалог күнделікті құқықтық проблемаларды көлегейлемеуі тиіс.

Он жетінші мәселе - селективтілік тәуекелі. Заң мәтіні бойынша бейтарап болуы мүмкін, бірақ әртүрлі қолданылуы мүмкін. Ірі және әлеуметтік тұрғыдан мойындалған діни бірлестіктер мемлекеттік органдарға, диалогқа және түсіндіруге орнықты қол жеткізуі мүмкін. Шағын топтар жоғары назарға, сенімсіздікке, тіркеу немесе сараптама қиындықтарына тап болуы мүмкін. Формальды түрде бұл әрдайым кемсітушілік сияқты көрінбеуі

мүмкін, бірақ іс жүзінде құқықты іске асырудың әртүрлі жағдайларын қалыптастырады. Кемсітушілікке конституциялық тыйым тікелей теңсіздікті ғана емес, құқық қолданудың жанама әсерлерін де ескеруді талап етеді. Егер бірдей норма шағын топтарға пропорционалды емес ауыр әсер етсе, ол қайта қарауды немесе түзетуші түсіндіруді қажет етеді.

Он сегізінші мәселе - соттар мен әкімшілік органдардың пропорционалдылық қағидатын жеткіліксіз қолдануы. Жаңа Конституция құқықтарды жол берілетін шектеудің жалпы логикасын белгілейді [1]. Алайда практикада әкімшілік орган көбіне қағиданың сақталуы немесе бұзылуы категорияларымен ойлайды. Конституциялық тәсіл одан көбірек нәрсені талап етеді. Қағида не үшін қолданылып отыр, қандай зиянның алдын алады, анағұрлым аз шектейтін шара бар ма, санкция шамадан тыс болмай ма, негізгі құқық қозғалып отыр ма - осыны анықтау қажет. Мұндай талдаусыз заңды шараның өзі әсері бойынша конституциялық емес болуы мүмкін. Сондықтан діни істерде пропорционалдылықты енгізу құқық қолданудың басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Он тоғызыншы мәселе - профилактиканың әлсіз процессуалдануы. Мемлекет ақпараттық-түсіндіру және профилактикалық жұмыс жүргізеді, бұл өздігінен пайдалы болуы мүмкін [6]. Бірақ профилактиканың құқықтық шектері болуы тиіс. Егер профилактикалық әңгіме іс жүзінде ескертуге, қысымға немесе ауызша тыйымға айналса, тұлға араласуға шағымдану мүмкіндігінен айырылады. Құқықтық мемлекетте тіпті жұмсақ шаралар да ашық болуы тиіс. Азамат органның әрекеті ұсыным ба, түсіндіру ме, ескерту ме, әкімшілік акт пе, әлде өндірістің басталуы ма - соны түсінуі керек. Әйтпесе профилактика діни сенім бостандығын шектеудің бейресми тәсіліне айналуы мүмкін.

Жиырмасыншы мәселе - ақылға қонымды бейімдеу стандартының орнықпауы. Кейбір жағдайларда діни қажеттіліктер жария мүддеге зиян келтірмей ескерілуі мүмкін: кесте, тамақтану, киім, дұға ету мүмкіндігі, рухани тұлғаға қолжетімділік, мекемедегі діни әдебиет, мерекелерді құрметтеу. Басқа жағдайларда қауіпсіздік, тәртіп, басқа тұлғалардың құқықтары немесе объективті жағдайлар себепті ескеру мүмкін болмайды. Қазақстандық құқыққа діни саладағы ақылға қонымды бейімдеудің анағұрлым айқын доктринасы қажет. Ол діни талаптарға автоматты басымдық бермеуі керек, бірақ автоматты бас тартуды да болдырмауы тиіс. Әрбір жағдай тепе-теңдік мүмкіндігі арқылы бағалануы қажет.

Жиырма бірінші мәселе - діни сенім бостандығының дезинформацияға және заңсыз контентке қарсы іс-қимылмен байланысы. Цифрландыру жағдайында мемлекет ақпараттық кеңістікті жиі реттейді. Діни контент экстремизм, саяси радикалдану, этносаралық қақтығыстар, соғыс, сыртқы ықпал және конспирологиялық теориялар тақырыптарымен қиылысуы мүмкін. Алайда зиянды контентпен күрес діни пікірталасты басып-жаншуға айналмауы тиіс. Айқын өлшемдер қажет: зорлық-зомбылыққа шақыру деген

не, діни сын деген не, экстремистік материал деген не, богословиялық дау деген не. Бұл өлшемдерсіз цифрлық бақылау цензура тәуекелін туғызады.

Жиырма екінші мәселе - діни заңнаманың әкімшілік рәсіммен жеткілікті байланыспауы. ӘРПК әкімшілік құқықтың маңызды қағидаттарын, соның ішінде мөлшерлестік, уәжділік және тыңдалу құқығын бекітеді [79]. Бірақ діни сала бұл процестік стандарттар арқылы әрдайым қабылдана бермейді. Ал тіркеуден бас тарту, сараптама, миссионерді тіркеу, шетелдік діни басшыны келісу, іс-шараны шектеу - мұның бәрі ӘРПК-ге сәйкес келуі тиіс әкімшілік әрекеттер. Ар-ождан бостандығы неғұрлым күшті қозғалған сайын, рәсімге қойылатын талап та соғұрлым жоғары болады. Сондықтан қазіргі мәселе бүкіл діни әкімшілік практиканы процестік конституцияландыру қажеттігінде жатыр.

Жиырма үшінші мәселе - сараптамалық білімнің құқықтық мәртебесі. Дінтану сараптамасы арнайы білімді талап етеді, бірақ арнайы білім заңдық бағалауды алмастырмауы тиіс. Сарапшы мәтіннің мазмұнын, оның қай дәстүрге жататынын, қандай символдарды пайдаланатынын, богословиялық құрылымы қандай екенін түсіндіре алады. Бірақ материал заңды бұза ма деген сұрақ орган мен сот тарапынан құқықтық өлшемдер негізінде шешілуі тиіс. Егер сарапшы материалдың құқыққа қайшылығын іс жүзінде өзі айқындаса, құзырет ығысуы туындайды. Сондықтан дінтанулық талдау мен заңдық саралауды анағұрлым нақты ажырату қажет.

Жиырма төртінші мәселе - қалпына келтіруші қорғау құралдарының дамымауы. Егер діни бірлестік заңсыз шектелсе, егер материал негізсіз проблемалы деп танылса, егер миссионер жеткілікті негізсіз жауаптылыққа тартылса, актіні жай ғана жою жеткіліксіз. Бұзылған жағдайды қалпына келтіру қажет: шектеулерді алып тастау, материалдарды қайтару, өндірісті тоқтату, негіз болған жағдайда залалды өтеу, бұзушылықтың қайталануына жол бермеуді қамтамасыз ету. Құқықтық жүйеде қорғау символдық емес, тиімді болуы тиіс. Бұл шектеу діни топтың беделіне әсер еткен немесе қоғамдық стигматизация туғызған жағдайда әсіресе маңызды.

Жиырма бесінші мәселе - жаңа Конституциядан кейін арнайы заңнаманы жаңарту қажеттігі. Жаңа Конституцияның 96-бабы қолданыстағы нормативтік құқықтық актілерді Конституцияға қайшы келмейтін бөлігінде ғана қолдануды көздейді [1]. Бұл 2011 жылғы Заң, ӘҚБтК, сараптама қағидалары, мемлекеттік көрсетілетін қызметтер және заңға тәуелді актілер жүйелі түрде қайта қаралуға тиіс екенін білдіреді. Мұндай ревизия тек техникалық сипатта жүргізілмеуге тиіс. Мұндай талдау қолданыстағы ұғымдардың, рәсімдердің, санкциялардың, мемлекеттік органдар өкілеттіктерінің және шағымдану тетіктерінің жаңа конституциялық кепілдіктерге сәйкестігін анықтауға бағытталуы тиіс. Бұл үшін әр ереженің ар-ождан бостандығына әсері мен оны қорғау мүмкіндігі қатар тексеріледі. Тексеру осындай мазмұн алмаса, жаңа кепілдіктерге сілтеме жаңарғанымен, бұрынғы әкімшілік тәсілдер сақталуы мүмкін.

Талданған мәселелер шектеулерді олардың құқыққа әсер ету тәсілі бойынша жүйелеуге мүмкіндік береді. Ұйымдастырушылық шектеулерге тіркеу, сандық және аумақтық талаптар, жарғылар мен басқарушы органдарға қойылатын шарттар жатады. Ақпараттық шектеулер діни әдебиетті, интернет-контентті, сараптаманы және материалдарды таратуды қамтиды. Персоналдық шектеулер миссионерлерді тіркеуге, шетелдік діни субъектілерге, діни киім мен қатыстылықты ашуға байланысты. Кеңістіктік шектеулер ғибадат ғимараттарына, жария іс-шараларға, білім беру ортасы мен қоғамдық орындарға қатысты қолданылады. Санкциялық шараларға әкімшілік жауаптылық, тыйымдар, нұсқамалар және бірлестікті тарату кіреді. Бұл жіктеу шектеудің конституциялық тұрғыдан жол берілетінін алдын ала шешпейді. Оның мәні әр топта қандай әрекетке араласу бар екенін және сол араласуға қандай құқықтық негіздеме қажет екенін ажыратуда.

Талданған мәселелер Қазақстандағы діни сенім бостандығының конституциялық танылуы мен оны іске асыру рәсімдерінің арақатынасына шоғырланады. Тіркеу, сараптама және жауаптылық талаптары құқықты жүзеге асыруға әсер ететіндіктен, олардың заңда болуы ғана жеткіліксіз: нақты қолданылуы да конституциялық кепілдіктерге сай бағалануға тиіс.

Мемлекет қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, зайырлылықты, конфессияаралық келісімді және экстремизм профилактикасын қамтамасыз етуге ұмтылады. Бұл мақсаттар легитимді. Бірақ құқықтық проблема осы мақсаттарға жету құралдары кең, формальды, ашық емес немесе мөлшерсіз қолданылған жағдайда діни сенім бостандығының мәніне әсер етуі мүмкін екенінде. Сондықтан негізгі мәселе шектеулерден бас тартуда емес, олардың конституциялық сапасында.

Осы параграфтың қорытынды тұжырымы мынадай. Қазақстан Республикасындағы діни сенім бостандығына қойылатын қазіргі шектеулер 2026 жылғы жаңа Конституция арқылы қайта пайымдалуы тиіс. Діни бірлестіктерді тіркеу діни өмірге рұқсат ретінде емес, құқық субъектілікті қамтамасыз ету ретінде қызмет етуі керек. Миссионерлік қызмет сенім туралы кез келген жеке пікір емес, діни таратудың ұйымдастырылған жария нысаны ретінде реттелуі тиіс. Дінтану сараптамасы жабық әкімшілік сүзгі емес, ашық құқықтық рәсім болуы қажет. Әкімшілік жауаптылық нақты зиян немесе дәлелденген тәуекел болған жағдайда қолданылуы тиіс. Білім беру, цифрлық орта, қоғамдық орындар және қауіпсіздік саласындағы шектеулер заңдылық, қажеттілік, мөлшерлестік және кемсітпеу тестінен өтуі керек. Тек осындай тәсіл болғанда ғана құқықтық шектеулер діни сенім бостандығын жоққа шығару емес, оны конституциялық теңгерілген түрде іске асырудың жол берілетін құралы болады.

3.4 Қазақстан Республикасында дін бостандығын конституциялық-құқықтық реттеуді жетілдірудің негізгі бағыттары

Қазақстан Республикасында діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық реттеуді жетілдіру «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңның жекелеген баптарын нүктелік редакциялауға ғана келіп тірелмеуі тиіс. Мұндай техника мүмкін, бірақ ол басты проблеманы шешпейді. 2026 жылғы жаңа Конституция күшіне енгеннен кейін косметикалық түзету емес, діни саланы реттеудің бүкіл моделін әлдеқайда терең конституциялық қайта баптау қажет. Бұл модельдің орталығында діни бірлестіктерді әкімшілік басқару емес, адамның негізгі құқығы ретіндегі ар-ождан бостандығы тұруы тиіс. Мемлекет діни қызметтің сыртқы нысандарын реттеуге, қоғамдық тәртіпті, қауіпсіздікті, денсаулықты, адамгершілікті және конфессияаралық келісімді қорғауға құқылы. Бірақ бұл мақсаттарға Конституцияның тікелей қолданылуымен, теңдікпен, кемсітпеумен, сөз бостандығымен, бірлесу бостандығымен, соттық қорғаумен және мөлшерлестік қағидатымен үйлесетін құралдар арқылы қол жеткізілуі керек [1].

Жетілдірудің бірінші бағыты діни қызмет туралы заңнаманы жүйелі конституциялық-құқықтық ревизиядан өткізу қажеттігімен байланысты. Мұндай ревизия 2011 жылғы арнайы Заңды ғана емес, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексті, дінтану сараптамасының заңға тәуелді қағидаларын, миссионерлерді тіркеу қағидаларын, мемлекеттік көрсетілетін қызметтерді, экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы нормаларды, білім беру туралы нормаларды, цифрлық контентті реттеуді, сондай-ақ жергілікті атқарушы органдардың практикасын қамтуы тиіс. Жаңа Конституцияның 96-бабы қолданыстағы заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілер Конституцияға қайшы келмейтін бөлігінде ғана қолданылатынын тікелей белгілейді [1]. Демек, дін туралы заңнама 2026 жылға дейін қолданылғаны үшін ғана бұрынғы логикада сақталып қала алмайды. Ол жаңа конституциялық жүйе талаптары тұрғысынан бағалануға тиіс [104].

Мұндай ревизия формальды емес, нақты мазмұндық сипатқа ие болуы қажет. Ескі Конституцияға жасалған сілтемелерді жай ғана алмастыру немесе қолданылатын терминологияны жаңарту жеткіліксіз. Діни сенім бостандығына қойылатын әрбір шектеудің мынадай төрт негізгі талапқа қаншалықты сәйкес келетінін анықтау қажет: ол қандай конституциялық құндылықты қорғауға бағытталған; ол шын мәнінде қажет пе; одан неғұрлым аз шектейтін балама құрал бар ма; ол кемсітушілік салдарға әкеп соқпай ма.

Діни қызмет туралы заңнаманы талдауға ведомстволық заңгерлермен бірге конституционалистер, дінтанушылар, әкімшілік құқық мамандары, діни бірлестіктер өкілдері, құқық қорғау сарапшылары және цифрлық құқықтар жөніндегі мамандар қатысуға тиіс. Бұл талап ескерілмесе, ревизия шынайы конституциялық аудиттің орнына ведомствоның өз қызметін бағалауымен шектеліп қалуы мүмкін.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасы осы тәсілге құқықтық негіз бола алады [105]. Құжатта ұлттық құқықтық жүйені дамыту, заңнаманың сапасын арттыру, құқықтық мемлекетті нығайту және құқық қолдануды жетілдіру бағыттары көзделген. Жаңа Конституция қабылданғаннан кейін оның ережелері діни салаға қатысты қайта пайымдалуы тиіс. Діни сенім бостандығы тар салалық реттеу ретінде емес, құқықтық саясат сапасының көрсеткіші ретінде қарастырылуы керек: заң қаншалықты айқын, рәсім қаншалықты әділ, сот құқықты қорғауға қаншалықты қабілетті, мемлекеттік бақылау Конституция шектерінен шықпай ма - мәселе осында.

Екінші бағыт - ар-ождан бостандығы және мемлекеттік-конфессиялық қатынастар саласында жаңа мемлекеттік тұжырымдама әзірлеу. Діни саладағы мемлекеттік саясаттың 2017–2020 жылдарға арналған тұжырымдамасы өзінің тарихи функциясын орындады, бірақ ол өзге конституциялық кезеңге есептелген еді [82]. 2026 жылдан кейін экстремизм профилактикасы, конфессияаралық келісім және діни бірлестіктермен өзара іс-қимыл төңірегінде ғана емес, ар-ождан бостандығының конституциялық кепілдіктері төңірегінде де құрылған жаңа бағдарламалық құжат қажет. Онда мына қағидаттар анық белгіленуі тиіс: зайырлылық - бейтараптық ретінде; ар-ождан бостандығы - бастапқы құқық ретінде; діни және діни емес нанымдардың теңдігі; кемсітушілікке жол бермеу; шектеулердің пропорционалдылығы; сараптаманың ашықтығы; әкімшілік шешімдердің сот арқылы тексерілуі.

Жаңа тұжырымдама бұрынғы әкімшілік логиканы қайталамауы тиіс. Ол діни қауіпсіздікті діни белсенділікке жалпы бақылау жасаудан ажыратуы керек. Қауіпсіздік маңызды, бірақ ол мемлекет саясатының дінге қатысты жалғыз тіліне айнала алмайды. Егер мемлекет дін туралы негізінен қауіптер арқылы сөйлесе, халық діни белсенділікті күдікті құбылыс ретінде қабылдай бастайды. Егер мемлекет тек конфессияаралық келісім туралы ғана айтса, ол шағын діни топтар мен діни емес тұлғалардың проблемаларын байқамай қалуы мүмкін. Сондықтан жаңа тұжырымдама үш бөліктен тұратын құрылымға ие болуы тиіс: бостандық кепілдіктері, құқықтық шектер және институционалдық диалог. Тек осындай конструкция ғана жаңа Конституцияға сәйкес келеді.

Үшінші бағыт - «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңның ұғымдық аппаратын нақтылау. Қолданыстағы Заң діни қызмет, діни бірлестік, миссионерлік қызмет, діни әдебиет, дінтану сараптамасы және діни мазмұндағы өзге де ақпараттық материалдар ұғымдарын қамтиды [5]. Бұл ұғымдар қажет, бірақ қазіргі күйінде олардың кейбірі тым кең түсіндіруге жол береді. Дәл осы кең түсіндіру ерікті құқық қолдану тәуекелін тудырады. Егер діни ұстанымды білдірудің кез келген дерлік нысаны діни қызмет деп танылса, егер сенім туралы кез келген әңгіме миссионерлік ретінде

сараланса, егер діни тақырыбы бар кез келген мәтін сараптама объектісіне айналса, ар-ождан бостандығы белгісіздік аймағына түседі.

Заңға ар-ождан бостандығы, діни сенім бостандығы және діни қызмет арасындағы неғұрлым айқын ажыратуды енгізу қажет. Ар-ождан бостандығы адамның діни немесе діни емес нанымдарға ие болу, оларсыз болу, оларды сақтау, өзгерту және ашпау жөніндегі ішкі еркіндігі ретінде қарастырылуға тиіс. Діни сенім бостандығы діни нанымдарды жеке және ұжымдық түрде білдіру мүмкіндігін қамтуға тиіс. Діни қызмет жария, институционалдық немесе орнықты сипатқа ие сыртқы ұйымдастырылған қызмет ретінде айқындалуы қажет. Мұндай ажырату тұлғаның ішкі дүниетанымдық кеңістігін әкімшілік араласудан қорғауға, сонымен бірге сыртқы әрекеттерді құқықтық реттеу мүмкіндігін сақтауға жағдай жасайды.

Төртінші бағыт - ар-ождан бостандығының ішкі өзегі мен діни қызметтің сыртқы нысандары арасындағы аражікті заңнамалық деңгейде нақты бекіту. Бұл айырмашылық халықаралық стандарттарда мойындалған және жаңа Конституциядан да іс жүзінде туындайды. Ішкі ар-ождан бостандығы шектелуге жатпайды. Сыртқы қызмет басқа тұлғалардың құқықтарын, қоғамдық тәртіпті, қауіпсіздікті, денсаулықты, адамгершілікті немесе конституциялық құрылыс негіздерін қозғаған жағдайда заңмен реттелуі мүмкін. Бірақ қолданыстағы арнайы заңда бұл ажырату жеткілікті түрде анық көрінбейді. Сондықтан Заңға мемлекеттік реттеу діни қызметтің ішкі ар-ождан бостандығына, нанымдарға ие болу, оларды өзгерту, сақтау немесе ашпау құқығына әсер ете алмайтыны туралы жеке норма енгізу орынды.

Мұндай норманың маңызы тек декларативті болмас еді. Ол соттар, әділет органдары, жергілікті атқарушы органдар, сарапшылар және құқық қорғау органдары үшін бағдар болар еді. Миссионерлік қызмет туралы істі қараған кезде сот тұлға шын мәнінде нанымын білдіргені үшін жазаланған жоқ па - соны тексеруге тиіс болар еді. Діни әдебиетті бағалау кезінде сарапшы тексеру пәні діни ілімнің ақиқаттығы емес, құқыққа қарсы мазмұн екенін есте ұстар еді. Бірлестікті тіркеу кезінде орган заңды тұлғалықтан бас тарту діни қауымның наным иесі ретіндегі өз өмір сүруін жоққа шығара алмайтынын түсінер еді. Заңды конституцияландырудың практикалық мәні дәл осында.

Бесінші бағыт - діни бірлестіктерді тіркеу моделін қайта қарау. Тіркеу сақталуы тиіс, өйткені заңды тұлға ретіндегі діни бірлестік құқық субъектілікті, мүліктік айқындықты, басқару органдарын, жарғыны, жауаптылықты және азаматтық айналымға қатысу мүмкіндігін қажет етеді. Бірақ тіркеу діни бостандықтың өмір сүру шарты емес, заңды тұлғалықты иелену тетігі ретінде тікелей қайта пайымдалуы керек. Мұндай нақтылауды заңда бекіту қажет. Әйтпесе тіркеу режимі ұжымдық діни өмірге қол жеткізудің негізгі сүзгісі ретінде қабылдануын жалғастыра береді.

Жергілікті діни бірлестік құру үшін белгіленген сандық шек ерекше назар аударуды қажет етеді. Қолданыстағы заң жергілікті діни бірлестік үшін

Қазақстан Республикасының кемінде елу азаматының бастамасын талап етеді [5]. Ірі конфессиялар үшін бұл шек проблема емес. Шағын діни топтар үшін ол еңсерілмейтін кедергіге айналуы мүмкін. Сондықтан заң шығарушы мұндай шекті төмендету мүмкіндігін немесе шағын діни қауымдар үшін құқық субъектіліктің баламалы нысанын құру мүмкіндігін қарастыруы тиіс. Бұл әрбір бейресми топ автоматты түрде діни бірлестіктің толық мәртебесін алуы керек дегенді білдірмейді. Бірақ құқықтық жүйе шағын қауымдарға үй-жайларды заңды түрде жалға алуға, қайырмалдықтар алуға, сотқа жүгінуге және мемлекетпен өзара іс-қимыл жасауға мүмкіндік беретін неғұрлым икемді нысанды көздеуі тиіс.

Алтыншы бағыт - тіркеудің сараланған моделін енгізу. Заң діни бірлестіктердің әртүрлі деңгейлерін сақтай алады, бірақ базалық құқық субъектілікті кеңейтілген аумақтық мәртебеден ажырату қажет. Базалық тіркеу шағын қауымға жергілікті деңгейде заңды тұлға ретінде заңды әрекет ету мүмкіндігін беруі тиіс. Өңірлік және республикалық мәртебе, егер бірлестік кең аумақтық өкілдікке үміткер болса, анағұрлым жоғары талаптарды көздеуі мүмкін. Мұндай модель неғұрлым мөлшерлес болар еді. Ол мемлекеттік есепке алуды жоймас еді, бірақ сандық шек бірлесу бостандығы мен діни сенім бостандығын іс жүзінде шектейтін тәуекелді азайтар еді.

Жетінші бағыт - тіркеуден бас тарту рәсімін жетілдіру. Бас тарту уәжді, нақты және мүмкін болған жерде түзетіле алатын болуы тиіс. Егер өтініш беруші құжаттардың толық емес пакетін ұсынса, оған кемшіліктерді жою үшін ақылға қонымды мерзім берілуі керек. Егер мәселе жарғымен байланысты болса, орган жарғының нақты қай ережесі нақты қандай нормаға қайшы келетінін көрсетуі тиіс. Егер бірлестіктің діни сипатына қатысты күмән туындаса, бағалау богословиялық сараптамаға айналмауы керек. Қалай болғанда да, бас тарту тиімді сот арқылы шағымдануға жатуы тиіс. Түзетуге нақты мүмкіндік бермейтін қарапайым әкімшілік бас тарту тіркеуді тоскауылға айналдырады.

Сегізінші бағыт - миссионерлік қызмет ұғымы мен режимін қайта қарау. Заң ұйымдастырылған миссионерлік қызметті діни нанымдарды жеке білдіруден нақты ажыратуы тиіс. Тіркеу-құқықтық мағынада миссионерлік деп діни бірлестік атынан немесе оның мүддесінде жүзеге асырылатын, белгісіз тұлғалар тобы арасында дінге тарту мақсатында діни ілімді таратуға бағытталған жүйелі жария қызмет танылуы тиіс. Жеке әңгіме, сенім туралы жеке куәлік айту, діни пікірталасқа қатысу, сұраққа жауап беру, жеке пікір жариялау немесе таныстық құлшылыққа шақыру автоматты түрде миссионерлік қызмет ретінде сараланбауы керек.

Мұндай нақтылау әкімшілік практика үшін тікелей мәнге ие. Конституциялық Соттың № 67-НҚ нормативтік қаулысы діни өзін-өзі білдіру мен жария мүдделер арасындағы тепе-теңдік мәселесін қойып үлгерді [7]. Келесі қадам осы тепе-теңдікті заңнамалық тұрғыдан дамыту болуы тиіс. Миссионерлік қызметтің өлшемдерін бекіту қажет: жариялылық, жүйелілік,

діни бірлестікпен байланыс, белгісіз тұлғалар тобына бағытталу, дінге тарту мақсаты, арнайы материалдарды пайдалану, мәжбүрлеудің болуы немесе болмауы. Мұндай өлшемдерсіз құқық қолданушы мәселені өз қалауы бойынша шешуді жалғастырады, ал азамат өзінің діни сөзі қашан әкімшілік мәнге ие болатынын алдын ала болжай алмайды.

Тоғызыншы бағыт - діни саладағы әкімшілік жауаптылықты ізгілендіру. ӘҚБтК-нің 490-бабы механикалық түрде емес, нақты зиян немесе дәлелденген тәуекел өлшемдері арқылы қолданылуы тиіс [78]. Заң шығарушы осы баптың диспозицияларын нақтылау мүмкіндігін қарастыруы керек, сонда басқа тұлғалардың құқықтарына немесе қоғамдық тәртіпке қауіп төндіретін өрескел бұзушылықтар формальды және түзетіле алатын бұзушылықтардан ажыратылады. Сонымен қатар зиян, қасақаналық, қайталанушылық және құқыққа қарсы мазмұн жоқ жағдайларда айыппұл қолданғанға дейін ескерту немесе бұзушылықты жою мүмкіндігін көздеу қажет. Мұндай тәсіл заңдылықты әлсіретпейді. Керісінше, жауаптылықты әділірек және конституциялық тұрғыдан орнықты етеді.

Діни саладағы әкімшілік санкция бірінші құрал емес, соңғы шара болуы тиіс. Діни бірлестік рәсімдік қателік жібергенімен, ашық әрекет етіп, қауіп тудырмаса, мемлекет ең алдымен түсіндіру шараларына және бұзушылықты жою туралы нұсқамаға жүгінуге тиіс. Тұлға таратқан діни материалда тыйым салынған мазмұн болмаса, мәселені шешу тәртібі зорлық-зомбылыққа шақыратын материалдарды таратуға қолданылатын тәртіптен өзгеше болуы қажет. Миссионерлік қызмет бейбіт сипатта болған жағдайда, санкцияның нақты бұзушылыққа сәйкестігі мен мөлшерлестігі қамтамасыз етілуге тиіс. Құқықтық мемлекет қағидаттарына сай келетін осы тәсіл діни саясаттағы қақтығыстылықтың азаюына ықпал етеді.

Оныншы бағыт дінтану сараптамасын жетілдіруге арналған. Діни материалдардың, әсіресе цифрлық контенттің кең таралуы әрі экстремистік мазмұнды анықтау қажеттігі жағдайында оларды кәсіби талдау тетігі өз маңызын сақтайды. Дінтану сараптамасын жүргізу кезінде оның құқықтық рәсім ретіндегі ашықтығы және айқын өлшемдерге негізделуі қамтамасыз етілуге тиіс. Сараптама жүргізу тәртібінде дінтанулық талдау мен құқықтық бағалаудың арасы нақты ажыратылуы қажет. Сарапшының зерттеу нысанына материалдың мазмұны, құрылымы, контексті және тиісті белгілері жатады. Түпкілікті құқықтық саралау құзыретті орган мен соттың өкілеттігіне жатуға тиіс [76].

Қорытындының уәжділігіне қойылатын талаптар сараптама қағидаларында нақты белгіленуге тиіс. Материалдың қай фрагменттері құқықтық бағалау қажеттігін туындатқанын сарапшы нақты көрсетуге тиіс. Сарапшы анықталған құқыққа қайшылық белгілерін және олардың заң нормаларымен байланысын негіздеп түсіндіруге тиіс. Материалдың неліктен зиян келтіруі немесе тәуекел тудыруы мүмкін екенін де негіздеп түсіндіруі қажет. Қорытындыны тек «Деструктивті» немесе «дәстүрлі емес» сипат жөніндегі жалпы тұжырымдарға негіздеуге жол берілмеуге тиіс. Мұндай

тұжырымдардың мазмұны жеткілікті дәрежеде айқын емес. Мұндай тұжырымдар өтініш берушінің қарсылық білдіруіне де, соттың қорытындыларды толыққанды тексеруіне де мүмкіндік бермейді. Уәждеме оны заңдық және ғылыми сынға алуға мүмкіндік беретіндей анық болуы қажет.

Он бірінші бағыт - сарапшылардың тәуелсіздігі мен кәсіби жауаптылығын күшейту. Дінтану сараптамасы тек ведомстволық логикаға тәуелді болмауға тиіс. Сарапшылардың біліктілігіне, мүдделер қақтығысының болмауына, зерттеу әдістемесіне, баламалы сараптамалық пікір алу мүмкіндігіне, сондай-ақ негізсіз қорытынды үшін жауаптылыққа қойылатын талаптарды нақтылау қажет. Даулы жағдайларда тәуелсіз қайталама сараптама жүргізу мүмкіндігін қарастыру айрықша маңызды. Егер діни материал сараптамалық қорытынды негізінде шектелсе, мүдделі тұлға әкімшілік актіні ғана емес, сараптамалық тұжырымдарды да тиімді түрде даулауға мүмкіндік алуға тиіс.

Он екінші бағыт - діни әдебиетті және цифрлық діни контентті реттеуді нақты әрі сараланған түрде айқындау. Заң әдебиетті физикалық таратуды, діни материалдарды коммерциялық сатуды, жария бұқаралық таратуды, жеке алмасуды және цифрлық коммуникацияны бір-бірінен ажырата отырып реттеуге тиіс. Кітап дүкеніне, діни сайтқа, әлеуметтік желідегі жеке парақшаға және жеке хат алмасуға бірдей модельді қолдануға болмайды. Цифрлық орта үшін жеке өлшемдер қажет: қолжетімділіктің жариялылығы, аудиторияның қамтылуы, материал мазмұны, құқыққа қарсы әрекеттерге шақырулардың болуы, таратушының ниеті, жарияланым контексті және даулы материалды ерікті түрде алып тастау мүмкіндігі.

Цифрлық діни контентті реттеу кезінде шамадан тыс бұғаттауды болдырмау қажет. Егер нақты бір материал құқыққа қарсы болса, шектеу, техникалық мүмкіндік болған жағдайда, бүкіл ресурсқа емес, дәл сол материалға бағытталуы тиіс. Егер материал даулы болса, бірақ зорлық-зомбылыққа немесе кемсітушілікке айқын шақыруларды қамтымаса, қолжетімділікті дереу шектеу емес, сараптамалық және соттық тексеру басым болуы керек. Егер діни контент білім беру немесе профилактикалық мақсатта таратылса, мемлекет контекстті ескеруі тиіс. Мұндай тәсіл сөз бостандығын қазіргі түсінуге және нысаналы араласу қажеттілігіне сәйкес келеді.

Он үшінші бағыт - соттық қорғауды күшейту және діни істерді қараудың арнайы стандарттарын қалыптастыру. Жоғарғы Сотқа ар-ождан бостандығына, діни қызметке, ӘҚБтК-нің 490-бабына, дінтану сараптамасына, діни бірлестіктерді тіркеуге және миссионерлік қызметке байланысты істер бойынша сот практикасының шолуын дайындау орынды. Мұндай шолу судьялардың тәуелсіздігін алмастырмауы тиіс, бірақ ол типтік проблемаларды, мөлшерлестік өлшемдерін, дәлелдемелерге және уәждемеге қойылатын талаптарды анықтай алады. Жүйелендірілген практиканың болмауы құқықтың болжамдылығын қиындатады. Діни бірлестіктер,

азаматтар және мемлекеттік органдар даулы жағдайларды соттар қалай бағалайтынын түсінуі керек.

Әкімшілік соттар ӘРПК-ні актілерге шағымданудың процестік нысаны ретінде ғана емес, ар-ождан бостандығын тимд қорғаудың құқықтық құралы ретінде де пайдалануға тиіс [79]. Діни қызметке қатысты істерді қарау кезінде сот өтініш берушінің тыңдалу құқығының қамтамасыз етілуін, әкімшілік актінің уәжділігін, рәсімдік талаптардың сақталуын және қолданылған шараның мөлшерлестігін тексеруге тиіс. Сонымен қатар норманың кемсітушілік сипатта қолданылғаны және құқықтың мәніне нұқсан келтірілгені туралы мән-жайлар да бағалануы қажет. Қабылданған шешімнің заңдылығы мен негізділігін сот құқықтық тұрғыдан бағалауға тиіс, бірақ бұл ретте әкімшілік органның өкілеттігін өзіне алмауы керек. Мұндай бағалау тіркеуден бас тарту, теріс сараптамалық қорытындылар, миссионерлерді тіркеу және діни іс-шараларды шектеу жөніндегі дауларды қарауда айрықша мәнге ие.

Он төртінші бағыт діни сенім бостандығын қорғау үшін конституциялық бақылау тетіктерін тиімді қолдануды көздейді. Конституциялық Сот миссионерлік қызметке қатысты даулы нормаларды Конституцияға сәйкес деп таныды [7]. Бұл нәтиже діни саладағы өзге талаптардың конституциялылығы да шешілді дегенді білдірмейді. Сондықтан бірлестіктерге қойылатын сандық талаптар, сараптама, әдебиет тарату және әкімшілік санкциялар туралы нормалар тиісті жүгіну тәртібі сақталғанда бөлек тексерілуі мүмкін. Білім беру мен цифрлық ортадағы діни білдіруді шектейтін нормаларды да осындай бақылау тұрғысынан қарастыру орынды. Сондықтан азаматтар мен діни бірлестіктердің конституциялық қорғау тетіктерін пайдалану мүмкіндігі қамтамасыз етіліп, олар құқықтарға әсер ететін нормалардың конституциялылығын тексерудің нақты құралы ретінде қолданылуға тиіс.

Он бесінші бағыт - діни істерде міндетті пропорционалдылық тестін енгізу. Бұл тест заң шығарушы, әкімшілік орган, сарапшы және сот тарапынан пайдаланылуы керек. Ол бірнеше дәйекті сұрақты қамтуы тиіс: араласу заңда көзделген бе; ол легитимді конституциялық мақсатты қорғай ма; шара жарамды ма; ол қажетті ме; одан аз шектейтін құрал бар ма; бостандыққа келетін зиян қорғалатын жария мүддеге мөлшерлес пе; шараның кемсітушілік әсері жоқ па. Мұндай тәсіл құқықтарды шектеудің халықаралық доктринасымен және құқықтық мемлекет логикасымен үйлеседі. Венеция комиссиясы Rule of Law Checklist құжатында заңдылықты, құқықтық айқындықты, билікті теріс пайдаланудың алдын алуды, заң алдындағы теңдікті және әділ сотқа қол жеткізуді құқық үстемдігінің негізгі элементтері ретінде бөліп көрсетеді [106].

Пропорционалдылық тесті доктринада ғана емес, әдістемелік құжаттарда да бекітілуі тиіс. Мысалы, дін саласындағы уәкілетті орган діни материалдарды, миссионерлік қызметті және діни іс-шараларды қажеттілік пен мөлшерлестік өлшемдері арқылы бағалау жөніндегі әдістемелік

ұсынымдар әзірлей алады. Сот органдары бұл өлшемдерді практика шолуларында пайдалана алар еді. Заң шығарушы арнайы заңға мөлшерлестікке сілтеме енгізе алар еді. Бұл құқық қолдануды формалдылықтан арылтар еді. Мемлекеттік орган қандай норманың бұзылғанын көрсетумен қатар, нақты жағдайда таңдалған шараның қажеттілігін де негіздеуге тиіс.
Он алтыншы бағыт – құқықтық мониторинг пен жария статистиканы дамыту. Мемлекет діни бірлестіктер, миссионерлер, ғибадат ғимараттары мен жүргізілген сараптамалар туралы жалпы мәліметтермен қатар, құқық қолдану практикасына қатысты деректерді де тұрақты түрде жариялауы қажет. Мұндай деректерге тіркеуден бас тарту жағдайлары мен негіздері, шағымдар мен сот істерінің нәтижелері, ӘҚБтК-нің 490-бабы бойынша қаралған істер мен қолданылған санкциялар жатуы мүмкін. Теріс сараптамалық қорытындылар мен діни материалдарды шектеу негіздері де осы қатарға енгізілуі мүмкін. Деректерді ұсыну нысаны жеке тұлғаны анықтауға мүмкіндік бермеуге тиіс; сонымен бірге берілген мәліметтер талдау жүргізуге жеткілікті болуы қажет. Бұл деректер қолжетімсіз болса, заңнаманың қолданылу практикасы мен қайталанатын құқықтық проблемаларды жан-жақты бағалау қиындайды.

Ғылыми қауымдастықтың құқықтық мониторингке қатысуы маңызды. Заң факультеттері, ғылыми-зерттеу институттары, дінтану орталықтары мен құқық қорғау ұйымдары құқық қолдану практикасына талдау жасай алады. Осы талдау арқылы олар қандай талаптардан қайталанатын даулар туындайтынын анықтап, тиісті нормаларды жетілдіру жөнінде негізделген ұсыныстар әзірлей алады. Жекелеген оқиғаға берілген жауап бүкіл саланы реттеуге негіз болғанда, сол оқиғаға тән жағдайлар жалпы ережеге айналып кетуі мүмкін. Сондықтан өзгерістер сот практикасы, нақты деректер және олардың ықтимал салдарын бағалау арқылы негізделуге тиіс. Ұлттық тарихи-құқықтық тәжірибе, соның ішінде қазақ қоғамындағы әдет-ғұрып құқығының ерекшеліктері де талдауға енгізілуі қажет [107]. Бұл тәжірибе реттеудің тарихи контекстін түсінуге көмектеседі, ал қазіргі ұсыныстың құқықтық жарамдылығы қолданыстағы конституциялық кепілдіктермен салыстыру арқылы бағаланады. Осындай тәсіл ғылыми негізділік пен заңдық айқындықты ұштастыруға мүмкіндік береді.
Он жетінші бағыт ақпараттық-түсіндіру жұмысын жетілдіруді қамтиды. Экстремизмнің алдын алу мен дінтанулық сауаттылықты арттыру құқықтарды іске асыру тәртібін түсіндірумен ұштасуға тиіс. Өйткені азамат тыйымды білгенімен, заңды діни қызметті қалай жүзеге асыратынын және негізсіз шектеуге қалай шағымданатынын білмеуі мүмкін. Азаматтар ар-ождан бостандығы деген не, діни қызмет экстремизмнен несімен ерекшеленеді, бірлестікті қалай тіркеуге болады, бас тартуға қалай шағымдануға болады, қандай материалдар тыйым салынған, діни мәжбүрлеуден қалай қорғануға болады, діни емес нанымға құқықты қалай іске асыруға болады - осының бәрін білуі тиіс. Егер түсіндіру жұмысы тек

тыйымдар мен тәуекелдер тілінде сөйлесе, ол бостандықтың құқықтық мәдениетін қалыптастырмайды.

Ақпараттық-түсіндіру топтары бейтараптық қағидаттары негізінде жұмыс істеуі тиіс. Олардың міндеті - қай діннің дұрыс екенін анықтау емес, заңды, конституциялық құқықтарды, қауіпсіздікті және жауаптылықты түсіндіру. Олар шағын діни топтарға қатысты стигматизациялайтын тұжырымдардан аулақ болуы керек. Олар дінилікті, діни консерватизмді, рухани ізденісті, миссионерлікті, дәстүрлі еместікті және экстремизмді ажырата білуі тиіс. Профилактикада бұл категорияларды араластыру дінге деген қорқыныш туғызады және мемлекетке сенімді төмендетеді. Конституциялық тұрғыдан сауатты профилактика ар-ождан бостандығына күдік қалыптастырмай, қоғамды нақты қатерлерден қорғауы тиіс.

Он сегізінші бағыт - діни және діни емес субъектілермен институционалдық диалогты дамыту. Қазақстанда дінаралық диалогтың күшті халықаралық алаңы бар, бірақ ішкі саясат та тұрақты консультацияларды қажет етеді. Уәкілетті орган жанынан ірі және шағын діни бірлестіктердің өкілдері, ғалымдар, заңгерлер, дінтанушылар, білім беру саласының өкілдері, адам құқықтары жөніндегі сарапшылар және діни емес дүниетанымдық ұйымдар өкілдері кіретін консультативтік кеңесті дамытуға болады. Мұндай кеңес міндетті шешімдер қабылдамауы тиіс, бірақ актілер жобаларын, практика проблемаларын, сараптамалық өлшемдерді және қақтығысты мәселелерді талқылай алады.

Диалог инклюзивті болуы керек. Егер мемлекет тек ірі немесе тарихи тұрғыдан мойындалған діни бірлестіктермен ғана консультация жүргізсе, шағын топтар құқықтық қарым-қатынас қатысушылары емес, бақылау объектілері күйінде қалады. Бұл сенімді әлсіретеді және селективті реттеу тәуекелін тудырады. Инклюзивті диалог барлық топтардың саяси салмағы тең дегенді білдірмейді. Ол заңнама ар-ождан бостандығына әсер еткен жерде тыңдалуға тең құқықты білдіреді. Зайырлы мемлекет әр діни ұстаныммен келісуге міндетті емес, бірақ ол құрметті және кемсітпейтін өзара іс-қимыл рәсімін құруға міндетті.

Он тоғызыншы бағыт - діни және дүниетанымдық приваттылықты қорғау. Заңнамада діни қатыстылық, діни қауымға қатысу, дінді өзгерту немесе діни нанымдардың болмауы туралы мәліметтер сезімтал ақпаратқа жататынын және құқықтық негізсіз жинала, өңделе немесе таратыла алмайтынын тікелей бекіту қажет. Бұл жаңа Конституциядан кейін ерекше маңызды, өйткені діни қатыстылықты көрсету немесе көрсетпеу құқығы туралы бұрынғы тікелей формула ар-ождан бостандығы, жеке өмір және дербес деректер кепілдіктері жүйесіне трансформацияланды [1]. Мұндай қорғау цифрлық ортаға да таралуы тиіс.

Білім беру ұйымдарының, жұмыс берушілердің, мемлекеттік органдардың және цифрлық платформалардың практикасы ерекше назарды талап етеді. Ешкім заңды мақсатсыз адамнан діни қатыстылығын ашуды талап етпеуі тиіс. Егер діни ақпарат кемсітушілікке, қызмет көрсетуден бас

тартуға, қысымға, стигматизацияға немесе тең емес қатынасқа пайдаланылса, тиімді қорғау құралдары қолданылуы керек. Сонымен бірге приваттылықты қорғау ерікті діни білдіруге кедергі келтірмеуі тиіс. Адам өз нанымдарын жария түрде білдіруге құқылы, бірақ ол олар туралы үндемеуге де құқылы. Екі таңдау да бірдей қорғалуы қажет.

Жиырмасыншы бағыт - діни қажеттіліктерді ақылға қонымды бейімдеу стандарттарын әзірлеу. Қазақстандық құқықта білім беру, еңбек, әскери қызмет, медициналық мекемелер, бас бостандығынан айыру орындары және өзге де салалардағы діни қажеттіліктерді икемді ескеруге мүмкіндік беретін доктрина әзірге жеткілікті дамымаған. Ақылға қонымды бейімдеу діни талап әрқашан басым болады дегенді білдірмейді. Ол мемлекеттік орган немесе ұйым діни қажеттілікті ескеру мүмкіндігін, егер бұл басқа тұлғалардың құқықтарын, қауіпсіздікті, тәртіпті және заңды бұзбаса, қарастыруы тиіс дегенді білдіреді. Мұндай тәсіл қақтығыстылықты азайтады және ар-ождан бостандығына құрмет көрсетеді.

Ақылға қонымды бейімдеудің мысалдары мекемеде рухани тұлғаға қол жеткізу мүмкіндігі, мүмкіндік болған жағдайда діни мерекелерді ескеру, бас бостандығынан айыру орындарында діни әдебиет беру, мекеме ресурстары шегінде тамақтануды ескеру, қауіпсіздікке немесе сәйкестендіру талаптарына қайшы келмейтін жерде діни киімге құрмет көрсету болуы мүмкін. Бірақ әрбір жағдай бағалауды талап етеді. Егер діни талап білім беру процесіне кедергі келтірсе, басқа тұлғалардың құқықтарын бұзса немесе қауіпсіздікке қатер тудырса, бас тарту ақталуы мүмкін. Ең бастысы - бас тарту автоматты емес, уәжді болуы тиіс.

Жиырма бірінші бағыт - білім беру ортасындағы діни білдіруді реттеуді жетілдіру. Мектептер, колледждер және жоғары оқу орындары үшін зайырлылық, діни символдар, діни киім, іс-шараларға қатысу, ата-аналардың құқықтары, баланың құқықтары және кемсітпеу мәселелері бойынша нақты әрі түсінікті ұсынымдар әзірлеу қажет. Ұсынымдарды әзірлеуде жаңа Конституцияның талаптары, білім берудің зайырлы сипаты және баланың ой, ар-ождан және дін бостандығына құқығы негізге алынуға тиіс. Зайырлылық дінге қарсы ұстаным дегенді білдірмейтіні осы ұсынымдарда анық түсіндірілуі қажет. Діни сенім бостандығын басқа оқушыларға белгілі бір нанымдарды мәжбүрлеп таңудың немесе белгіленген білім беру стандарттарын діни талаптармен алмастырудың негізі ретінде пайдалануға болмайды.

Ережелерді қолдануда әркелкілік пен қайшылықтарға жол бермеудің маңызы ерекше. Бір білім беру ұйымында белгілі бір әрекетке рұқсат беріліп, екіншісінде ол жеткілікті құқықтық негізсіз шектелсе, бұл құқық қолданудағы белгісіздікке әкелуі мүмкін. Егер шешімдер ауызша қабылданса, ата-аналар мен оқушылар оларға тиімді түрде шағымдану мүмкіндігінен айырылады. Егер діни киім немесе символдар нақты тәуекелді алдын ала бағалаусыз шектелсе, кемсітушілік тәуекелі туындайды. Сондықтан білім беру саясаты жазбаша, айқын, кемсітпейтін және сот арқылы тексерілуге

болатын қағидаларға сүйенуге тиіс. Бұл қақтығыстылықты азайтуға ықпал етіп, мектептің зайырлы сипатын да, ар-ождан бостандығын да қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Жиырма екінші бағыт - қоғамдық орындарда бетті жабатын киімді реттеуді қайта бағалау. Бетті тануға кедергі келтіретін киім заттарына тыйым салу туралы норма қауіпсіздік пен сәйкестендірудің заңды мақсатын көздеуі мүмкін [99]. Алайда оны қолдану кемсітпейтін және мөлшерлестік талабана сәйкес болуға тиіс. Діни уәжбен киім киетін әйелдерді стигматизациялауға жол бермейтін, сонымен бірге қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін нақты түсіндірмелер қалыптастыру қажет. Ерекшеліктер нақты белгіленіп, қолдану рәсімі дұрыс әрі түсінікті, ал санкциялар мөлшерлес болуы тиіс. Әйтпесе сырттай бейтарап іс жүзінде діни кемсітушілік салдарын туындатуы мүмкін.

Жиырма үшінші бағыт - діни қауымдар ішіндегі тұлғаларды қорғауды жетілдіру. Мемлекет діни бірлестіктердің қызметіне негізсіз араласуға жол бермеумен қатар, қауым мүшелерін зорлық-зомбылықтан, мәжбүрлеуден, қанаудан, заңсыз бостандығын шектеуден, психологиялық қысымнан, кемсітушіліктен және балалардың құқықтарын бұзудан қорғауға тиіс. Алайда мұндай қорғау діни қауымның ішкі рухани өміріне негізсіз мемлекеттік араласуға әкелмеуі қажет. Мемлекеттік шаралар нақты шағымдар, тиісті дәлелдер немесе құқықтардың бұзылу қаупін көрсететін мән-жайлар болған кезде қолданылуға тиіс. Осы тұрғыдан мемлекет діни бірлестіктердің дербестігін ғана емес, діни ортадағы әрбір адамның құқықтары мен бостандықтарын да қамтамасыз етуі қажет.

Жиырма төртінші бағыт кәсіби даярлықты құқық қолдану міндеттерімен байланыстыруды көздейді. Судьялар, прокурорлар, ішкі істер және жергілікті атқарушы органдардың қызметкерлері, білім беру мамандары мен сарапшылар діни сенім бостандығын реттеудің ерекшеліктерін білуге тиіс. Даярлықта жаңа Конституция мен халықаралық стандарттар діни білдіруді алауыздықтан ажырату, сараптаманың құқықтық шегі және зайырлылық мәселелері арқылы қарастырылғаны жөн. Талдау кемсітпеу мен мөлшерлестікті нақты шешімге қолдануға бағытталуы қажет. Кәсіби білім жеткіліксіз болған жағдайда, құқықтық нормаларды түсіндіруде де, қолдануда да қателіктер жіберілуі мүмкін. Осы себепті адам құқықтарын тиімді қамтамасыз етуге бағытталған реформада кадрлардың біліктілігін арттыру маңызды орын алады.

Жиырма бесінші бағыт қауіпсіздік мәселелеріне қатысты тәсілді жетілдіруді көздейді. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ-ның дін немесе наным бостандығы және қауіпсіздік туралы басшылығында қауіпсіздік шараларын жүзеге асыру адам құқықтары саласындағы халықаралық міндеттемелерге сай болуға тиіс екені көрсетілген [53]. Қазақстан жағдайында бұл экстремизм профилактикасын нақты нысанаға бағыттап, дәлелдерге сүйене отырып және кемсітушілікке жол бермей жүргізу қажет дегенді білдіреді. Діни белсенділіктің өзін ықтимал қауіп деп бағалауға негізделген тәсілден бас

тарту қажет. Қатер нақты белгілермен: зорлық-зомбылықпен, дүшпандыққа шақырумен, тартумен, мәжбүрлеумен, заңсыз қаржыландырумен, конституциялық құрылысты бұзуға бағытталған әрекеттермен байланыстырылуға тиіс. Әйтпесе қауіпсіздік бақылаудың әмбебап ақталуына айналады.

Жиырма алтыншы бағыт - діни заңнамаға парламенттік және қоғамдық бақылауды күшейту. Бұл саладағы өзгерістер кең талқылаудан өтуі тиіс. Діни заңнама негізгі құқықтарға әсер етеді, сондықтан оны жабық ведомстволық тәртіппен өзгертуге болмайды. Жобалар реттеушілік ықпалды талдаумен, құқықтық сараптамамен, сыбайлас жемқорлыққа қарсы сараптамамен, дінтанулық талдаумен, адам құқықтарына ықпалды бағалаумен және қоғамдық талқылаумен сүйемелденуі тиіс. Мұндай тәсіл заң үстемдігі стандарттарына, соның ішінде Венеция комиссиясының құжаттарында көрініс тапқан заң шығару процесінің ашықтығы мен инклюзивтілігі талаптарына сәйкес келеді [106].

Жиырма жетінші бағыт - заңға тәуелді актілерді Конституцияға сәйкес келтіру. Көбіне нақты шектеулер заңнан емес, қағидалардан, нұсқаулықтардан, регламенттерден, құжаттар тізбесінен, өтініш нысандарынан, сараптамалық әдістемелерден және ведомстволық практикадан туындайды. Сондықтан конституциялық ревизия заңға тәуелді реттеудің бүкіл массивін қамтуы керек. Егер заңға тәуелді акт заңда көзделмеген қосымша талап енгізсе, ол жойылуы тиіс. Егер регламент жеткілікті уәждемесіз бас тартуға жол берсе, ол өзгертілуі керек. Егер сараптама қағидалары қарсылық білдіру мүмкіндігін қамтамасыз етпесе, олар толықтырылуы тиіс. Конституциялық құқық дәл осындай детальдарда іске асады.

Жиырма сегізінші бағыт - қалпына келтіруші қорғау құралдарын дамыту. Егер діни бірлестік заңсыз шектелсе, шешімді жай ғана жою жеткіліксіз болуы тиіс. Бұзылған жағдайды қалпына келтіру қажет: негіздер болған жағдайда бірлестікті тіркеу, алынған материалдарды қайтару, әкімшілік өндірісті тоқтату, құқыққа қайшы шектеулерді алып тастау, шындыққа сәйкес келмейтін жария ақпаратты теріске шығару, заңда көзделген жағдайларда зиянды өтеу. Тиімді қорғау бұзушылықтың салдарын жоюға тиіс. Әйтпесе сотта жеңіске жетуге болады, бірақ құқық іс жүзінде қалпына келмейді.

Жиырма тоғызыншы бағыт - діни автономия мен жария бақылаудың арақатынасын нақтылау. Діни бірлестіктер діни ілім, құлшылық, ішкі құрылым, рухани басшылық және діни тәртіп мәселелерінде автономияға ие болуы тиіс. Мемлекет бұл мәселелерге, егер олар адам құқықтары мен заңды бұзбаса, араласпауы керек. Сонымен бірге діни бірлестіктер коммерциялық емес ұйымдар, еңбек, балаларды қорғау, экстремизмге қарсы іс-қимыл, қаржылық ашықтық және қоғамдық тәртіп туралы заңнаманы сақтауы тиіс. Діни автономияға жататын мәселелер мен жария бақылауға жататын салалардың арасы заңда айқын ажыратылуы керек. Осылай ажырату

мемлекеттің діни доктринаға араласу тәуекелін азайтып, діни ұйымдардың ішіндегі теріс пайдалануларды да кемітеді.

Отызыншы бағыт мемлекеттік саясатта діни емес дүниетанымдарды ескеруге қатысты. Ар-ождан бостандығының аясына діни сенімдермен бірге атеистік, агностикалық, философиялық және өзге де дүниетанымдық ұстанымдар кіреді. Сондықтан конфессияаралық келісіммен бірге әртүрлі дүниетанымдарды ұстанатын адамдардың теңдігін қамтамасыз ету де мемлекеттік саясаттың мақсаты болуға тиіс. Діни емес көзқарасты ұстанатын адамдар діни практикаларға мәжбүрлеп қатыстырудан, кемсітушіліктен және қысымнан қорғалуы қажет. Бұл кепілдіктер білім беру саласында, мемлекеттік қызметте, әскери қызметте, медициналық ұйымдарда және отбасылық қатынастарда ерекше маңызға ие. Зайырлы мемлекет тек діндер арасында ғана емес, діни және діни емес дүниетаным арасында да бейтарап болуы тиіс.

Отыз бірінші бағыт - заңнаманың ғылыми сараптамасын дамыту. Діни заңнаманы өзгертпес бұрын заңдық сараптамамен қатар ғылыми сараптама да жүргізу қажет: конституциялық-құқықтық, дінтанулық, социологиялық, криминологиялық және құқық қорғаушылық сараптама. Діни сала күрделі: сәтсіз жасалған бір өзгеріс сенімсіздікті, стигматизацияны немесе қақтығыстылықты күшейтуі мүмкін. Сондықтан ғылыми зерттеулер заң шығару процесінің бір бөлігіне айналуы тиіс. Отандық ғылыми мектепке ерекше назар аудару қажет: қазақстандық ғалымдар ұлттық контексті, қоғамның діни құрылымын, өңірлік айырмашылықтарды және мемлекеттік органдар практикасын жақсырақ түсінеді.

Отыз екінші бағыт - діни сенім бостандығын түсіндіруде отандық доктринаның рөлін арттыру. Қазақстандық ғылымда ар-ождан бостандығы, діни бірлестіктер, зайырлылық, діни қауіпсіздік және мемлекеттік-конфессиялық қатынастар туралы еңбектер бар. Алайда бұл зерттеулер жүйелендіріліп, заң жобаларын, сот шолуларын, сараптамалық әдістемелерді және білім беру бағдарламаларын дайындауда пайдаланылуы тиіс. Қазақстан діни сенім бостандығы моделін тек сыртқы бағаларға немесе халықаралық ұсынымдарға ғана құра алмайды. Халықаралық стандарттар маңызды, бірақ оларды ұлттық конституциялық доктринамен және нақты құқықтық практикамен біріктіру қажет.

Отыз үшінші бағыт - діни заңнаманың адам құқықтарына ықпалын бағалаудың тұрақты тетігін құру. Мұндай тетік құқықтық мониторинг пен заң жобалау жұмысына енгізілуі мүмкін. Норма қабылданар алдында оның қандай құқықтарға әсер ететінін, қандай топтар зардап шегуі мүмкін екенін, жанама кемсітушілік тәуекелі бар-жоғын, мақсатқа жетудің одан аз шектейтін тәсілі бар-жоғын, норма өңірлерде қалай қолданылатынын, қандай сот дауларын туындатуы мүмкін екенін бағалау қажет. Мұндай тәсіл проблемалардың практикада пайда болуына дейін алдын алуға мүмкіндік береді. Ол құқықтық мемлекетті және заңнаманың сапасын қазіргі түсінуге сәйкес келеді.

Отыз төртінші бағыт - заң тілін нақтылау. Діни заңнама, егер олар санкцияларға әкеп соғуы мүмкін болса, көмескі және бағалау сипатындағы сөз тіркестерінен аулақ болуы керек. «Деструктивті», «дәстүрлі емес», «күмәнді», «теріс ықпал» сияқты терминдер, егер олар заңдық маңызы бар белгілер арқылы ашылмаса, шектеудің дербес негізі ретінде қолданылмауы тиіс. Заң құқықтық фактілердің тілімен сөйлеуі керек: зорлық-зомбылық, мәжбүрлеу, кемсітушілік, подстрекательство, бала құқықтарын бұзу, заңсыз ұстап қалу, тыйым салынған материалдарды тарату, ұйымдастырылған жария қызмет кезінде тіркеудің болмауы. Заң тілі неғұрлым дәл болса, практикадағы озбырлық соғұрлым аз болады.

Отыз бесінші бағыт - уәжділіктің рөлін күшейту. Діни қызметті шектейтін кез келген шешім уәжді болуы тиіс. Бұл тіркеуден бас тартуға, миссионерді тіркеуден бас тартуға, теріс сараптамалық қорытындыға, іс-шараны шектеуге, әкімшілік жауаптылыққа тартуға, нұсқамаға, материалды алуға, интернет-ресурсты бұғаттауға қатысты. Уәждеме фактілерді, нормаларды, өтініш берушінің дәлелдерін бағалауды, қажеттілік пен мөлшерлестікті негіздеуді қамтуы тиіс. Уәжделмеген шешім негізгі құқықты тиісінше шектеу ретінде саналмауы керек. Уәжділік - формалдық емес, озбырлықтан құқықтық қорғаныс.

Отыз алтыншы бағыт - халықаралық ұсынымдарға қатысты тәсілді жаңарту. Қазақстан халықаралық ұйымдардың ескертулерін, сыртқы баяндамалар мен ұсынымдарды саяси қысым ретінде емес, өз жүйесін тексеруге арналған материал ретінде қабылдауы тиіс. Тіркеу, миссионерлік, діни әдебиет, әкімшілік санкциялар мен азшылықтар жөніндегі сын қайталанса, құқықтық мониторинг оның себептерін анықтауға бағытталуы қажет. Қорытынды ескертудің авторына емес, ұлттық контексті ескергендегі фактілік негізіне және Конституция талаптарына сүйенуге тиіс.

Отыз жетінші бағыт зайырлылықтың конституциялық түсіндірмесін дамытуға арналған. Зайырлылықтың мазмұнын ашқанда діннің мемлекеттен бөлінуімен шектелмей, мемлекеттің бейтараптық пен теңдікті сақтап, кемсітушілікке жол бермей, құқыққа сай әрекет ету міндетін де көрсету қажет. Зайырлылық дінді қоғамдық кеңістіктен әкімшілік жолмен ығыстыруға айналмауы керек. Бірақ ол мемлекеттің конфессиялануына да жол бермейді. Заңда немесе ресми түсіндірмелерде зайырлылық бейтараптықты, мемлекеттік дінге жол бермеуді, діни бірлестіктердің теңдігін және әр адамның ар-ождан бостандығын қорғауды білдіретінін бекіту орынды. Бұл зайырлылықты тыйымдардың негізі ретінде ерікті пайдаланудың тәуекелін азайтады.

Отыз сегізінші бағыт - құқық қолданудың өңірлік біркелкілігін нығайту. Жергілікті атқарушы органдар діни салада маңызды рөл атқарады, бірақ дәл өңірлік деңгейде практика айырмашылықтары пайда болуы мүмкін. Діни бірлестіктердің өтініштерін қарау, миссионерлермен өзара іс-қимыл, профилактикалық жұмыс жүргізу, материалдарды сараптамаға жіберу және діни іс-шараларды бағалау бойынша бірыңғай стандарттар әзірлеу қажет.

Мұндай стандарттар жария болуы тиіс. Діни бірлестіктер өңірге қарамастан мемлекеттен не күтуге болатынын түсінуі керек. Біркелкілік қатаң орталықтандыруды білдірмейді; ол құқықтардың тең стандартын білдіреді.

Отыз тоғызыншы бағыт - сараптамалық және әкімшілік рәсімдердің ашықтығын қамтамасыз ету. Діни бірлестіктер мен азаматтар сараптама қалай жүргізілетінін, тіркеу үшін қандай құжаттар қажет екенін, қандай қателіктер жиі жіберілетінін, өтініш берушінің қандай құқықтары бар екенін, шағымды қалай беруге болатынын, түсіндірме алу үшін қайда жүгіну керектігін білуі тиіс. Қарапайым және түсінікті құқықтық ақпарат бұзушылықтар мен қақтығыстар санын азайтады. Егер адам рәсімді түсіне алмағандықтан заңды бұзса, бұл оның қатесін ғана емес, мемлекеттік сервистің жеткіліксіз сапасын да көрсетеді.

Қырқыншы бағыт - конституциялық диалог мәдениетін қалыптастыру. Діни сенім бостандығы - қақтығысты толық жою мүмкін емес сала. Діни нанымдар қағидатты болуы мүмкін, жария мүдделер маңызды болуы мүмкін, әлеуметтік реакциялар эмоциялық болуы мүмкін. Сондықтан мемлекетке толық бақылау иллюзиясы емес, құқықтық диалог мәдениеті қажет. Мұндай мәдениет діни бірлестіктердің зайырлы заңды мойындауын, мемлекеттің ар-ождан автономиясын мойындауын, соттардың құқықтарды қорғауын, сарапшылардың қорытындыларды уәждеуін, қоғамның сенім мен экстремизмді ажыратуын, ал заң шығарушының шамадан тыс шаралардан аулақ болуын көздейді. Бұл мінсіз модель емес, көптүрлі қоғам үшін практикалық қажеттілік.

Осылайша, Қазақстан Республикасында діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық реттеуді жетілдіру бірнеше өзара байланысты бағыт бойынша жүруі тиіс: жаңа Конституциядан кейін заңнаманы жүйелі ревизиялау; діни саладағы мемлекеттік тұжырымдаманы жаңарту; ұғымдық аппаратты нақтылау; ішкі ар-ождан бостандығы мен сыртқы діни қызметті ажырату; діни бірлестіктерді тіркеуді реформалау; миссионерлік қызметті нақтылау; әкімшілік жауаптылықты ізгілендіру; дінтану сараптамасын процессуалдандыру; цифрлық діни контентті реттеу; соттық және конституциялық қорғауды күшейту; құқықтық мониторингті дамыту; діни приваттылықты қорғау; діни қажеттіліктерді ақылға қонымды бейімдеу; білім беру саясатын жаңарту; кадрлар даярлау; инклюзивті диалогты дамыту және өңірлік біркелкілікті нығайту.

Осы параграфтың қорытынды тұжырымы мынадай. Қазақстанға діни саланы құқықтық реттеуден бас тартудың қажеті жоқ. Керісінше, көпұлтты, көпконфессиялы және зайырлы мемлекетте мұндай реттеу қажет. Бірақ оның логикасы өзгеруі керек. 2026 жылғы жаңа Конституциядан кейін діни заңнама әкімшілік қол жеткізу мен бақылау моделінен ар-ождан бостандығының конституциялық кепілдендірілген моделіне қайта бағдарлануы тиіс. Мемлекет қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, денсаулықты, адамгершілікті, басқа тұлғалардың құқықтарын және конфессияаралық келісімді қорғау құқығын сақтайды. Алайда әрбір қорғау құралы заңды, айқын, қажетті,

мөлшерлес, кемсітпейтін, уәжді және сот арқылы тексерілетін болуы тиіс. Тек осындай модельде ғана діни сенім бостандығы жай ғана танылған құқық емес, Қазақстан Республикасының нақты әрекет ететін конституциялық институты болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген диссертациялық зерттеу басты қорытындыны тұжырымдауға мүмкіндік береді: Қазақстан Республикасында діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық реттеу өтпелі күйде тұр. Бұл енді діни өмірді посткеңестік қайта қалпына келтіру моделі ғана емес және діни саланы әкімшілік басқару моделі ғана да емес. Қазақстан Республикасының 2026 жылғы жаңа Конституциясы қабылданғаннан кейін өзге, неғұрлым кемел модельге - мемлекеттік бақылау сақталатын, бірақ адам құқықтарына, зайырлылыққа, теңдікке, құқықтық айқындыққа, соттық қорғауға және мөлшерлестік қағидатына бағынатын ар-ождан бостандығының конституциялық кепілдендірілген моделіне көшу қажеттігі туындайды [1].

Жұмыста діни сенім бостандығы оқшау діни құқық ретінде де, діни бірлестіктер қызметінің арнайы саласы ретінде де қарастырылған жоқ. Оның мазмұны әлдеқайда кең. Ол адамның діни немесе діни емес нанымдарға ие болу, оларды сақтау, өзгерту, оларсыз болу және оларды ашпау жөніндегі ішкі бостандығын; осы нанымдардың құлшылық, рәсімдер, оқыту, діни әдебиет, миссионерлік қызмет, қауымдық өмір арқылы сыртқы көрінісін; діни бірлестіктер арқылы іске асатын ұжымдық өлшемді; тіркеу, құқық субъектілік, мүлік және мемлекетпен өзара іс-қимылға байланысты институционалдық аспектіні; соттық және конституциялық қорғаудан көрінетін процестік аспектіні қамтиды. Дәл осы көпқабаттылық діни сенім бостандығын конституциялық құқықтың ең күрделі институттарының біріне айналдырады.

Бірінші тарауда діни сенім бостандығы діни бірлестікті мемлекеттік тіркеуден кейін туындайтын құқықтық мүмкіндік емес, адамның іргелі құқықтарының бірі екені негізделді. Оның ішкі өзегі қандай да бір шектеудің нысаны болмауға алмайды. Мемлекет адамды сенуге, сенбеуге, нанымдарын өзгертуге, діни қатыстылығын ашуға немесе дүниетанымдық ұстанымынан бас тартуға мәжбүрлей алмайды. Сонымен бірге діни қызметтің сыртқы нысандары әлеуметтік кеңістікке шығады және өзге тұлғалардың құқықтарына, қоғамдық тәртіпке, қауіпсіздікке, денсаулыққа, адамгершілікке және конфессияаралық келісімге ықпал етуі ықтимал. Сондықтан олар заңмен реттелуі мүмкін, бірақ тек заңдылық, қажеттілік, мөлшерлестік және кемсітпеу өлшемдері қатаң сақталған жағдайда ғана.

Теориялық талдау ар-ождан бостандығы, дін бостандығы, діни сенім бостандығы және наным бостандығы толықтай бірдей категориялар емес екенін көрсетті. Ар-ождан бостандығы ең кең сипатқа ие және діни де, діни емес те дүниетанымдық ұстанымдарды қамтиды. Діни сенім бостандығы осы автономияның негізінен діни өлшемін, оның жеке және ұжымдық іске асырылу нысандарын білдіреді. Мұндай ажыратудың практикалық мәні бар: заң шығарушы мен сот ішкі наным бостандығын сыртқы діни қызметпен, ал діни бірлестікті ар-ождан бостандығының өзімен теңестірмеуі тиіс.

Халықаралық-құқықтық стандарттар бұл қорытындыны растайды. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт, БҰҰ Адам құқықтары комитетінің № 22 Жалпы түсіндірмесі, ЕҚЫҰ/ДИАҚБ мен Венеция комиссиясының құжаттары орнықты өлшемдер қалыптастырады: ой, ар-ождан, дін және наным бостандығы әрбір адамға тиесілі; бұл құқықтың ішкі өлшемі шектелмейді; діннің немесе нанымның сыртқы көрінісі тек заңмен және тек легитимді мақсаттар үшін ғана реттелуі мүмкін; діни қауымдардың құқық субъектілігі қолжетімді және кемсітусіз болуы тиіс; діни өшпенділікпен күрес бейбіт діни білдіруді басып-жаншуға айналмауы керек. Қазақстан үшін бұл стандарттар механикалық көшіруге арналған сыртқы модель ретінде емес, ұлттық заңнаманы жаңа Конституция арқылы тексеру құралы ретінде маңызды.

Екінші тарауда діни сенім бостандығын реттеудің қазақстандық моделі бірнеше кезеңнен өткені анықталды. Кеңестік мұра діни салаға әкімшілік бақылау жүргізудің күшті дәстүрін қалдырды. Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңі либералдандырумен және діни өмірді қалпына келтірумен байланысты болды. 1993 жылғы Конституция посткеңестік конституциялық шеңберде ар-ождан бостандығын алғаш рет бекітті. 1995 жылғы Конституция ар-ождан бостандығы теңдікпен, кемсітпеумен және діни қатыстылықты көрсетпеу құқығымен ұштасқан орнықты зайырлы модель қалыптастырды. 2011 жылғы Заң анағұрлым тығыз тіркеу, сараптамалық және миссионерлік тетіктерді енгізе отырып, арнайы реттеуді күшейтті [5].

2026 жылғы жаңа Конституция құқықтық оптиканы өзгертті. Ол бұрынғы ар-ождан бостандығы кепілдігін жай ғана қайталаған жоқ, оны әлдеқайда күрделі жүйеге енгізді: зайырлы мемлекет, діннің мемлекеттен бөлінуі, Конституцияның тікелей қолданылуы, дінге және нанымға қатынасы себепті кемсітушілікке тыйым салу, сөз бостандығы, діни артықшылықты немесе алауыздықты насихаттауға тыйым салу, білім берудің зайырлы сипаты, соттық қорғау және азаматтардың Конституциялық Сотқа жүгінуі. Демек, діни қызмет туралы қолданыстағы заңнама бұрынғы модель инерциясы бойынша емес, жаңа конституциялық жүйеге сәйкес келетін шамада ғана қолданылуы тиіс.

Конституциялық кепілдіктерді талдау діни сенім бостандығы бір ғана баппен емес, тұтас конституциялық кешенмен қорғалатынын көрсетті. Ар-ождан бостандығы туралы бап құқықтың ішкі өзегін айқындайды. Діннің мемлекеттен бөлінуі туралы норма зайырлылық шеңберін белгілейді. Кемсітушілікке тыйым салу сенушілердің, сенбейтіндердің және діни азшылықтардың теңдігін қамтамасыз етеді. Жеке өмір мен дербес деректер туралы норма діни қатыстылықты ашпау құқығын қорғайды. Сөз бостандығы діни білдіруді қорғайды, бірақ өшпенділік насихатын қорғамайды. Бірлесу бостандығы діни өмірдің ұжымдық өлшемін қамтамасыз етеді. Соттық қорғау мен конституциялық бақылау ар-ождан бостандығын декларациядан заңдық тұрғыдан қорғалатын құқыққа айналдырады.

Зерттеу «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңның діни саладағы негізгі арнайы акт ретіндегі маңызын сақтайтынын көрсетті. Алайда жаңа Конституциядан кейін осы Заңның қолданылуын конституциялық тұрғыдан жаңаша бағалау қажет екені де айқындалды. Діни бірлестіктерді тіркеудің құқықтық мәні заңды тұлғалықты иелену тәсілі ретінде түсіндірілуге тиіс; оны діни қауымның өмір сүруіне берілетін рұқсатпен теңестіруге болмайды. Дінтану сараптамасын ашық құқықтық рәсім ретінде жүргізіп, оның айқын өлшемдерге сүйенуін, қорытындыларының уәжділігін және тиімді шағымдану мүмкіндігін қамтамасыз ету қажет. Нанымдарды жеке білдіру мен миссионерлік қызметтің арасы нақты ажыратылуға тиіс. Әкімшілік жауаптылықты тек формальды бұзушылық фактісіне сүйеніп қолданбай, нақты зиян не дәлелденген тәуекел бар жағдайда қолданған жөн.

Үшінші тараудағы талдау діни сенім бостандығын іске асырудағы негізгі проблемаларды айқындауға мүмкіндік берді. Діни саланың шамадан тыс әкімшілену қаупі, «діни қызмет» пен «миссионерлік қызмет» ұғымдарының жеткілікті құқықтық айқындыққа ие болмауы және шағын діни топтар үшін тіркеу талаптарының күрделілігі негізгі мәселелер ретінде белгіленді. Бұл тұста дінтану сараптамасына қойылатын ашықтық талабы қорытындының уәжін тексеру және оған қарсылық білдіру мүмкіндігімен байланысты. Әкімшілік жауаптылықты қолданудағы формализмді шектеу үшін сот нақты әрекеттің мән-жайын бағалауы қажет. Цифрлық діни контентті реттегенде заңды пікір білдіруді қорғау мәселесі де ескерілуге тиіс. Діни және діни емес нанымдардың тең қорғалуы барлық аталған тетіктерге ортақ талап болып қалады.

Қазақстандық құқықтық модельді жетілдіру жөніндегі ұсыныстар қолданыстағы тетіктердің конституциялық шегін нақтылауға бағытталған. Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының 2025 жылғы 26 ақпандағы № 67-НҚ нормативтік қаулысы осы шекті талдауға негіз береді. Сот миссионерлік қызметті тіркеу міндетін және оны тіркеусіз жүзеге асырғаны үшін жауаптылықты Конституцияға сәйкес деп таныды. Сонымен бірге жауаптылықтың нақты құқық бұзушылықтың қауіптілік дәрежесіне мөлшерлес болуын атап көрсетті [7]. Демек, тіркеу талабының конституциялылығы жекелеген санкцияның негізділігі мәселесін толық шешпейді. Диссертацияда ұсынылған соттық бағалау осы айырмашылыққа сүйенеді: жаңа Конституция жағдайында араласудың заңды негізімен бірге оның қажеттілігі, мөлшерлестігі, шешімнің уәжі және кемсітушілік әсерінің болмауы тексерілуі қажет.

Сот дінтану сараптамасының қорытындысын дәлелдеме ретінде сын тұрғысынан бағалап, оның негізділігін тексеруге және құқықтық бағаны өзі беруге тиіс.

Нормаларды формальды-заңдық талдау құқықтық реттеудің мазмұнын анықтауға мүмкіндік берді. Ал даулы жағдайда норманың қалай қолданылатынын түсіндіру үшін оның өзге нормалармен байланысын және

шектеудің салдарын да қарастыру қажет болды. Осы мақсатта конституциялық-герменевтикалық түсіндіру жүйелік және салыстырмалы-құқықтық талдаумен ұштастырылды. Халықаралық стандарттар шектеулердің жол берілетін шектерін айқындауға, ал пропорционалдылық өлшемдері араласудың негізділігін бағалауға пайдаланылды. Осы әдістердің үйлесуі әрбір шектеуді бірізді сұрақтар арқылы қарастыруға мүмкіндік берді: қандай құқық қозғалды, мемлекет қандай мақсат мәлімдеді, араласу қажеттілігі дәлелденді ме, анағұрлым аз шектейтін құрал бар ма, кемсітушілік әсер туындамай ма, соттық тексеру қамтамасыз етілді ме.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы ар-ождан бостандығының маңызын тағы бір рет растауында емес. Бұл - айқын және бұрыннан мойындалған тезис. Жаңалық Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы қабылданғаннан кейін діни саланы реттеудің конституциялық-кепілдік моделін ұсынуда. Бұл модельде ар-ождан бостандығы бастапқы нүкте ретінде қарастырылады, ал тіркеу, сараптама, миссионерлік есепке алу, әдебиетті бақылау және әкімшілік жауаптылық конституциялық өлшемдер сақталған жағдайда ғана жол берілетін туынды құралдар ретінде танылады. Мұндай тәсіл реттеу логикасының өзін өзгертеді: адам мен діни қауым өздерінің бостандыққа құқығын үнемі дәлелдеуге тиіс емес, керісінше, мемлекет әрбір шектеудің қажеттілігін негіздеуге тиіс.

Зерттеудің теориялық үлесі Қазақстанға қатысты зайырлылық мазмұнын нақтылаудан көрінеді. Зайырлылық мемлекеттің антирелигиоздық ұстанымы ретінде түсінілмеуі тиіс. Бірақ ол жекелеген конфессиялармен артықшылықты ынтымақтастықтың жұмсақ түріне де айналмауы керек. Оның конституциялық мәні бейтараптықта, теңдікте, құқықтық арақашықтықта, мемлекеттік дінге жол бермеуде және әрбір адамның дүниетанымдық автономиясын қорғауда жатыр. Мұндай зайырлылық дінді басып-жаншымайды, бірақ діннің жария билікті алмастыруына да жол бермейді. Ол сенуші, сенбейтін адам, діни көпшілік, діни азшылық және тұрақты конфессиялық сәйкестігі жоқ адам Конституцияның тең қорғауында болатын кеңістік қалыптастырады.

Зерттеудің практикалық үлесі ұсынылған қорытындылардың «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңға өзгерістер дайындау кезінде, дінтану сараптамасының заңға тәуелді қағидаларын қайта қарау кезінде, миссионерлерді тіркеу тәртібін нақтылау кезінде, діни саладағы мемлекеттік саясаттың жаңа тұжырымдамасын әзірлеу кезінде, сот шолуларын және мемлекеттік органдарға арналған әдістемелік ұсынымдарды дайындау кезінде пайдаланылуы мүмкін екенінде. Ішкі ар-ождан бостандығы мен сыртқы діни қызмет арасындағы айырмашылықты заңнамада бекіту туралы ұсыныс ерекше маңызды. Бұл айырмашылықсыз діни саланы кез келген реттеу тым кең түсіндіріліп кету қаупіне ие.

Діни приваттылықты қорғау қажеттігі туралы қорытындының да дербес маңызы бар. Жаңа Конституциядан кейін діни қатыстылықты ашпау құқығы ар-ождан бостандығы, жеке өмір, дербес деректер, теңдік және кемсітпеу

кепілдіктерінің жиынтығынан шығарылуы тиіс. Бұл қорғауды әлсіретпейді, керісінше оның мазмұнын кеңейтеді. Цифрлық дәуірде діни қатыстылық онлайн мінез-құлық, жазылымдар, хат алмасу, жарияланымдар және діни топтарға қатысу арқылы анықталуы мүмкін. Сондықтан діни сенім бостандығын қорғау адамның нанымдары туралы мәліметтерді негізсіз жинау мен пайдаланудан қорғалуын да қамтуы тиіс.

Құқық қолдану үшін экстремизммен күрес пен ар-ождан бостандығын қорғау бір-біріне қарсы қойылмауы тиіс деген қорытынды ерекше маңызды. Конституциялық мемлекет қоғамды зорлық-зомбылықтан, діни алауыздықтан, адамдарды тартудан, мәжбүрлеуден және конституциялық құрылысты бұзудан қорғауға міндетті. Бірақ ол мұны атаулы түрде жасауы керек. Қатер діни сәйкестіктің өзімен емес, нақты мінез-құлықпен, материалмен, ұйымдық практикамен немесе дәлелденген тәуекелмен байланыстырылуы тиіс. Әйтпесе қауіпсіздік бақылаудың тым кең негізіне айналып, діни сенім бостандығы нақты топқа қатысты әкімшілік сенімге немесе сенімсіздікке тәуелді бола бастайды.

Жүргізілген зерттеуді ескере отырып, заң шығарушы мен құқық қолданушы үшін жалпы практикалық бағдарды тұжырымдауға болады: сыртқы діни қызметке қойылатын кез келген шектеу бірізді конституциялық тестіден өтуі тиіс. Алдымен шектеудің құқықтық негізі анықталады. Содан кейін легитимді мақсат белгіленеді. Бұдан соң шараның жарамдылығы бағаланады. Одан кейін дәл осы шараның қажеттілігі тексеріледі. Кейін одан аз шектейтін балама бар-жоғы анықталады. Содан соң араласудың мөлшерлестігі бағаланады. Ақырында, кемсітушіліктің болмауы және тиімді қорғау құралының бар болуы тексеріледі. Егер осы элементтердің кем дегенде біреуі жоқ болса, шектеу конституциялық тұрғыдан нанымды деп саналмауы тиіс.

Зерттеу нәтижесінде заңнама мен практиканы жетілдіру моделі ұсынылды. Ол 2011 жылғы Заңды және заңға тәуелді актілерді жүйелі конституциялық-құқықтық ревизиялауды; ар-ождан бостандығы және мемлекеттік-конфессиялық қатынастар саласындағы мемлекеттік тұжырымдаманы жаңартуды; ұғымдық аппаратты нақтылауды; тіркеу тосқауылдарын төмендетуді немесе саралауды; ұйымдастырылған миссионерлік қызмет пен жеке діни пікір білдіруді ажыратуды; дінтану сараптамасын реформалауды; әкімшілік жауаптылықты ізгілендіруді; соттық және конституциялық қорғауды дамытуды; кеңейтілген құқық қолдану статистикасын жариялауды; діни приваттылықты қорғауды; діни қажеттіліктерді ақылға қонымды бейімдеу стандарттарын әзірлеуді; білім беру, цифрлық контент және экстремизм профилактикасы тәсілдерін жаңартуды қамтиды.

Практикалық ұсыным әкімшілік тұрақтандыру моделінен конституциялық кепілдендірілген модельге көшу қажеттігінен тұрады. Әкімшілік тұрақтандыру тіркеуге, бақылауға, сараптамаға, мониторингке және санкцияларға екпін қояды. Конституциялық кепілдендірілген модель

бұл құралдарды жоққа шығармайды, бірақ олардың функциясын өзгертеді. Тіркеу құқық субъектілікті қамтамасыз етуі тиіс. Бақылау атаулы болуы керек. Сараптама діни ілімнің ақиқаттығын бағаламай, құқыққа қарсы мазмұнды анықтауы тиіс. Мониторинг дербес деректерді қорғаумен қатар жүруі қажет. Санкция тек қажеттілік пен мөлшерлестік болған жағдайда қолданылуы тиіс. Дәл осындай қайта баптау жаңа Конституцияға сәйкес келеді.

Зерттеудің шектеулері де адал көрсетілуі тиіс. Ашық қолжетімділікте діни бірлестіктерді тіркеуден бас тартулар, шағымдану нәтижелері, ӘҚБтК-нің 490-бабын қолдану, теріс дінтану сараптамалары және діни саладағы сот даулары бойынша жеткілікті толық әрі жүйелендірілген статистика жоқ. Сондықтан диссертация барлық құқық қолдану жағдайларын толық эмпирикалық қамтуға үміткер емес. Оның қорытындылары нормативтік актілерді, ресми деректерді, халықаралық стандарттарды, ғылыми әдебиетті, Конституциялық Соттың құқықтық ұстанымдарын және қолжетімді құқық қолдану материалдарын талдауға негізделген. Болашақта сот және әкімшілік практиканың арнайы эмпирикалық зерттеулері қажет.

Болашақ зерттеулерді бірнеше мәселеге бағыттаған орынды. Біріншіден, ұзақ кезең бойынша ӘҚБтК-нің 490-бабы жөніндегі сот практикасын талдауға. Екіншіден, дінтану сараптамасының практикасын, оның ішінде әдіснамасын, уәждемесін және қорытындыларға сот арқылы шағымдануды зерттеуге. Үшіншіден, цифрлық діни бостандықты, онлайн уағызды, діни платформаларды және материалдарды бұғаттауды зерттеуге. Төртіншіден, білім беру ортасында, әскери қызметте, пенитенциарлық мекемелерде және еңбек қатынастарында ар-ождан бостандығын зерттеуге. Бесіншіден, діни емес тұлғалардың жағдайын және дүниетанымдық қатыстылықты ашпау құқығын талдауға.

Түптеп келгенде, діни сенім бостандығы құқықтық мемлекеттің ең сезімтал индикаторларының бірі болып табылады. Мемлекет үйреншікті және әлеуметтік мақұлданған діндарлықты ғана емес, шағын, танымал емес, діни емес немесе қолайсыз нанымдарды да қорғай алған жерде шынайы ар-ождан бостандығы әрекет етеді. Мемлекет сенім мен экстремизмді, миссионерлікті және жеке пікір білдіруді, сараптаманы және цензураны, тіркеуді және бостандыққа рұқсатты ажырата алған жерде кемел конституциялық модель қалыптасады. Сондықтан Қазақстанда діни сенім бостандығын реттеуді жетілдіру мемлекетті әлсірету жолымен емес, оның құқықтық сапасын күшейту жолымен жүруі тиіс. Әрбір діни көріністі бақылайтын мемлекет емес, бостандық пен қауіпсіздікті бір мезгілде, осы құндылықтардың ешқайсысын бұзбай қорғай алатын мемлекет күшті болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы: 2026 жылғы 15 наурызда республикалық референдумда қабылданған, 2026 жылғы 1 шілдеден бастап күшіне енеді. - URL: https://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution
2. International Covenant on Civil and Political Rights: adopted by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966. - URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights
3. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялау туралы: Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 28 қарашадағы № 91-III Заңы. - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000091_
4. UN Human Rights Committee. General Comment No. 22: Article 18 - Freedom of Thought, Conscience or Religion: CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, 30 July 1993. - URL: https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1993/en/13375
5. Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы: Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000483
6. Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Дін істері комитеті. Діни сала туралы ресми материалдар. - URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/din/activities/141?lang=ru
7. Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының 2025 жылғы 26 ақпандағы № 67-НҚ нормативтік қаулысы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/S2500000067
8. OSCE/ODIHR, Venice Commission. Guidelines on the Legal Personality of Religious or Belief Communities. - Warsaw; Strasbourg, 2014. - URL: https://www.osce.org/odihr/139046
9. Подопригора Р. А. Посткеңестік Қазақстандағы дін саласындағы құқықтық реттеу: тәсілдер мен салдарлар // Право и государство. - 2020. - 92–105 бб. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-regulirovanie-v-sfere-religii-v-postsovetskom-kazahstane-podhody-i-posledstviya
10. Podoprigora R. Legal Framework for Religious Activity in Post-Soviet Kazakhstan: From Liberal to Prohibitive Approaches // Oxford Journal of Law and Religion. - 2020. - Vol. 9, Issue 1. - P. 105–131. - DOI: 10.1093/ojlr/rwaa004. - URL: https://academic.oup.com/ojlr/article/9/1/105/5822134
11. Podoprigora R., Klyushev A. International Instruments Influencing Religious Freedom in Kazakhstan // The Review of Faith & International Affairs. - 2018. - Vol. 16, Issue 2. - P. 90–95. - DOI: 10.1080/15570274.2018.1469829. - URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15570274.2018.1469829
12. Podoprigora R., Apakhayev N., Zhatkanbayeva A., Baimakhanova D., Kim E. P., Sartayeva K. R. Religious Freedom and Human Rights in Kazakhstan // Statute Law Review. - 2019. - Vol. 40, Issue 2. - P. 113–127. - DOI:

10.1093/slr/hmx024. - URL: https://academic.oup.com/slr/article/40/2/113/4575144

13. Амандыкова С. К. Қазақстан Республикасында діни бірлестіктер қызметін құқықтық реттеу // Вестник Карагандинского университета. Серия Право. - 2015. - № 1 (77). - URL: https://rep.ksu.kz/bitstream/handle/data/6286/С.К.Амандыкова_vestniki_2015%2877%291_pravo-2.pdf

14. Самалдыков М. К. Экстремизмге қарсы іс-қимыл саласындағы қазақстандық заңнаманы жетілдіру мәселелері // Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. - 2011. - URL: https://bulletin-ir-law.kaznu.kz/index.php/1-mo/article/download/184/178

15. Тойлыбекова Э. О. Қазақстан мен Ресейдегі ар-ождан бостандығы және оның құқықтық негіздері // Ғылыми мақала. - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/svoboda-sovesti-i-ee-pravovye-osnovy-v-kazahstane-i-rossii

16. Berikbayev Y. Implementation of the Right to Freedom of Religion by Military Personnel in the Republic of Kazakhstan: Problems, Prospects and Solutions // Eurasian Journal of Religious Studies. - 2020. - Vol. 24, Issue 4. - DOI: 10.26577/EJRS.2020.v24.i4.r4. - URL: https://bulletin-religious.kaznu.kz/index.php/relig/article/download/293/264/857

17. Кушербаева А., Аликбаева М. Қазақстан қоғамындағы дінилік феномені: зайырлы мемлекеттегі діни сұраныстар // Eurasian Journal of Religious Studies. - 2024. - Vol. 40, Issue 4. - P. 32–42. - DOI: 10.26577//EJRS.2024.v40.i4.a4. - URL: https://bulletin-religious.kaznu.kz/index.php/relig/article/view/619

18. Bielefeldt H., Ghanea N., Wiener M. Freedom of Religion or Belief: An International Law Commentary. - Oxford: Oxford University Press, 2016. - 704 p. - URL: https://global.oup.com/academic/product/freedom-of-religion-or-belief-9780198703983

19. Evans M. D. Religious Liberty and International Law in Europe. - Cambridge: Cambridge University Press, 1997. - 420 p. - URL: https://www.cambridge.org/core/books/religious-liberty-and-international-law-in-europe/3F42E9C4E5F6E2B7F6E2B22A4E4E3B0D

20. Durham W. C. Jr., Martínez-Torrón J., Thayer D. D. Law, Religion, and Freedom: Conceptualizing a Common Right. - London; New York: Routledge, 2021. - URL: https://www.routledge.com/Law-Religion-and-Freedom-Conceptualizing-a-Common-Right/Durham-Martinez-Torron-Thayer/p/book/9780367725372

21. Peyrouse S. Why Do Central Asian Governments Fear Religion? A Comparison of Official Narratives in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan // Critique Internationale. - 2007. - No. 35. - P. 123–134. - URL: https://www.cairn-int.info/journal-critique-internationale-2007-2-page-123.htm

22. Cornell S. E., Starr S. F., Tucker J. Religion and the Secular State in Kazakhstan. - Washington: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2018. - URL: https://www.silkroadstudies.org/resources/1903ReligionSecularState.pdf

23. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: академиялық курс / К. А. Мәми редакциясымен. - URL: https://www.gov.kz/uploads/2022/1/13/cf39fdcb53e9b90c407de2daf5e1ff39_original.4780613.pdf

24. Witte J. Jr., Green M. C. Religion and Human Rights: An Introduction. - Oxford: Oxford University Press, 2012. - URL: https://global.oup.com/academic/product/religion-and-human-rights-9780199733446

25. Evans C. Freedom of Religion under the European Convention on Human Rights. - Oxford: Oxford University Press, 2001. - URL: https://global.oup.com/academic/product/freedom-of-religion-under-the-european-convention-on-human-rights-9780199243648

26. Locke J. A Letter Concerning Toleration. - URL: https://oll.libertyfund.org/title/locke-a-letter-concerning-toleration-and-other-writings

27. Mill J. S. On Liberty. - URL: https://oll.libertyfund.org/title/mill-on-liberty

28. McCrudden C. Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights // European Journal of International Law. - 2008. - Vol. 19, Issue 4. - P. 655–724. - DOI: 10.1093/ejil/chn043. - URL: https://academic.oup.com/ejil/article/19/4/655/349356

29. Gunn T. J. The Complexity of Religion and the Definition of "Religion" in International Law // Harvard Human Rights Journal. - 2003. - Vol. 16. - P. 189–215. - URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=451460

30. Sullivan W. F. The Impossibility of Religious Freedom. - Princeton: Princeton University Press, 2005. - URL: https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691180955/the-impossibility-of-religious-freedom

31. Nowak M. U.N. Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary. - 2nd rev. ed. - Kehl: N. P. Engel, 2005. - URL: https://www.nomos-elibrary.de/10.5771/9783845264704/un-covenant-on-civil-and-political-rights-ccpr-commentary

32. Nussbaum M. C. Liberty of Conscience: In Defense of America's Tradition of Religious Equality. - New York: Basic Books, 2008. - URL: https://www.basicbooks.com/titles/martha-c-nussbaum/liberty-of-conscience/9780465051649/

33. Rivers J. The Law of Organized Religions: Between Establishment and Secularism. - Oxford: Oxford University Press, 2010. - URL:

https://global.oup.com/academic/product/the-law-of-organized-religions-9780199226108

34. Taylor P. M. Freedom of Religion: UN and European Human Rights Law and Practice. - Cambridge: Cambridge University Press, 2005. - URL: https://www.cambridge.org/core/books/freedom-of-religion/AD8184D0125D0E90AE967D855E9E43C9

35. Laborde C. Liberalism's Religion. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 2017. - URL: https://www.hup.harvard.edu/books/9780674976269

36. Ahdar R., Leigh I. Religious Freedom in the Liberal State. - 2nd ed. - Oxford: Oxford University Press, 2013. - URL: https://global.oup.com/academic/product/religious-freedom-in-the-liberal-state-9780199606474

37. Сапаргалиев Г. С. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: академиялық курс. - Алматы: Жеті жарғы, 2007. - URL: https://search.rsl.ru/ru/record/01003503726

38. Баймаханова Д. М. Қазақстан Республикасы конституционализмі жүйесіндегі адам құқықтары. - Алматы: Қазақ университеті, 2009. - URL: https://search.rsl.ru/ru/search#q=Баймаханова%20права%20человека%20конституционализма%20Казахстан

39. Alexy R. A Theory of Constitutional Rights. - Oxford: Oxford University Press, 2002. - URL: https://global.oup.com/academic/product/a-theory-of-constitutional-rights-9780199584239

40. Barak A. Proportionality: Constitutional Rights and their Limitations. - Cambridge: Cambridge University Press, 2012. - URL: https://www.cambridge.org/core/books/proportionality/04D905A320E09D8966CD2C9D906AE9B6

41. Temperman J. State-Religion Relationships and Human Rights Law: Towards a Right to Religiously Neutral Governance. - Leiden; Boston: Brill, 2010. - URL: https://brill.com/display/title/17095

42. European Court of Human Rights. Kokkinakis v. Greece, Application no. 14307/88, Judgment of 25 May 1993. - URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57827

43. European Court of Human Rights. Leyla Şahin v. Turkey, Application no. 44774/98, Judgment of 10 November 2005. - URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70956

44. European Court of Human Rights. Bayatyan v. Armenia, Application no. 23459/03, Judgment of 7 July 2011. - URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105611

45. European Court of Human Rights. Hasan and Chaush v. Bulgaria, Application no. 30985/96, Judgment of 26 October 2000. - URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58921

46. European Court of Human Rights. Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova, Application no. 45701/99, Judgment of 13 December 2001. - URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59985

47. European Court of Human Rights. Eweida and Others v. the United Kingdom, Applications nos. 48420/10, 59842/10, 51671/10 and 36516/10, Judgment of 15 January 2013. - URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115881

48. European Court of Human Rights. S.A.S. v. France, Application no. 43835/11, Judgment of 1 July 2014. - URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145466

49. Universal Declaration of Human Rights, 10 December 1948. - URL: https://www.ohchr.org/en/human-rights/universal-declaration/translations/english

50. Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights. - URL: https://www.refworld.org/legal/resolution/unchr/1984/en/57200

51. Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief, proclaimed by UN General Assembly resolution 36/55 of 25 November 1981. - URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-all-forms-intolerance-and-discrimination-based-religion-or-belief

52. Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, adopted by UN General Assembly resolution 47/135 of 18 December 1992. - URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-rights-persons-belonging-national-or-ethnic

53. Convention on the Rights of the Child, 20 November 1989. - URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child

54. OSCE/ODIHR. Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools. - Warsaw, 2007. - URL: https://www.osce.org/odihr/29154

55. UN Human Rights Committee. General Comment No. 34: Article 19 - Freedoms of Opinion and Expression: CCPR/C/GC/34, 12 September 2011. - URL: https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2011/en/83764

56. Rabat Plan of Action on the Prohibition of Advocacy of National, Racial or Religious Hatred. - URL: https://www.ohchr.org/en/documents/outcome-documents/rabat-plan-action

57. UN Human Rights Council. Resolution 16/18: Combating Intolerance, Negative Stereotyping and Stigmatization of, and Discrimination, Incitement to Violence and Violence against, Persons Based on Religion or Belief. - URL: https://undocs.org/A/HRC/RES/16/18

58. OSCE/ODIHR. Freedom of Religion or Belief and Security: Policy Guidance. - Warsaw, 2019. - URL: https://www.osce.org/odihr/429389

59. OSCE/ODIHR, Venice Commission. Guidelines for Review of Legislation Pertaining to Religion or Belief. - Warsaw, 2004. - URL: https://www.osce.org/odihr/13993

60. UN Human Rights Council. Report of the Special Rapporteur on Freedom of Religion or Belief: A/HRC/37/49. - URL: https://undocs.org/A/HRC/37/49

61. UN Human Rights Committee. General Comment No. 31: The Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant: CCPR/C/21/Rev.1/Add.13. - URL: https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2004/en/52451

62. UN Human Rights Committee. Hudoyberganova v. Uzbekistan, Communication No. 931/2000, Views of 5 November 2004. - URL: https://hrlibrary.umn.edu/undocs/html/931-2000.html

63. UN Human Rights Committee. Leirvåg et al. v. Norway, Communication No. 1155/2003, Views of 3 November 2004. - URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/hrc/2004/en/17331

64. UN Human Rights Council. Report of the Special Rapporteur on Freedom of Religion or Belief: A/HRC/16/53. - URL: https://undocs.org/A/HRC/16/53

65. UN General Assembly. Interim Report of the Special Rapporteur on Freedom of Religion or Belief: A/68/290. - URL: https://undocs.org/A/68/290

66. Keller S. To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917–1941. - Westport: Praeger, 2001. - URL: https://search.worldcat.org/title/47045041

67. «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы»: Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 15 қаңтардағы № 1128-XII Заңы. Күші жойылған. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920004000_

68. Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 28 қаңтардағы Конституциясы. Күші жойылған. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001000_

69. Қазақстан Республикасының Конституциясы: 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған, 2026 жылғы 1 шілдеден бастап күші жойылған. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_

70. Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы: Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 8 маусымдағы Заңы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000122

71. Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы: Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 5 қарашадағы № 153-VII Конституциялық заңы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000153

72. Құқықтық актілер туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 6 сәуірдегі № 480-V Заңы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000480

73. Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу және филиалдар мен өкілдіктерді есептік тіркеу туралы: Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 17 сәуірдегі № 2198 Заңы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002198_

74. Коммерциялық емес ұйымдар туралы: Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 16 қаңтардағы № 142-II Заңы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000142_

75. Заңды тұлғаларды, филиалдар мен өкілдіктерді тіркеу мәселелері бойынша мемлекеттік қызметтер көрсету қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Әділет министрінің бұйрығы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020771

76. Дінтану сараптамасын жүргізу қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің бұйрығы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1400009458

77. Діни қызмет саласындағы мемлекеттік қызметтер көрсету қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрінің 2020 жылғы 31 наурыздағы № 97 бұйрығы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020256

78. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V кодексі. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235

79. Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 29 маусымдағы № 350-VI Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000350

80. Қазақстан Республикасының діни қызмет және діни бірлестіктер туралы заңнамасының проблемалары // Ғылыми мақала. - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-zakonodatelstva-respubliki-kazahstan-o-religioznoy-deyatelnosti-i-religioznyh-obedineniyah

81. Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы: Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 18 ақпандағы № 31-III Заңы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000031_

82. Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатының 2017–2020 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 20 маусымдағы № 500 Жарлығы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1700000500

83. Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатының 2017–2020 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 19 қыркүйектегі № 580 қаулысы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000580

84. «Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Дін істері комитеті» республикалық мемлекеттік мекемесінің ережесін бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрінің 2023 жылғы 29 қыркүйектегі № 384-НҚ бұйрығы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/G23EA00384M

85. Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Дін істері комитеті. Діни бірлестіктермен өзара іс-қимыл туралы ресми жаңалықтар мен материалдар. - URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/din

86. Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Дін істері комитеті. Құрылымы және қызмет бағыттары. - URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/din/about/structureu

87. Астана қаласының Дін істері басқармасы. Мемлекеттік органның ресми парақшасы. - URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/astana-din?lang=ru

88. Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съезі. Ресми сайт. - URL: https://religions-congress.org

89. Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлері съезінің Хатшылығы. - URL: https://religions-congress.org/ru/page/secretariat

90. Omelicheva M. Y. Islam and Power Legitimation: Instrumentalisation of Religion in Central Asian States // Contemporary Politics. - 2016. - Vol. 22, Issue 2. - P. 144–163. - DOI: 10.1080/13569775.2016.1153287. - URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13569775.2016.1153287

91. Buribayev Y., Turlykhankyzy K., Kalkayeva N., Shakenov D., Khamzina Z. Strategic Development and Comprehensive Guidelines for State Policy in Kazakhstan's Religious Sphere // International Journal of Religion. - 2024. - Vol. 5, Issue 3. - P. 40–51. - DOI: 10.61707/77nmvb36. - URL: https://www.ijor.co.uk/ijor/article/view/3294

92. Utebayeva D. S., Kurmanaliyeva A. D., Kantarbayeva Zh. O., Abzhalov S. U. Features of Missionary Activities in Kazakhstan: Social Research Results // European Journal of Science and Theology. - 2017. - Vol. 13, No. 5. - P. 155–170. - URL: https://www.ejst.tuiasi.ro/Files/66/14_Utebayeva%20et%20al.pdf

93. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің Жалпы бөлігінің нормаларын соттардың қолдануының кейбір мәселелері туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2016 жылғы 22 желтоқсандағы № 12 нормативтік қаулысы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P160000012S

94. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша сот қаулысы туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2018 жылғы 20 сәуірдегі № 5 нормативтік қаулысы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P180000005S

95. Ильясов К. Т., Рустембекова Д. К. Қазақстан Республикасындағы діни сенім бостандығының конституциялық-құқықтық негіздері // Вестник Карагандинского университета. Серия «Право». - 2021. - № 1 (101). - С. 32–38. - DOI: 10.31489/2021L2/32-38. - URL: https://law-vestnik.buketov.edu.kz/law/article/view/99 (қаралған күні: 07.03.2026).

96. Ilyassov K., Bozhkarauly A., Rustembekova D. Constitutional and Legal Support of Religious Freedom // Journal of Advanced Research in Law and Economics. - 2018. - Vol. 9. - Issue 6 (36). - P. 1986–1998. - DOI: 10.14505/jarle.v9.6(36).12. - URL: https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/3963 (қаралған күні: 07.03.2026).

97. Ilyassov K. T., Bozhkarauly A., Rustembekova D. K. The features of constitutional and legal regulation of religious activities in the context of

sustainable development of European countries // Вестник Карагандинского университета. Серия «Право». - 2019. - № 3 (95). - С. 17–25. - URL: https://law-vestnik.buketov.edu.kz/law/article/view/93 (қаралған күні: 07.03.2026).

98. Buribayev Y. Balancing Freedom and Control: Contemporary Legal Regulation of Religious Activity in Kazakhstan // Scientific Journal. - 2025. - URL: https://sls-journal.com.ua/en/journals/tom-8-2-2025/balans-svobodi-ta-kontrolyu-cuchasne-pravove-regulyuvannya-religiynoyi-diyalnosti-v-kazakhstani

99. U.S. Department of State. 2023 Report on International Religious Freedom: Kazakhstan. - Washington, 2024. - URL: https://www.state.gov/reports/2023-report-on-international-religious-freedom/kazakhstan/

100. United States Commission on International Religious Freedom. Annual Report 2025: Kazakhstan. - URL: https://www.uscirf.gov/annual-reports

101. Forum 18. Kazakhstan: Religious Freedom Survey. - URL: https://www.forum18.org/archive.php?country=29

102. Құқық бұзушылық профилактикасы туралы: Қазақстан Республикасының 2025 жылғы 30 желтоқсандағы № 245-VIII Заңы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2500000245

103. Humanists International. Freedom of Thought Report: Kazakhstan. - URL: https://fot.humanists.international/countries/asia-central-asia/kazakhstan/

104. Ильясов К. Т., Мусин К. С. Legal foundations of regulating religious beliefs and activities of religious associations in Soviet and independent Kazakhstan // Е. А. Бөкетовтің ғылыми көкжиектері: академик Е. А. Бөкетовтің 100 жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары, 26 қыркүйек 2025 ж. - Қарағанды: Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің баспасы, 2025. - С. 446–448.

105. Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674

106. Venice Commission. Rule of Law Checklist: CDL-AD(2016)007. - Strasbourg, 2016. - URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-e

107. Ильясов К. Т. The reflection of religious belief and the legal regulation of the activities of religious associations in the norms of customary law // Е. А. Бөкетовтің ғылыми көкжиектері: академик Е. А. Бөкетовтің 100 жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары, 26 қыркүйек 2025 ж. - Қарағанды: Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің баспасы, 2025. - С. 398–400.

ҚОСЫМША А

Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңын жетілдіру жөніндегі заңнамалық ұсыныстар жобасы

Жоба

Қазақстан Республикасының Заңы «Қазақстан Республикасының “Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы” Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы»

Осы жоба ар-ождан бостандығын, діннің мемлекеттен бөлінуін, дінге және нанымға қатынасы себепті кемсітушілікке тыйым салуды, мемлекеттің зайырлы сипатын, сөз бостандығын, бірлесу бостандығын, соттық қорғауды және құқықтар мен бостандықтарды шектеу шектерін бекітетін Қазақстан Республикасының 2026 жылғы Конституциясына Қазақстан Республикасының діни қызмет және діни бірлестіктер туралы заңнамасын сәйкес келтіру мақсатында дайындалды.

1-бап. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңына мынадай өзгерістер мен толықтырулар енгізілсін:

1. Заң мынадай мазмұндағы 3-1-баппен толықтырылсын:

3-1-бап. Ар-ождан бостандығы мен діни сенім бостандығының конституциялық кепілдіктері

Әрбір адамның ар-ождан бостандығына, оның ішінде діни немесе өзге де нанымдарға ие болуға, оларды сақтауға, өзгертуге не мүлде мұндай нанымдарға ие болмауға құқығы бар.

Ешкім діни немесе өзге де нанымдарын айқындауға, өзгертуге, сақтауға, ашып көрсетуге не олардан бас тартуға мәжбүрленбеуге тиіс.

Ар-ожданның ішкі бостандығы шектеуге жатпайды.

Діни қызметтің сыртқы нысандары тек конституциялық құрылыс негіздерін, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, ұлттық қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, азаматтардың денсаулығын және қоғамның адамгершілігін қорғау мақсатында ғана заңмен реттелуі мүмкін.

Діни қызметтің сыртқы нысандарын шектеуге тек заңдылық, қажеттілік, мөлшерлестік, кемсітпеу, құқықтық айқындық және сот арқылы тексерілу қағидаттары сақталған жағдайда ғана жол беріледі.

Мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар осы Заңды қолдану кезінде Қазақстан Республикасы Конституциясының тікелей қолданылуын негізге алуға міндетті.

Негіздеме: бұл бап ар-ожданның ішкі бостандығы мен діни қызметтің сыртқы нысандары арасындағы айырмашылықты тікелей бекіту үшін қажет. Мұндай ажырату Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясынан және ой, ар-ождан және дін бостандығының халықаралық стандарттарынан туындайды.

2. 1-бап мынадай ұғымдармен толықтырылсын:

ар-ождан бостандығы — адамның діни немесе өзге де дүниетанымдық нанымдарға дербес ие болу, оларды сақтау, өзгерту не мүлде мұндай нанымдарға ие болмау құқығы, сондай-ақ наным мәселелерінде мәжбүрлеуге ұшырамау құқығы;

діни сенім бостандығы — адамның жеке өзі немесе басқалармен бірлесіп дінді ұстану, құлшылықтарға, діни рәсімдерге, діни оқытуға қатысу, діни нанымдарды заңды және зорлықсыз тәсілдермен тарату құқығы;

ар-ожданның ішкі бостандығы — адамның діни, діни емес және өзге де дүниетанымдық нанымдарының шектеуге жатпайтын жеке саласы;

сыртқы діни қызмет — Қазақстан Республикасының Конституциясында белгіленген жағдайлар мен шектерде заңмен реттелуге жататын, діни нанымдарды жеке өзі немесе басқалармен бірлесіп жария, ұйымдық, ақпараттық, білім беру, миссионерлік, қайырымдылық және өзге де нысандарда білдіру.

Негіздеме: қолданыстағы Заң «діни қызмет», «діни бірлестік», «миссионерлік қызмет» ұғымдарын қолданады, бірақ ар-ождан бостандығын ішкі құқық ретінде және діни қызметті құқықты іске асырудың сыртқы нысаны ретінде жеткілікті түрде анық ажыратпайды.

3. Мемлекет және дін туралы бапта мынадай тармақ бекітілсін:

Мемлекет діни ілімнің ақиқаттығын, богословиялық негізділігін, рухани құндылығын немесе конфессиялық дұрыстығын бағалауға құқылы емес, бұған сыртқы әрекеттер мен материалдарды олардың Қазақстан Республикасының Конституциясына, заңдарына, адам құқықтары мен бостандықтарына, қоғамдық тәртіпке, ұлттық қауіпсіздікке, азаматтардың денсаулығына және қоғамның адамгершілігіне сәйкестігі тұрғысынан бағалау кірмейді.

Негіздеме: мемлекеттің зайырлы сипаты діннің мемлекеттен бөлінуін ғана емес, мемлекеттің діни ілімнің ішкі мәселелеріне араласу шектерін де білдіреді.

4. Діни бірлестіктерді мемлекеттік тіркеу туралы бап мынадай ережемен толықтырылсын:

Діни бірлестікті мемлекеттік тіркеу заңды тұлғалықты иелену тәсілі болып табылады және адамның ар-ождан бостандығы мен діни сенім бостандығына құқығының пайда болу шарты ретінде қарастырылмайды.

Негіздеме: тіркеу діни бірлестіктің азаматтық айналымға қатысуы үшін қажет, алайда ол діни бостандықтың өзінің өмір сүруіне берілетін рұқсатқа айналмауы тиіс.

5. Шағын діни қауымдарды оңайлатылған тіркеу мүмкіндігі көзделсін:

Шағын діни қауым Қазақстан Республикасының кемінде он кәмелетке толған құрылтайшы-азаматы болған жағдайда оңайлатылған тәртіппен шектеулі заңды тұлғалықты иеленуге құқылы.

Шағын діни қауым үй-жайды жалға алуға, банктік шот ашуға, ерікті қайырмалдықтар қабылдауға, сотқа жүгінуге және тіркелген елді мекен немесе аудан шегінде діни қызметті жүзеге асыруға құқылы.

Шағын діни қауым тиісті тіркеусіз республикалық немесе өңірлік діни бірлестіктің қызметін жүзеге асыруға құқылы емес.

Негіздеме: жергілікті діни бірлестік үшін кемінде елу азаматтың болуы туралы қолданыстағы талап шағын діни топтар үшін шамадан тыс болуы мүмкін. Оңайлатылған нысан тіркеу моделін бұзбай, құқық субъектілікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

6. Миссионерлік қызмет ұғымы мынадай редакцияда жазылсын:

миссионерлік қызмет — Қазақстан Республикасының азаматтары, шетелдіктер немесе азаматтығы жоқ адамдар тіркелген діни бірлестіктің атынан не оның мүддесінде жүзеге асыратын, белгісіз тұлғалар тобы арасында дінге тарту мақсатында діни ілімді таратуға бағытталған жүйелі жария қызмет.

Жеке діни нанымдарды білдіру, дін туралы жеке әңгіме, діни ілім туралы сұраққа жауап беру, ғылыми, білім беру немесе дінаралық пікірталасқа қатысу, сондай-ақ егер мұндай білдіру жүйелі жария сипатқа ие болмаса және діни бірлестік атынан жүзеге асырылмаса, жеке дүниетанымдық ұстанымды зорлықсыз білдіру миссионерлік қызмет болып табылмайды.

Негіздеме: бұл түзету ұйымдастырылған миссионерлік қызмет пен діни нанымдарды әдеттегі білдіруді ажырату үшін қажет. Конституциялық Сот діни өзін-өзі білдіру мен жария мүдделер арасындағы тепе-теңдіктің қажеттігін көрсеткен болатын.

7. Дінтану сараптамасы туралы бап мынадай кепілдіктермен толықтырылсын:

Дінтану сараптамасы объективтілік, ғылыми негізділік, құқықтық айқындық, сарапшының тәуелсіздігі, қорытындының уәжділігі және тұжырымдардың тексерілуі қағидаттары негізінде жүргізіледі.

Сарапшы діни ілімнің ақиқаттығын, оның рухани құндылығын, богословиялық дұрыстығын немесе қоғам үшін басымдығын бағалауға құқылы емес.

Сараптамалық қорытынды талданған материалдың нақты фрагменттерін, зерттеу әдістемесін, анықталған белгілерді және олардың Қазақстан Республикасы заңнамасының нормаларымен байланысын көрсетуге тиіс.

Сараптамалық қорытынды құқықтары мен заңды мүдделеріне әсер ететін тұлға қорытындымен танысуға, қарсылықтар беруге, қайталама немесе қосымша сараптама жүргізу туралы өтінішхат беруге және қорытынды негізінде қабылданған әкімшілік актіге шағымдануға құқылы.

Дінтану қорытындысы материалдың түпкілікті құқықтық сарапануы болып табылмайды және сотта өзге дәлелдемелермен қатар бағалануға тиіс.

Негіздеме: дінтану сараптамасы жабық әкімшілік сүзгі емес, уәжділік және соттық тексеру кепілдіктері бар құқықтық рәсім болуы тиіс.

8. Заң цифрлық діни контент туралы баппен толықтырылсын:

9-1-бап. Цифрлық ортада діни материалдарды тарату

Цифрлық ортада діни материалдарды таратуға Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдары сақталған жағдайда жол беріледі.

Цифрлық діни материалға қол жеткізуді шектеуге тек құқыққа қарсы мазмұн белгілері болған жағдайда, оның ішінде зорлық-зомбылыққа, кемсітушілікке, діни алауыздыққа, экстремистік қызметке немесе адам құқықтары мен бостандықтарын бұзуға итермелеу белгілері болған кезде ғана жол беріледі.

Шектеу атаулы, уәжді, мөлшерлес болуға және сот арқылы шағымдануға жатуға тиіс.

Егер нақты бір материал құқыққа қарсы болса, техникалық тұрғыдан бүкіл интернет-ресурсты шектемей, шектеу дәл сол материалға бағытталуға тиіс.

Негіздеме: діни әдебиетті қолданыстағы реттеу діни материалдар сайттар, әлеуметтік желілер, мессенджерлер, видеоплатформалар және электрондық кітапханалар арқылы таралатын цифрлық ортаға бейімделуді қажет етеді.

9. Заң діни және дүниетанымдық приваттылық құқығы туралы нормамен толықтырылсын:

Діни қатыстылық, дінін өзгерту, діни нанымдардың болмауы, діни қауымға немесе діни қызметке қатысу туралы мәліметтер сезімтал ақпаратқа жатады.

Мұндай мәліметтерді жинауға, өңдеуге, сақтауға, таратуға және пайдалануға тек заң негізінде, қажеттілік, мөлшерлестік және дербес деректерді қорғау қағидаттары сақталған жағдайда ғана жол беріледі.

Ешкім діни немесе өзге де дүниетанымдық қатыстылығын ашып көрсетуге мәжбүрленбеуге тиіс, бұған заңда тікелей көзделген және конституциялық маңызы бар құндылықтарды қорғау үшін қажетті жағдайлар кірмейді.

Негіздеме: жаңа Конституциядан кейін діни қатыстылықты ашпау құқығы ар-ождан бостандығынан, жеке өмірден, дербес деректерді қорғаудан, теңдіктен және кемсітушілікке тыйым салудан туындауы тиіс.

10. Заң мөлшерлестік қағидатын қолдану туралы нормамен толықтырылсын:

Ар-ождан бостандығына, діни сенім бостандығына, діни бірлестіктердің қызметіне, миссионерлік қызметке, дінтану сараптамасына және діни материалдарды таратуға әсер ететін шешімдер қабылдау кезінде мемлекеттік органдар мөлшерлестік қағидатын қолдануға міндетті, ол заңдылықты, легитимді мақсатты, қажеттілікті, жарамдылықты, анағұрлым аз шектейтін құралдардың болмауын, араласудың мөлшерлестігін және шараның кемсітпейтін сипатын тексеруді қамтиды.

Негіздеме: мөлшерлестік қағидаты діни саладағы шектеулердің формальды әрі шамадан тыс қолданылуының алдын алу үшін қажет.

2-бап. Осы Заң алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін алты ай өткен соң қолданысқа енгізіледі.

ҚОСЫМША Б

Қолданыстағы реттеу мен ұсынылатын өзгерістердің салыстырмалы кестесі

Қолданыстағы реттеудің проблемалық элементі	Конституциялық-құқықтық тәуекел	Ұсынылатын өзгеріс	Күтілетін нәтиже
Заң діни қызметті реттейді, бірақ ар-ожданның ішкі бостандығы мен діни қызметтің сыртқы нысандарын жеткілікті анық ажыратпайды	Әкімшілік реттеудің нанымдардың ішкі саласына таралу қаупі	Ар-ождан бостандығы, ішкі бостандық және сыртқы діни қызмет туралы жеке бап енгізу	Ар-ождан бостандығының ішкі өзегін қорғауды күшейту
Діни бірлестікті тіркеу іс жүзінде толыққанды діни қызметтің шарты ретінде қабылданады	Тіркеудің діни сенім бостандығына берілетін рұқсатқа айналу қаупі	Тіркеу заңды тұлғалықты иелену тәсілі екенін бекіту	Сенім бостандығы мен бірлестіктің заңдық мәртебесін ажырату
Жергілікті діни бірлестік үшін жоғары сандық шек	Шағын діни топтарды шектеу қаупі	Шағын діни қауымның оңайлатылған нысанын енгізу	Құқық субъектілікке қолжетімділікті арттыру
Миссионерлік қызмет ұғымы тым кең түсіндірілуі мүмкін	Жеке нанымдарды білдіргені үшін жауаптылыққа тарту қаупі	Миссионерлік қызмет белгілерін нақтылау: жариялылық, жүйелілік, бірлестікпен байланыс	Жеке діни қарым-қатынасты қорғау

	Қолданыстағы реттеудің проблемалық элементі	Конституциялық-құқықтық тәуекел	Ұсынылатын өзгеріс	Күтілетін нәтиже
	Дінтану сараптамасында жеткілікті дамыған рәсімдік кепілдіктер жоқ	Сараптаманың цензуралық сүзгіге айналу қаупі	Әдістемеге, уәждемеге, тәуелсіздікке және шағымдануға қойылатын талаптарды бекіту	Сараптаманың ашықтығын арттыру
	Діни әдебиет пен цифрлық контент жеткілікті сараланбай реттеледі	Онлайн діни білдіруді шамадан тыс шектеу қаупі	Цифрлық діни контент туралы жеке норма енгізу	Құқыққа қарсы материалдарды атаулы шектеу
	Әкімшілік жауаптылық формальды түрде қолданылуы мүмкін	Ар-ождан бостандығына мөлшерсіз араласу қаупі	Нақты зиян немесе дәлелденген тәуекел өлшемдерін енгізу	Әкімшілік практиканы ізгілендіру
	Құқық қолдану жөніндегі жария статистика жеткіліксіз	Толыққанды құқықтық мониторингтің мүмкін болмауы	Бас тартулар, сараптамалар, ӘҚБтК бойынша істер туралы дербестендірілмеген деректерді жариялау	Мемлекеттік саясаттың ашықтығын арттыру
	Діни приваттылықтың нақты қорғалмауы	Діни қатыстылық туралы мәліметтерді заңсыз жинау қаупі	Діни және дүниетанымдық ақпарат туралы арнайы норма бекіту	Жеке өмір мен дербес деректерді қорғау
0	Зайырлылық кейде негізінен дінді бақылау ретінде түсіндіріледі	Дінді жария кеңістіктен ығыстыру қаупі	Зайырлылықты бейтараптық және нанымдарды тең қорғау ретінде бекіту	Зайырлы мемлекет қағидатын конституциялық тұрғыдан ашу

ҚОСЫМША В

Діни сенім бостандығын шектеудің жол берілетіндігін анықтауға арналған конституциялық тест

Осы тест заң шығарушының, соттардың, әкімшілік органдардың, сарапшылардың, құқықтық мониторинг органдарының және зерттеушілердің ар-ождан бостандығы мен діни қызметтің сыртқы нысандарына қойылатын шектеулерді бағалау кезінде пайдалануына арналған.

Тексеру кезеңі	Құқық қолданушыға арналған сұрақ	Оң өлшем	Теріс индикатор
1	Шектеудің заңды негізі бар ма?	Шектеу заңда тікелей көзделген	Шектеу ауызша практикаға, ведомстволық қалауға немесе түсініксіз нұсқаулыққа негізделген
2	Шектеу қандай легитимді мақсатты көздейді?	Конституциялық құрылыс негіздерін, адам құқықтары мен бостандықтарын, ұлттық қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, денсаулықты немесе адамгершілікті қорғау	Діни белсенділіктің абстрактілі «қалаусыздығына» сілтеме жасау
3	Шара ар-ожданның ішкі бостандығына әсер ете ме?	Шектеу тек сыртқы әрекетке қатысты	Шара іс жүзінде нанымдарды өзгертуге, ашуға немесе олардан бас тартуға мәжбүрлейді
4	Шара жарамды ма?	Шара мәлімделген мақсатқа қол жеткізе алады	Шара алдын алынатын зиянмен байланысты емес
5	Шара қажетті ме?	Араласусыз мақсатқа қол жеткізу мүмкін емес	Жеткілікті әрі жұмсағырақ құралдар бар
6	Анағұрлым аз шектейтін балама бар ма?	Орган ескерту, түсіндіру, түзету, ішінара шектеу мүмкіндігін қарастырған	Ең қатаң шара автоматты түрде қолданылған
7	Шара мөлшерлес пе?	Жария мүдде үшін пайда құқыққа келетін	Санкция немесе тыйым бұзушылыққа

Тексеру кезеңі	Құқық қолданушыға арналған сұрақ	Оң өлшем	Теріс индикатор
		зияннан басым	қатысты шамадан тыс
8	Кемсітушілік әсер жоқ па?	Шара салыстырмалы жағдайларға бірдей қолданылады	Шара іс жүзінде шағын немесе танымал емес топтарға ауырлау әсер етеді
9	Шешім уәжді ме?	Шешім фактілерді, нормаларды, дәлелдерді және мөлшерлестікті бағалауды қамтиды	Шешім заңға немесе қауіпсіздікке жалпы сілтемемен ғана шектеледі
10	Тиімді шағымдану мүмкіндігі бар ма?	Тұлға сотқа жүгініп, нақты тексеруден өте алады	Шағымдану формальды түрде мүмкін, бірақ мәні бойынша тиімсіз

Тестің қорытынды формуласы: діни сенім бостандығын шектеу тек заңмен белгіленсе, легитимді мақсатты көздесе, ар-ождан бостандығының ішкі өзегіне тимесе, қажетті, мөлшерлес, кемсітпейтін, уәжді болса және тиімді соттық тексеруге жатса ғана конституциялық тұрғыдан жол берілетін деп танылуы мүмкін.

ҚОСЫМША Г

Дінтану сараптамасы стандартының жобасы

1. Стандарттың мақсаты

Осы стандарт дінтану сараптамасының объективтілігін, ашықтығын, уәжділігін және сот арқылы тексерілуін арттыруға арналған. Ол уәкілетті орган, сараптамалық ұйымдар, соттар, адвокаттар, діни бірлестіктер және зерттеушілер тарапынан пайдаланылуы мүмкін.

2. Дінтану сараптамасының пәні

Дінтану сараптамасының пәні мыналар болуы мүмкін:

діни әдебиет;

діни мазмұндағы ақпараттық материалдар;

діни сипаттағы цифрлық материалдар;

діни бірлестіктің құрылтай құжаттары;

миссионерді тіркеу үшін ұсынылған құжаттар;

рухани білім беру бағдарламалары;

діни алауыздық, экстремизм немесе құқыққа қарсы ықпал белгілеріне байланысты тексеруге жіберілген материалдар.

3. Сарапшы құзыретінің шектері

Сарапшы:

материалдың дінтанулық табиғатын анықтауға;

егер бұл мүмкін болса, мәтіннің конфессиялық немесе дүниетанымдық тиесілігін белгілеуге;

діни символдарды, ұғымдарды, бейнелерді және доктриналық элементтерді анықтауға;

материалдың контекстін талдауға;

кемсітушілікке, дұшпандыққа, зорлық-зомбылыққа немесе адам құқықтарын бұзуға итермелеу белгілерінің бар-жоғын анықтауға;

материалдың діни практикамен немесе миссионерлік қызметпен байланысын бағалауға құқылы.

Сарапшы:

діни ілімнің ақиқаттығын немесе жалғандығын белгілеуге;

дінді «дұрыс» немесе «дұрыс емес» деп тануға;

діни ілімнің рухани құндылығын бағалауға;

әкімшілік органның немесе соттың құқықтық саралауын алмастыруға;

«нет…» ұғымдарын қолдануға құқылы емес.